

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ:

ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ (19^{ος} – 20^{ος} ΑΙΩΝΑΣ)

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ: ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Μ. ΚΟΝΤΟΓΕΩΡΓΗΣ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ:

**«Παλαιοί και νέοι ριζοσπάστες: Το σχίσμα στο Ριζοσπαστικό κόμμα των
Επτανήσων (1848 - 1864)»**

ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΟΥΡΤΕΛΛΑΡΗΣ

Περιεχόμενα

Χρονολόγιο (1815 – 1864).....	3
Εισαγωγή.....	7
Η ανάδυση του επτανησιακού ριζοσπαστισμού στο Ιόνιο Κράτος	15
Η ρήξη μεταξύ των δύο ριζοσπαστικών τάσεων (1852 - 1864).....	45
Ο απόηχος του ριζοσπαστικού σχίσματος στον δημόσιο λόγο: Ο «διάλογος» Παπαγεωργίου – Πανά και οι απαντήσεις Μομφεράτου - Ζερβού.....	87
Συμπεράσματα.....	106
Πηγές:.....	113
Βιβλιογραφία:	115

Χρονολόγιο (1815 – 1864)

5 Νοεμβρίου 1815: Η Ιερά Συμμαχία αναθέτει τα Επτάνησα υπό την Προστασία της Μεγάλης Βρετανίας, αναγνωρίζοντάς τα ως ανεξάρτητο κράτος υπό το όνομα Ηνωμένες Πολιτείες των Ιονίων Νήσων.

16 Φεβρουαρίου 1816: Αφικνείται στην Κέρκυρα ο πρώτος αρμοστής, Sir Thomas Maitland.

11 Μαρτίου 1817: Ψηφίζεται το σύνταγμα Maitland.

14 Σεπτεμβρίου 1819: Ξεσπά εξέγερση χωρικών στο χωριό Σφακιώτες της Λευκάδας, με αφορμή την προσπάθεια είσπραξης φόρου για τη χρηματοδότηση δημοσίων έργων.

1821-1829: Ελληνική Επανάσταση-συμμετοχή πολλών Επτανησίων.

Ιούλιος 1830: Υπογράφονται από τον βασιλιά Κάρολο Ι΄ της Γαλλίας τα Ιουλιανά Διατάγματα που απαγορεύουν την ελευθερία του Τύπου και διαλύουν τη Βουλή. Στο Παρίσι ξεσπούν ταραχές και ο βασιλιάς παραιτείται, τερματίζοντας την περίοδο της Παλινόρθωσης. Τη διαδέχεται η Ιουλιανή Μοναρχία με μονάρχη τον Λουδοβίκο Φίλιππο.

Νοέμβριος 1831: Συγκροτείται από Πολωνούς εθνικιστές, έπειτα από εξέγερση, προσωρινή κυβέρνηση, η οποία διαλύεται μετά από επέμβαση ρωσικών στρατευμάτων.

5 και 6 Ιουνίου 1832: Ξεσπά αντιμοναρχική εξέγερση στο Παρίσι.

1841: Εξορίζεται ο ριζοσπάστης Ηλία Ζερβός Ιακωβάτος, για τέσσερις μήνες, στους Οθωνούς.

1843: Ιδρύεται στην Κεφαλονιά φιλελεύθερος σύλλογος υπό το όνομα «Μουσείον “Ο Κοραΐς”».

1847: Ιδρύονται οι ριζοσπαστικές πολιτικές λέσχες «Δημοτικόν Κατάστημα» στο Αργοστόλι και «Ομόνοια» στο Ληξούρι.

Φεβρουάριος 1843: Νέος αρμοστής ο φιλελεύθερος John Seaton.

Φεβρουάριος 1846: «Εξέγερση της Μείζονος Πολωνίας», καταπνίγεται εν τη γενέσει της από τα πρωσικά στρατεύματα.

Φεβρουάριος 1848: Παραιτείται ο βασιλιάς της Γαλλίας Λουδοβίκος Φίλιππος, ύστερα από μαζικές διαδηλώσεις που προκάλεσε η απαγόρευση των πολιτικών συμποσίων. Η παραίτησή του αποτέλεσε την αφετηρία της Δεύτερης Γαλλικής Δημοκρατίας.

Μάρτιος – Μάιος 1848: Ξεσπά εξέγερση στο Πόζναν που καταστέλλεται από τον πρωσικό στρατό.

Μάιος 1848: Παραχωρείται ελευθεροτυπία στα Επτάνησα.

14 Σεπτεμβρίου 1848: Εξέγερση στο Αργοστόλι Κεφαλονιάς. («η επανάσταση του Σταυρού»).

19 Φεβρουαρίου 1849: Εκδίδεται το πρώτο φύλλο της ριζοσπαστικής εφημερίδας *Ο Φιλελεύθερος*, υπό τη διεύθυνση του Ηλία Ζερβού Ιακωβάτου.

9 Απριλίου 1849: Εκδίδεται το πρώτο φύλλο της ριζοσπαστικής εφημερίδας *Αναγέννησις*, υπό τη διεύθυνση του Ιωσήφ Μομφεράτου.

10 Απριλίου 1849: Οι ριζοσπάστες Ηλίας Ζερβός Ιακωβάτος και Γεράσιμος Λειβαδάς εξορίζονται στους Παξούς.

26 Απριλίου 1849: Ο αρμοστής Seaton ανακοινώνει στη Βουλή την απόφαση της βασίλισσας Βικτώριας να επιτρέψει στο σώμα να μεταρρυθμίσει τον εκλογικό νόμο.

Μάιος 1849: Νέος αρμοστής ο Henry George Ward.

17 Αυγούστου 1849: Εξέγερση στη Σκάλα Κεφαλονιάς.

25 Αυγούστου 1849: Ο Ηλία Ζερβός Ιακωβάτος εξορίζεται στα Κύθηρα.

27 και 28 Φεβρουαρίου 1850: Διεξάγονται εκλογές για την ανάδειξη της 9ης Ιονίου Βουλής.

Μάρτιος 1850: Επιστρέφει ο Ηλίας Ζερβός Ιακωβάτος από την τρίτη εξορία.

15 Μαΐου 1850: Ο πρόεδρος της Βουλής, Κανδιανός Ρώμας (Μεταρρυθμιστής), θα ζητήσει με πρότασή του ριζική μεταρρύθμιση του συντάγματος.

26 Νοεμβρίου 1850: Ψήφισμα της 9^{ης} Βουλής για ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα. Δεν καταχωρείται στα πρακτικά. Ακολουθεί το κλείσιμο του κοινοβουλίου, εξορίες των ριζοσπαστών ηγετών, κλείσιμο των εφημερίδων και των λεσχών.

9 Ιανουαρίου 1851: Μετά από επέμβαση της αστυνομίας κλείνουν οι λέσχες «Δημοτικό Κατάστημα» και «Ομόνοια».

Οκτώβριος 1851: Ζερβός και Μομφεράτος εξορίζονται σε Αντικύθηρα και Ερεϊκούσα αντίστοιχα, για πεντέμισι χρόνια.

Μάρτιος 1852: Σε αναπληρωματικές εκλογές, εκλέγεται βουλευτής Ζακύνθου ο ηγέτης των ενωτιστών, Κωνσταντίνος Λομβάρδος.

1853 – 1856: Μαίνεται ο Κριμαϊκός Πόλεμος.

20 Ιουνίου 1857: Ενωτική διακήρυξη που καταχωρείται στα πρακτικά της Βουλής. Θεωρείται ως η μεγάλη κοινοβουλευτική στιγμή των ενωτιστών.

17 Μαΐου 1858: Εκδίδεται υπό τη διεύθυνση του ενωτιστή Κωνσταντίνου Λομβάρδου η εφημερίδα *Φωνή του Ιονίου*.

15 Νοεμβρίου 1858: Επανεκδίδεται η *Αναγέννησις*.

24 Νοεμβρίου 1858: Αφικνείται στα Ιόνια Νησιά ο μετέπειτα αρμοστής Gladstone στην Κέρκυρα.

18 Ιανουαρίου 1859: Ψηφίζεται πρόταση για ένωση του Ιονίου Κράτους με το ελληνικό βασίλειο.

25 Ιανουαρίου 1859: Ο Gladstone κοινοποιεί την αρνητική απάντηση της Αγγλίας στο ψήφισμα της 11^{ης} Βουλής για Ένωση.

Φεβρουάριος 1859: Ο Gladstone προτείνει μεταρρυθμίσεις, οι οποίες απορρίπτονται από την 11^η Ιόνιο Βουλή.

Μάρτιος 1859: Ο Gladstone αποχωρεί από τα Επτάνησα.

3 Οκτωβρίου 1859: Συγχωνεύονται δύο ριζοσπαστικές εφημερίδες, η *Φωνή του Ιονίου* του Κωνσταντίνου Λομβάρδου και ο *Ρήγας* των Δημήτριου Καλλίνικου και Γεώργιου Βερούκιου.

Μάρτιος 1861: Ανακηρύσσεται το Βασίλειο της Ιταλίας με βασιλιά τον Βίκτωρα Εμμανουήλ Β΄.

1 Φεβρουαρίου 1862: Ξεσπά η Ναυπλιακή Επανάσταση.

Οκτώβριος – Μάρτιος 1862: Αλληπάλληλες συναντήσεις του Κωνσταντίνου Λομβάρδου με τον βασιλιά Όθωνα στην Αθήνα, ταξίδια στην Ιταλία και εκθέσεις προς τον Garibaldi.

12 Οκτωβρίου 1862: Έξωση του Όθωνα.

20 Φεβρουαρίου 1863: Οι Ζερβός και Μομφεράτος εκλέγονται πρόεδρος και αντιπρόεδρος της 12^{ης} Βουλής. Οι παραιτήσεις τους απορρίπτονται.

24 Μαρτίου 1862: Ο Ηλίας Ζερβός Ιακωβάτος με λόγο του στη 12^η Ιόνιο Βουλή ζητά βελτιώσεις αντί Ένωση.

30 Μαρτίου 1863: Ο Γεώργιος Α΄ αναγορεύεται σε βασιλιά των Ελλήνων, με την καθοριστική παρέμβαση της Αγγλίας.

23 Σεπτεμβρίου 1863: Ψηφίζεται από τη 13^η Βουλή η ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα.

29 Μαρτίου 1864: Ελλάδα, Αγγλία, Γαλλία, Ρωσία, Αυστρία και Πρωσία υπογράφουν στο Λονδίνο συνθήκη παράδοσης των Επτανήσων στην Ελλάδα.

7 Απριλίου 1864: Διαλύεται η 13^η Ιόνιος Βουλή.

16 Μαΐου 1864: Υπογράφεται στην Κέρκυρα η πράξη «άρσεως της βρετανικής Προστασίας».

Υπατοι Αρμοστές:

1816 – 1824: Thomas Maitland

1824 – 1832: Frederick Adam

Απρίλιος – Δεκέμβριος 1832: Alexander George Woodford

1832 – 1835: George Nugent - Grenville

1835 – 1841: Howard Douglas

1841 – 1843: James Alexander Steward – Mackenzie

1843 – 1849: John Seaton

1849 – 1855: Henry George Ward

1855-1859: George Young

Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1859: William Edward Gladstone

1859 – 1864: Henry Knight Storks

Εισαγωγή

Ο επτανησιακός ριζοσπαστισμός¹ (1848 - 1864) ήταν η πιο προωθημένη εκδοχή της φιλελεύθερης αντιπολίτευσης που αναπτύχθηκε στα Ιόνια Νησιά απέναντι στο καθεστώς της αγγλικής Προστασίας που είχε επιβληθεί στα 1815. Το λεγόμενο σχίσμα στο Ριζοσπαστικό κόμμα των Επτανήσων ήταν μια πολιτική και ιδεολογική αντιπαράθεση που ξέσπασε στους κόλπους του στα μέσα του 19ου αιώνα. Οι πρώτες αναφορές για διαφωνίες στο Ριζοσπαστικό κόμμα εντοπίζονται στα 1852 και συνεχίζουν υπό μορφή αντιπαράθεσης μέχρι το 1864 που πραγματοποιήθηκε η ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα. Κατά την περίοδο αυτή έγιναν διακριτές δύο τάσεις εντός του κόμματος, οι οποίες διαφοροποιούνταν ως προς το περιεχόμενο που απέδιδαν στον ριζοσπαστισμό.

Ο στόχος της εργασίας είναι να ανιχνεύσει τα κυριότερα σημεία τριβής μεταξύ των δύο τάσεων που διεκδικούσαν την πρωτοκαθεδρία στο Ριζοσπαστικό κόμμα και κατ' επέκταση την ιδεολογική ηγεμονία στον επτανησιακό ριζοσπαστισμό, έτσι ώστε να ερμηνεύσει τον χαρακτήρα αυτής της αντιπαράθεσης. Θα αναζητηθούν κυρίως οι ιδεολογικές και πολιτικές διαφωνίες και όχι τυχόν προσωπικές διαφοροποιήσεις.

Η δομή της εργασίας σχετίζεται με τους στόχους που έχουν τεθεί: εισαγωγικά θα παρουσιαστούν κάποια γενικά στοιχεία της πολιτικής ιστορίας των Επτανήσων, ειδικότερα από τα τέλη του 18ου αιώνα, που κρίθηκαν απαραίτητα προκειμένου να σημειωθεί η ιδιαίτερη ιστορική πορεία των Ιονίων νήσων, η οποία επηρέασε δραστικά και τις πολιτικές εξελίξεις της περιόδου που μας ενδιαφέρει (1848-1864). Θα ακολουθήσει η παρουσίαση της ανάδυσης του επτανησιακού ριζοσπαστισμού, ώστε να γίνουν κατανοητές οι συνθήκες μέσα στις οποίες αναπτύχθηκε και ο ιδεολογικό – πολιτικός του χαρακτήρας πριν το σχίσμα. Στο δεύτερο κεφάλαιο θα αναλυθούν οι κυριότερες πτυχές της αντιπαράθεσης μεταξύ των δύο ριζοσπαστικών πυρήνων. Στο τελευταίο κεφάλαιο θα παρακολουθήσουμε τον απόηχο της διένεξης όπως εντοπίζεται στον δημόσιο λόγο μετά την Ένωση.

Η ιστορική έρευνα έχει ερμηνεύσει ενίοτε με διαφορετικούς τρόπους αυτή την αντιπαράθεση, επομένως κρίνεται σκόπιμη η αναγκαστικά σύντομη παρουσίαση των κυριότερων σχετικών ιστοριογραφικών προσεγγίσεων και ερμηνειών. Η

---

¹ Στη βιβλιογραφία ο όρος απαντάται ενίοτε ως Επτανησιακός Ριζοσπαστισμός ή επτανησιακός ριζοσπαστισμός. Για τους σκοπούς της συγγραφής της εργασίας επιλέχθηκε η δεύτερη μορφή. Εξαιρούνται οι παραπομπές όπου ο μελετητής είχε επιλέξει την πρώτη. Για το κόμμα επιλέχθηκε η μορφή «Ριζοσπαστικό κόμμα». Όσοι πολιτεύτηκαν με το Ριζοσπαστικό κόμμα θα αναφέρονται ως «Ριζοσπάστες», ενώ οι επί μέρους τάσεις θα αναφέρονται με μικρά γράμματα (π.χ νέοι ριζοσπάστες και παλαιοί ριζοσπάστες).

επισκόπηση των ιστοριογραφικών προσεγγίσεων για το σχίσμα στο Ριζοσπαστικό κόμμα είναι επιλεκτική. Μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας έχει δημοσιογραφικό ή επετειακό χαρακτήρα, και συνεπώς ελάχιστα ερμηνευτικό, ενώ σειρά άλλων μελετών, κατά τα άλλα αξιοσημείωτων, όπως του Gallant,² του Γκέκα³ και της Μπρέγιαννη⁴ προσεγγίζουν άλλες θεματικές, κυρίως δε τη διοίκηση των Βρετανών και όχι τις πολιτικές κινήσεις των εντοπίων. Υπάρχουν ωστόσο τρεις διδακτορικές διατριβές που εξέτασαν τον επτανησιακό ριζοσπαστισμό συνολικά και τρεις επιπρόσθετες ερμηνείες που εντοπίστηκαν, οι δύο σε άρθρα και η τρίτη σε μονογραφία. Πρόκειται για τις διατριβές των Eleni Calligas⁵, Αγγελικής Γιαννάτου⁶ και Μαρίας Κοτινά.⁷ Στις τρεις αυτές εργασίες το φαινόμενο του επτανησιακού ριζοσπαστισμού εξετάστηκε στην ολότητά υπό διαφορετικό πρίσμα. Πιο κάτω θα παρουσιαστούν οι ερμηνείες των εργασιών αυτών για το σχίσμα. Έχουν συμπεριληφθεί επίσης οι προσεγγίσεις και ερμηνείες των Δημήτρη Αρβανιτάκη,⁸ Βίκυς Καραφουλίδου⁹ και Πέτρου Πετράτου,¹⁰ των οποίων η συμβολή στην κατανόηση της σύγκρουσης των δύο ριζοσπαστικών τάσεων κρίθηκε χρήσιμη και απαραίτητη. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στις διατριβές το σχίσμα αποτελεί μόνο ένα μέρος στη γενική εξιστόρηση για τον επτανησιακό ριζοσπαστισμό, σε αντίθεση με τα άρθρα των Αρβανιτάκη και Πετράτου που είναι το κεντρικό τους θέμα και ο σκοπός τους είναι η κριτική απέναντι στις καθιερωμένες θέσεις της ιστοριογραφίας.

Προτού παρατεθούν οι ιστοριογραφικές προσεγγίσεις που έχουν επιλεγεί θα πρέπει να αναφερθεί ότι τη μεγαλύτερη συμβολή στην έρευνα για τον επτανησιακό

---

² Thomas W. Gallant, *Η εμπειρία της αποικιακής κυριαρχίας*, μτφρ. Πελαγία Μαρκέτου, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2014.

³ Σάκης Γκέκας, *Ξενοκρατία*, Αθήνα: Εκδόσεις ΕΑΠ, 2021.

⁴ Κατερίνα Π. Μπρέγιαννη, *Ιόνιο Κράτος, 1814 – 1864. Θεσμοί και κοινωνική διάρθρωση*, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, 2017.

⁵ Eleni Calligas, *The "Rizospastai" (Radical - Unionists): Politics and nationalism in the British Protectorate of the Ionian Islands 1815-1864*, διδακτορική διατριβή, London School of Economics and Political Science, 1994.

⁶ Αγγελική Ν. Γιαννάτου, *Επτανησιακός Ριζοσπαστισμός (1848 - 1865)*, Αθήνα: Εκδόσεις Περίπλους, 2019.

⁷ Μαρία Α. Κοτινά, *Το ριζοσπαστικό κίνημα στα αγγλοκρατούμενα Επτάνησα (1848 - 1864)*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 2014.

⁸ Δημήτρης Αρβανιτάκης, «Ενωτιστές και Ριζοσπάστες στο Ιόνιο (1848 - 1864): Δρόμοι που άνοιξαν και δρόμοι που έκλεισαν για τις επτανησιακές κοινωνίες του 19ου αιώνα», *Τα Ιστορικά*, τεύχος 54 (2011), σ. 168 – 176.

⁹ Βίκυ Καραφουλίδου, «Η συμβολή του επτανησιακού ριζοσπαστισμού», στο *Η γλώσσα του σοσιαλισμού. Ταξική προοπτική και εθνική ιδεολογία στον ελληνικό 19ο αιώνα*, Αθήνα: Βιβλιόγραμμα, 2011, σ. 129 – 157.

¹⁰ Πέτρος Πετράτος, «Η σύγκρουση μεταξύ ριζοσπαστών και ενωτιστών», *Κυμοθόη*, τεύχος 25 (2015), σ. 97 – 128.

ριζοσπαστισμό έχει αναντίρρηση ο κεφαλληνιος φιλόλογος Γιώργος Γ. Αλισανδράτος (1915 - 2004). Ο τελευταίος καθόρισε εν πολλοίς με τις μελέτες του το ιστοριογραφικό παράδειγμα και χάραξε τις κατευθυντήριες γραμμές για να μελετηθεί το φαινόμενο σε μεγαλύτερο βάθος. Οι δημοσιεύσεις του αποτέλεσαν τη βάση των περισσότερων εργασιών που εκπονήθηκαν σχετικά με τον ριζοσπαστισμό των Ιονίων Νήσων. Η παρούσα μελέτη δεν αποτελεί εξαίρεση, αφού η συμβολή των μελετών του Αλισανδράτου υπήρξε πολύτιμη για τη συγγραφή της. Σχετικά με το σχίσμα, ο χαλκέντερος μελετητής του επτανησιακού ριζοσπαστισμού μας έχει αφήσει ένα αχρονολόγητο κείμενο που θα αποτελούσε μέρος μιας σύνθεσης για την ιστορία του, που ωστόσο δεν ευδώθηκε.¹¹ Στο κείμενο αυτό¹² ο Αλισανδράτος χαράζει τις πρώτες γραμμές για την ερμηνεία του σχίσματος και θεωρεί πως υπήρξε, κατά τα έτη 1852 – 1858, ιδεολογική παρέκκλιση από τον δημοκρατικό χαρακτήρα του ριζοσπαστισμού και διχασμός στην ηγεσία μεταξύ 1858 – 1863. Αναγνωρίζει μεν τις οξείες αντιθέσεις, αλλά δεν θέτει τους ενωτιστές εντελώς εκτός ριζοσπαστικού πλαισίου, όπως άλλες αναγνώσεις που ακολούθησαν και θα σχολιαστούν πιο κάτω.

Ξεκινώντας την επισκόπησή μας με τη μελέτη της Eleni Calligas σημειώνουμε κατ' αρχάς ότι η τελευταία εξετάζει τον επτανησιακό ριζοσπαστισμό κυρίως ως πολιτικό φαινόμενο. Θεωρεί πως η ανάδυσή του ήταν η πολιτική απάντηση στα κοινωνικο – οικονομικά προβλήματα που ταλάνιζαν τα νησιά του Ιονίου. Όσον αφορά το σχίσμα στην ηγεσία του Ριζοσπαστικού κόμματος αφιερώνει στη μελέτη της, αντί επιλόγου, ένα κεφάλαιο υπό τον τίτλο «Politics or Nationalism».¹³ Στην ερμηνεία της για την αντιπαράθεση μεταξύ των δύο ριζοσπαστικών τάσεων τονίζει τον ρόλο που έπαιξε η ανάδυση του Κωνσταντίνου Λομβάρδου στο πολιτικό προσκήνιο στις αρχές τις δεκαετίας του 1850 και εστιάζει στην προσωπική επιρροή που άσκησε στα άλλα μέλη του κόμματος με τα «νέα» ήθη που έφερε, χαρακτηρίζοντάς τον ως «πολιτικό της παλαιάς σχολής» και «αληθινό δημαγωγό» σε αντιπαράβολή με τους Ζερβό και Μομφεράτο που πολιτεύονταν στη βάση σταθερών ιδεολογικών αρχών. Σύμφωνα με την ανάλυση της Calligas, οι ψηφοφόροι της Ζακύνθου ήταν πολύ περισσότερο δεκτικοί στον προσωποκεντρικό τρόπο με τον οποίο πολιτεύονταν ο Λομβάρδος λόγω της μεγαλύτερης οικονομικής ευρωστίας που παρουσίαζε η κοινωνία της νήσου και της επέτρεπε να υπερπηδά τις κοινωνικές

---

¹¹ Δημήτρης Δ. Αρβανιτάκης, «Πρόλογος του επιμελητή», στο Γιώργος Γ. Αλισανδράτος, *Κείμενα για τον Επτανησιακό Ριζοσπαστισμό*, Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη, 2008, σ. 11.

¹² Γιώργος Γ. Αλισανδράτος, «Ο Επτανησιακός Ριζοσπαστισμός – Το σχίσμα της ηγεσίας», *Κείμενα*, σ. 295 – 369.

¹³ Calligas, «Politics or Nationalism: The epilogue», *The "Rizospastai"*, σ. 275 – 301.

εντάσεις.¹⁴ Διαφορετική ήταν η κατάσταση στην Κεφαλονιά, της οποίας οι ψηφοφόροι ήταν περισσότερο δεκτικοί στο δημοκρατικό κήρυγμα των παλαιών ριζοσπαστών. Οι διαφορές στον ριζοσπαστισμό των δύο πυρήνων σχετίζονται μεταξύ άλλων κατά την Calligas και με την ασυγχρονία που εντοπίζεται στην ανάπτυξη του ριζοσπαστισμού σε Κεφαλονιά και Ζάκυνθο. Επειδή στην τελευταία ο ριζοσπαστισμός αναπτύχθηκε μετά την επίθεση της Προστασίας, οι ζακυνθινοί Ριζοσπάστες είχαν υιοθετήσει έναν λόγο περισσότερο συμπεριληπτικό στο κοινοβούλιο και λιγότερο συγκρουσιακό απέναντι στην κυβέρνηση, με αποτέλεσμα να γεννηθεί εντός του Ριζοσπαστικού κόμματος, η νέα τάση των ενωτιστών. Στην επικράτηση των ενωτιστών έναντι των αληθών ριζοσπαστών αναδεικνύει και πάλι τον καθοριστικό ρόλο που διαδραμάτισε ο Λομβάρδος και κυρίως την ικανότητα που είχε να χειραγωγεί την πολιτική προοπτική προς την κατεύθυνση την οποία επιθυμούσε, ανάλογα με τη συγκυρία. Χαρακτηριστικό δείγμα τόσο αυτής της ικανότητάς του, όσο και της συμπεριληπτικής του προσέγγισης, ήταν το εγχείρημά του να αποσυνδέσει το αίτημα για εθνική αποκατάσταση των Επτανήσων από το πολιτικό περιεχόμενο του ριζοσπαστισμού, καθιστώντας τον ενωτισμό μια ιδεολογία προσβάσιμη και σε μη ριζοσπάστες. Εν κατακλείδι και αφού αναφέρουμε πως η Calligas επισημαίνει, όπως και οι άλλες μελέτες, το ιδεολογικό χάσμα μεταξύ ριζοσπαστισμού και ενωτισμού, η ερμηνεία της για το σχίσμα συνοψίζεται στον τίτλο του κεφαλαίου που αφιερώνει επί του ζητήματος, δηλαδή ότι το σχίσμα στο Ριζοσπαστικό κόμμα ήταν μια πάλη μεταξύ πολιτικής την οποία εκπροσωπούσαν οι παλαιοί ριζοσπάστες και εθνικισμού χωρίς πολιτικά χαρακτηριστικά που εξέφραζαν οι ενωτιστές.

Η Αγγελική Γιαννάτου, που δεν διαφοροποιείται σε πολλά από την Calligas, όταν αναφέρεται στη διένεξη μεταξύ των δύο ριζοσπαστικών τάσεων αναφέρεται σε «σφετερισμό των ριζοσπαστικών ιδεών» από τους ενωτιστές.¹⁵ Προσεγγίζει το σχίσμα στο Ριζοσπαστικό κόμμα ως μια ιδεολογική οικειοποίηση του ριζοσπαστισμού από τον Λομβάρδο και τους ενωτιστές, υποστηρίζοντας πάντως πως η πιο καθαρή εκδοχή επτανησιακού ριζοσπαστισμού ήταν εκείνη των αληθών ριζοσπαστών. Κατά τη Γιαννάτου ο Λομβάρδος εκμεταλλεύτηκε την απουσία των Ηλία Ζερβού Ιακωβάτου και Ιωσήφ Μομφεράτου λόγω της εξορίας τους και μεθόδευσε τη μεταβολή του χαρακτήρα του ριζοσπαστικού κόμματος και της επτανησιακής ριζοσπαστικής ιδεολογίας. Πέραν της διατριβής της, που εξετάζει συνολικά των επτανησιακό ριζοσπαστισμό, ιδιαίτερη συμβολή στην ερμηνεία και

---

¹⁴ Calligas, *The "Rizospastai"*, σ. 280 – 281.

¹⁵ Γιαννάτου, *Επτανησιακός Ριζοσπαστισμός*, σ. 225.

κατανόηση του σχίσματος έχει η μελέτη της για την 12^η Ιόνιο Βουλή,¹⁶ όπου παραθέτει σημαντικά αποσπάσματα από τα πρακτικά της βουλής που αναδεικνύουν τόσο τη διάσταση μεταξύ ενωτιστών και αληθών ριζοσπαστών, όσο και το πολιτικό «ανακάτεμα» που εκτυλίχθηκε στα Επτάνησα κατά τα τελευταία χρόνια της αγγλικής προστασίας.

Στη μελέτη της Μαρίας Κοτινά υπάρχει μια περισσότερο κοινωνιολογική προσέγγιση του φαινομένου. Εξετάζει όλες τις πτυχές του επτανησιακού ριζοσπαστισμού και διατρέχει χρονολογικά όλη την ιστορία του. Σχετικά με το σχίσμα αναφέρεται σε «ενωτιστές» και «κοινωνιστές» ριζοσπάστες, αποδεχόμενη τη ριζοσπαστικότητα και των δύο τάσεων. Ενώ επισημαίνει τις ιδεολογικές διαφορές μεταξύ τους, δεν είναι από τις μελέτες που εστιάζουν στην ανάδειξη των αντιθέσεων που προκάλεσαν το σχίσμα και στον τονισμό των στοιχείων που διαφοροποιούσαν τους δύο πυρήνες.

Ο Δημήτρης Αρβανιτάκης προσεγγίζει κριτικά τις θεωρήσεις της ιστοριογραφίας σχετικά με το σχίσμα θεωρώντας πως οι έντονες αντιθέσεις στην αντιπαράθεση μεταξύ ενωτιστών και ριζοσπαστών υποβαθμίστηκαν στο πλαίσιο της άμβλυσης των διαφορών με σκοπό τη συμπερίληψη του επτανησιακού ριζοσπαστισμού στο κυρίαρχο εθνικό αφήγημα. Απορρίπτει τη βασική αντίληψη του Αλισανδράτου περί ενιαίου κόμματος, που «διασπάστηκε από ένα σημείο και μετά», θεωρώντας πως ο τελευταίος αν και γνώριζε τις μεγάλες αντιθέσεις γοητευόταν και από τις δύο αντιμαχόμενες πλευρές, με αποτέλεσμα να μην αναδείξει τόσο όσο θα έπρεπε τα συγκρουσιακά σημεία μεταξύ των δύο. Ο Αρβανιτάκης εκφράζει μια ξεκάθαρη θέση για την αντιπαράθεση ενωτισμού και ριζοσπαστισμού και κάνει λόγο για «δύο σαφώς διακριτές ιδεολογίες» και χάσμα που δεν μπορούσε να γεφυρωθεί υπό τον κοινό κατά τα άλλα στόχο της Ένωσης. Σχετικά με τους λόγους της επικράτησης του Λομβάρδου και των ενωτιστών εστιάζει κυρίως στον ιδεολογικό παράγοντα, κρίνοντας «την απολυτοποιημένη ιδεολογία» του ενωτισμού» ως περισσότερη σύντομη με τις τάσεις της εποχής, δηλαδή την πρόκριση διπλωματικών και άλλων μετριοπαθών λύσεων προς επίτευξη της εθνικής ολοκλήρωσης. Επιπλέον, επιμένει και στη ρευστότητα που χαρακτήριζε το Ριζοσπαστικό κόμμα ως κόμμα που συγκροτούνταν από πυρήνες, χωρίς την οργάνωση των κομμάτων όπως τα γνωρίζουμε σήμερα. Ο Αρβανιτάκης ερμηνεύει το σχίσμα στο Ριζοσπαστικό

---

¹⁶ Αγγελική Γιαννάτου, *Η 12^η Ιόνια Βουλή και το Εθνικό Ζήτημα*, Αθήνα: Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, 2022.

κόμμα ως σύγκρουση και αντίθεση δύο διαφορετικών ιδεολογιών και όχι ως διάσπαση μιας προϋπάρχουσας ενότητας.

Ο Πέτρος Πετράτος εξέτασε στο άρθρο του ενδελεχώς την αντιπαράθεση στο Ριζοσπαστικό κόμμα και τη χώρισε σε μια προοιμιακή και άλλες οχτώ φάσεις. Αναφέρεται σε σύγκρουση μεταξύ ριζοσπαστών και ενωτιστών αναγνωρίζοντας ως ριζοσπάστες μόνο τους παλαιούς και ερμηνεύει το φαινόμενο των ενωτιστών όχι ως διακριτή ριζοσπαστική τάση, αλλά ως κάτι εντελώς εκτός ριζοσπαστικού πλαισίου. Δεν κάνει χρήση του όρου «σχίσμα», τον οποίο θεωρεί αδόκιμο, όπως και το να γίνεται λόγος για «παραποίηση»¹⁷ του ριζοσπαστισμού.¹⁸ Στα προτάγματα του Λομβάρδου και των ενωτιστών δεν αναγνωρίζει ίχνος ριζοσπαστισμού. Ο Πετράτος φαίνεται να εκλαμβάνει τον ριζοσπαστισμό αξιολογικά και δεν αποδέχεται ότι υπό αυτό τον όρο είναι δυνατό να συσχετιστούν τα προτάγματα του ενωτισμού, στον οποίο δεν υπάρχει κατά την κρίση του τίποτε πολιτικά ριζοσπαστικό ή προοδευτικό. Αντιθέτως, το συμπέρασμά της μελέτης του είναι ότι το επίδικο μεταξύ ριζοσπαστών και ενωτιστών ήταν αν η Ένωση ήταν το μέσο ή ο σκοπός του αγώνα τους. Γράφει χαρακτηριστικά «σύγκρουση μόνο υπήρξε, και μάλιστα οξύτατη και σφοδρότατη, μεταξύ δύο διαφορετικών κόσμων, δύο διαφορετικών ιδεολογιών.»¹⁹ Εν ολίγοις, η ερμηνεία του Πετράτου προεκτείνει εκείνη του Αρβανιτάκη και επαυξάνει στην ανάδειξη των αντιθέσεων.

Αξίζει αναφοράς και η μελέτη της Βίκυς Καραφουλίδου αν και θα πρέπει να σημειωθεί πως οι αναφορές της στον επτανησιακό ριζοσπαστισμό και το σχίσμα ειδικότερα σχετίζονται με τη συμβολή του κινήματος αυτού στη διαμόρφωση του σοσιαλιστικού λόγου στην Ελλάδα, γι' αυτό και εστιάζει στις κατηγορίες που είχαν εξαπολύσει οι ενωτιστές κατά των αληθών ριζοσπαστών. Η Καραφουλίδου διατηρεί στην ανάλυσή της τον όρο «σχίσμα» και θεωρεί πως στο ριζοσπαστικό κόμμα υπήρχε γενική συναίνεση που ωστόσο διαρρήχθηκε από τους ενωτιστές.²⁰ Η συμβολή της στην κατανόηση του σχίσματος έγκειται στις εύστοχες παρατηρήσεις της σχετικά με τις ιδεολογικές διαφοροποιήσεις των δύο ριζοσπαστικών τάσεων και την ορολογία που χρησιμοποιήθηκε από τους πρωταγωνιστές. Σύμφωνα με την ερμηνεία της, ενώ στην Ευρώπη ο σοσιαλισμός και η δημοκρατία είχαν χαράξει διακριτούς δρόμους,

---

¹⁷ Η έννοια της «παραποίησης» ανήκει στον Αλισανδράτο, βλ. «Η αλλαγή της ηγεσίας και η παραποίηση της ιδεολογίας – Ο Κωνσταντίνος Λομβάρδος και η αρχή του σχίσματος», *Κείμενα*, σ. 311 – 316.

¹⁸ Πετράτος, «Η σύγκρουση μεταξύ Ενωτιστών και Ριζοσπαστών», σ. 99.

¹⁹ Στο ίδιο, σ. 128.

²⁰ Καραφουλίδου, «Η συμβολή του επτανησιακού ριζοσπαστισμού», σ. 136.

στα Επτάνησα δεν είχε συμβεί κάτι αντίστοιχο, ωστόσο η διένεξη μεταξύ ενωτιστών και παλαιών ριζοσπαστών συνέβαλε στη σημασιολογική αποκρουστικότητα του σοσιαλισμού.²¹

Λαμβάνοντας υπόψη τα πιο πάνω θα μπορούσαμε να ξεχωρίσουμε δύο σχήματα ερμηνείας για την αντιπαράθεση στο Ριζοσπαστικό κόμμα: α) το σχήμα της ενότητας που διεκδικεί από το σχίσμα στην ηγεσία και την ιδεολογική παραποίηση – σφετερισμό του ριζοσπαστισμού (θεμελιώθηκε από τον Αλυσανδράτο, συνεχίζεται ως ένα βαθμό από τη Γιαννάτου) και β) το σχήμα της αντίθεσης, που τονίζει τις κατ' αρχήν διαφορές μεταξύ των ενωτιστών - αληθών ριζοσπαστών, σύμφωνα με το οποίο οι πρώτοι τίθενται εξ ορισμού εκτός ριζοσπαστικού πλαισίου χωρίς να έχουν παραποιήσει τη ριζοσπαστική ιδεολογία αφού ήταν ιδεολογικό – πολιτικά κάτι εντελώς διαφορετικό (Αρβανιτάκης και Πετράτος).

Κλείνοντας την εισαγωγή, είναι απαραίτητο να αναφερθεί ότι για τη συγγραφή της εργασίας οι πιο πάνω μελέτες ήταν εξαιρετικά χρήσιμες, ενώ καταλυτική υπήρξε η χρήση των ριζοσπαστικών εφημερίδων *Ο Φιλελεύθερος*, *Αναγέννησις*, *Φωνή του Ιονίου/Φωνή του Ιονίου και Ρήγας* και *Ο Αληθής Ριζοσπάστης*, που εντοπίστηκαν στην ψηφιακή βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων. Ο *Φιλελεύθερος εφημερίς πολιτική και φιλολογική* (19 Φεβρουαρίου 1849 – 1 Οκτωβρίου 1851), με ιδρυτή τον Ηλία Ζερβό Ιακωβάτο, ήταν η πρώτη εφημερίδα με αμιγώς ριζοσπαστικό προσανατολισμό που εκδόθηκε στα Επτάνησα, μετά την παραχώρηση του δικαιώματος της ελευθεροτυπίας (1848). Εκδιδόταν στο τυπογραφείο «Η Κεφαλληνία», στο Αργοστόλι, τον πρώτο χρόνο χωρίς τακτική κυκλοφορία και κατόπιν εβδομαδιαία.²² Η *Αναγέννησις εφημερίς εθνική και δημοκρατική*, με συντάκτη τον Ιωσήφ Μομφεράτο εκδιδόταν εβδομαδιαία, επίσης στο τυπογραφείο «Η Κεφαλληνία», και αργότερα (αρ. φ. 22 - 35) στο τυπογραφείο «η Σάλπιγξ».²³ Η *Φωνή του Ιονίου και Ρήγας εφημερίς πολιτική και φιλολογική* (3 Οκτωβρίου 1859 – 14 Μαΐου 1864),²⁴ με συντάκτες τους Κωνσταντίνο Λομβάρδο, Δημήτριο Καλλίνικο και Γεώργιο Βερούκιο, προέκυψε από τη συγχώνευση της *Φωνής του Ιονίου* και του *Ρήγα*, και αποτέλεσε τη φωνή των ενωτιστών του Ριζοσπαστικού κόμματος. Τυπωνόταν στα τυπογραφεία «Η Αυγή» στη Ζάκυνθο και «Η Ιονία» στην Κέρκυρα.²⁵ Τέλος, Ο

---

²¹ Στο ίδιο, σ. 150.

²² Λουκία Δρούλια – Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784 – 1974*, Τομ. Γ', Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2008, σ. 248.

²³ Δρούλια – Κουτσοπανάγου, *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου*, Τομ. Α' σ. 190 – 191.

²⁴ Για 50 φύλλα ως *Φωνή του Ιονίου* (5 Ιουλίου 1858 – 5 Ιουνίου 1859).

²⁵ Δρούλια – Κουτσοπανάγου, *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου*, Τομ. Δ' σ. 307 – 308.

Αληθής Ριζοσπάστης (15/27 Σεπτεμβρίου 1862 – 24 Αυγούστου/5 Σεπτεμβρίου 1863), τυπωνόταν στο τυπογραφείο «Η Κεφαλληνία», στο Αργοστόλι, και συντάκτης της ήταν ο Ιωσήφ Μομφεράτος. Ήταν η κύρια έκφραση των δημοκρατικών του Ριζοσπαστικού κόμματος. Πέραν των εφημερίδων, που αποτέλεσαν τη βάση του πρωτογενούς υλικού, χρησιμοποιήθηκαν επίσης απομνημονεύματα Ριζοσπαστών όπως οι Σπυρίδων Μαλάκης²⁶ και Γεώργιος Βερούκιος,²⁷ δύο χειρόγραφα του Ηλία Ζερβού Ιακωβάτου από την ψηφιακή βιβλιοθήκη της Ακαδημίας Αθηνών,²⁸ σημειώματα και επιστολές που δημοσίευσε ο Γιώργος Αλισανδράτος,²⁹ ενώ για τα ιστορικά γεγονότα καθοριστική ήταν ή συμβολή των έργων του Παναγιώτη Χιώτη³⁰ και του Σπύρου Βερούκιου.³¹ Η συγγραφή του τρίτου κεφαλαίου βασίστηκε, σχεδόν αποκλειστικά, σε άρθρα που δημοσιεύθηκαν στο περιοδικό *Παρνασσός* από τους Σπυρίδωνα Παπαγεωργίου,³² Ιωσήφ Μομφεράτο,³³ Ηλία Ζερβό Ιακωβάτο³⁴ και στη σειρά άρθρων του Παναγιώτη Πανά που εκδόθηκαν ως ενιαίο κείμενο.³⁵

---

²⁶ Σπυρίδων Γ. Μαλάκης, *Απομνημονεύματα επί της συγχρόνου ιστορίας ή ιστορικών επεισόδων επί των ενεργειών δρασάντων τινών προσώπων προς επίτευξιν της Μεγάλης Ιδέας*, Εν Αθήναις, 1895.

²⁷ Γεώργιος Βερούκιος, *Απομνημονεύματα περί της πρώην Ιονίου Πολιτείας*, Κεφαλληνία, 1870.

²⁸ Ηλίας Ζερβός Ιακωβάτος, «Το Ενωτικόν Ζήτημα και η Αγυρτεία Αποκαλυπτόμενα, 1879 και Ηλίας Ζερβός Ιακωβάτος, «Ο εν Ζακύνθω Ριζοσπαστισμός, 1888.

²⁹ Αλισανδράτος, «Ιωσήφ Μομφεράτου, Αυτοβιογραφικά Σημειώματα», *Κείμενα*, σ. 15 – 44, «Ανέκδοτα γράμματα του Ιωσήφ Μομφεράτου στους αδελφούς του», *Κείμενα*, σ. 57 – 117, «Ανέκδοτα γράμματα του Ιωσήφ Μομφεράτου, *Κείμενα*, σ. 119 – 137 και «Ανέκδοτα Γράμματα του Ιωσήφ Μομφεράτου από τις εξορίες του», *Κείμενα*, σ. 231 – 252.

³⁰ Παναγιώτης Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους από συστάσεως αυτού μέχρι ενώσεως (1815 - 1864)*, τομ. Α', Ζάκυνθος, 1874 και Παναγιώτης Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους από συστάσεως αυτού μέχρι ενώσεως (1815 - 1864)*, τομ. Β', Ζάκυνθος, 1877.

³¹ Σπύρος Χρ. Βερούκιος, *Ιστορία των "Ηνωμένων Κρατών" των Ιονίων Νήσων – η αποκληθείσα "βρεττανική Προστασία" και οι αγώνες των Επτανήσων δια την εθνικήν αποκατάστασιν 1815 - 1864*, Αθήνα 1964.

³² Σπυρίδων Κ. Παπαγεωργίου, «Θεόδωρος Καρούσος», *Παρνασσός*, Έτος Α', τεύχος 4 (30.4.1877), σ. 241 – 252 και «Ριζοσπάται και βελτιώσεις εν Επτανήσω», *Παρνασσός*, Έτος Γ', τεύχος 2 (Φεβρουάριος 1879), σ. 115 – 123.

³³ Ιωσήφ Μομφεράτος, «Ιστορική σημειώσις», *Παρνασσός*, Έτος Α', τεύχος 11 (30.9.1877), σ. 647 – 651.

³⁴ Ηλίας Ζερβός Ιακωβάτος, «Ιστορική συμπλήρωσις», *Παρνασσός*, Έτος Γ', τεύχος 11 (Νοέμβριος 1879), σ. 950 – 953.

³⁵ Παναγιώτης Πανάς, *Ριζοσπάται και βελτιώσεις εν Επτανήσω*, εν Κεφαλληνία, 1880.

Η ανάδυση του επτανησιακού ριζοσπαστισμού στο Ιόνιο Κράτος

Από το «δέντρο της ελευθερίας» στην Ξενοκρατία

Η παρούσα εργασία πραγματεύεται μια εσωκομματική διένεξη που έλαβε χώρα στα μέσα του 19^{ου} αιώνα στα Επτάνησα και διακρίνεται από έντονα ιδεολογικό – πολιτικά χαρακτηριστικά. Το κόμμα αυτό, το επονομαζόμενο Ριζοσπαστικό, έγινε φορέας μιας ριζοσπαστικής εκδοχής φιλελευθερισμού που διεκδίκησε την πραγμάτωση καιρίων νεωτερικών αιτημάτων. Για να φτάσει όμως μια μερίδα φιλελεύθερων πολιτευτών να προτάσσει απέναντι σε μια αυτοκρατορία την αρχή των εθνοτήτων, σύνταγμα, ελευθερία μέχρι και τη δημιουργία κοινωνικής δημοκρατίας³⁶ μεσολάβησαν στα Επτάνησα ταραχώδεις περιόδοι, αλλαγές στην κυριαρχία των νησιών και μια μακρά διαδικασία μεταβολών. Πιο κάτω ακολουθεί μια σύντομη επισκόπηση της ιστορίας των νησιών του Ιονίου, που αφορά κυρίως τη διαδοχή των πολιτικών καθεστώτων.

Το σύμπλεγμα νησιών του Ιονίου Πελάγους που είναι γνωστό από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα μέχρι σήμερα ως Επτάνησα αποτελούσε, από τον ύστερο 14^ο αιώνα βενετική κτήση και παρέμεινε τέτοια, με τη μερική εξαίρεση της Λευκάδας (που είχε βρεθεί υπό οθωμανικό έλεγχο σε κάποιες περιόδους) μέχρι την κατάλυση της Ενετικής Δημοκρατίας. Συγκεκριμένα οι Βενετοί κατέκτησαν τα Επτάνησα στα 1386 και απώλεσαν τις κτήσεις τους στο Ιόνιο όταν κατακτήθηκε η Βενετία από τα στρατεύματα του Ναπολέοντα. Παλαιότερες μελέτες αλλά κυρίως πρόσφατη έρευνα ανέδειξε την πρώτη σύντομη γαλλική παρουσία στο Ιόνιο κατά τα έτη 1797 – 1799, ως σημείο τομής στην ιστορία των Επτανήσων όσον αφορά στη μετάβασή τους στη νεωτερικότητα,³⁷ αφού μέχρι τότε οι τοπικές κοινωνίες ήταν δομημένες με βάση τα παλαιά βενετικά πρότυπα κοινωνικής, διοικητικής και πολιτικής οργάνωσης. Οι πληθυσμοί τους χωρίζονταν σε δύο βασικές κοινωνικές τάξεις τους αποκαλούμενους *nobili*, δηλαδή τους ευγενείς, και τους *popolari*, δηλαδή τη μεγάλη μάζα του πληθυσμού που είχε τις δικές της υποδιαίρεσεις ανάλογα με την ιδιοκτησία, τη θέση

---

³⁶ Με τον όρο κοινωνική δημοκρατία εννοούμε τη δημιουργία μιας πολιτείας στη βάση των αρχών της Γαλλικής Επανάστασης, όπως αυτή εκφράστηκε από την πιο αριστερή εκδοχή του επτανησιακού ριζοσπαστισμού. Κυρίως από τους Ιωσήφ Μομφεράτο και Παναγιώτη Πανά και όχι από το σύνολο των Ριζοσπαστών της Επτανήσου. Για τον όρο «κοινωνική δημοκρατία» ως ιδεολόγημα μερίδας του επτανησιακού ριζοσπαστισμού βλ. Παναγιώτης Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, τομ. Α', Αθήνα: Γνώση, 1990, σ. 46 – 52 και 139 – 144.

³⁷ Βλ. Δημήτρης Δ. Αρβανιτάκης, *Η αγωγή του πολίτη. Η γαλλική παρουσία στο Ιόνιο (1797-1799) και το έθνος των Ελλήνων*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2020.

της στην παραγωγική διαδικασία ή αν κατοικούσε στην πόλη ή στην ύπαιθρο.³⁸ Πολιτικά δικαιώματα είχαν μόνο οι ευγενείς, τα οποία ασκούσαν στη συνέλευσή τους, που ονομαζόταν «Συμβούλιο», και ήταν απαραίτητο να καταγράψουν τα ονόματά τους όπως και των απογόνων τους στη Libro d' Oro, τη λεγόμενη «χρυσή βίβλο» προκειμένου να τους αναγνωριζόταν ο τίτλος ευγενείας και τα προνόμια που απέρρεαν από αυτόν.

Αν και είναι αδύνατο σε αυτή τη μελέτη να διατρέξουμε ολόκληρη την ιστορία της βενετικής παρουσίας στο Ιόνιο αξίζει να αναφερθεί πως οι ευγενείς των Επτανήσων επέδειξαν ιδιαίτερα αδιάλλακτη στάση στη διεύρυνση του σώματός τους με αποτέλεσμα να προκαλείται κατά καιρούς δυσαρέσκεια ανάμεσα στους *popolari*. Η πλέον χαρακτηριστική περίπτωση εκδήλωσης τέτοιου είδους συσσωρευμένης κοινωνικής δυσφορίας ήταν μια εξέγερση που ξέσπασε στη Ζάκυνθο το 1628 κι έμεινε γνωστή ως το «ρεμπελιό των ποπολάρων». Τα ανώτερα στρώματα των πλούσιων ποπολάρων είχαν αρχίσει τότε να διεκδικούν ατομικά την εισαγωγή τους στο Συμβούλιο της Ζακύνθου με σκοπό να επωφεληθούν των πολιτικών δικαιωμάτων που θα συνεπαγόταν αυτή.³⁹ Ωστόσο, στην προσπάθειά τους συνάντησαν την άκαμπτη στάση που τήρησαν οι έχοντες πολιτικά δικαιώματα ευγενείς της Ζακύνθου με αποτέλεσμα να ξεσπάσει εξέγερση που οδήγησε σε πράξεις βίας μεταξύ ποπολάρων και ευγενών, εξορίες και δίκες που διεξήχθησαν στη Βενετία.⁴⁰ Η εξέγερση κάθε άλλο παρά έκαμψε τη στάση των πολιτών και οι απορρίψεις, τα επόμενα χρόνια, των αιτήσεων τους για ένταξη στο Συμβούλιο συντηρούσαν το κλίμα εχθρότητας.⁴¹

Τη μακροαίωνα βενετική παρουσία στα Επτάνησα διαδέχθηκε η γαλλική και αφού είχε προηγηθεί μια μακρά και πολύπλευρη περίοδος παρακμής της Δημοκρατίας του Αδρια. Ορόσημο της γαλλικής επικράτησης επί των Βενετών υπήρξε η Συνθήκη Ειρήνης του Campo Formio που συνάφθηκε τον Οκτώβριο του 1797. Ο Βοναπάρτης συμπεριέλαβε το Ιόνιο στον ευρύτερο στρατιωτικό σχεδιασμό του⁴² και τα γαλλικά στρατεύματα αποβιβάστηκαν στην Κέρκυρα, τον Ιούνιο του ιδίου έτους, εγκαινιάζοντας μια νέα εποχή για τα νησιά του Ιονίου που έρχονταν για

---

³⁸ Ελένη Ε. Κούκου, *Ιστορία των Επτανήσων από το 1797 μέχρι την Αγγλοκρατία*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμα, 1999, σ. 20.

³⁹ Δημήτρης Δ. Αρβανιτάκης, *Το ρεμπελιό των ποπολάρων (1628)*, Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη, 2001, σ. 95.

⁴⁰ Για τα γεγονότα που εκτυλίχθηκαν βλ. «Τα χρόνια της έντασης: 1628 – 1637», στο ίδιο, σ. 201 – 279.

⁴¹ Στο ίδιο, σ. 305.

⁴² Αρβανιτάκης, *Η αγωγή του πολίτη*, σ. 75.

πρώτη φορά σε άμεση επαφή με τις «νέες ιδέες». Κάποιοι Έλληνες⁴³ - μεταξύ αυτών αρκετοί με καταγωγή από το Ιόνιο - ήταν ήδη ένθερμοι υποστηρικτές των νέων ιδεών και συμμετείχαν στην Εταιρία Δημόσιας Αγωγής. Η εταιρία αυτή που είχε συσταθεί στις 28 Μαΐου 1797 στη Βενετία, επιδίωκε να διαπαιδαγωγήσει, «πολιτικά», τον πληθυσμό των ιταλικών περιοχών και να διαδώσει στην κοινωνία τις ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης. Στην Εταιρία Δημόσιας Αγωγής συμμετείχαν οι πιο ένθερμοι ριζοσπάστες και στην περίπτωση το Ιονίων εταίρων λειτούργησαν ως δίαυλοι επικοινωνίας με τα νησιά του Ιονίου.⁴⁴ Πέραν όμως από τους ατομικούς φορείς των νέων ιδεών που λειτούργησαν ως δίαυλοι, τα νησιά του Ιονίου γνώρισαν τη διαδικασία της «δημοκρατικοποίησης» σε όλα τα επίπεδα. Η γαλλική παρουσία στο Ιόνιο δεν ήταν απλά μια στρατιωτική κατάκτηση. Σύμφωνα με τον Δημήτρη Αρβανιτάκη «οι ρεπουμπλικάνοι επιχειρούσαν να εισαγάγουν μια ολοκληρωτικά νέα εννοιολόγηση της κοινωνίας και του κόσμου: αντιλαμβάνονταν ριζικά διαφορετικά την ταυτότητα του ανθρώπου αλλά και την “ανθρώπινη κατάσταση” εν γένει.»⁴⁵ Ωστόσο, η διαδικασία αυτή ανακόπηκε σε σύντομο χρονικό διάστημα. Η εισβολή των Γάλλων στη Μάλτα τον Ιούνιο του 1798 και η κατάκτηση της Αιγύπτου τον επόμενο μήνα μετέβαλαν τη στάση των Οθωμανών που είχαν αρχικά επιδείξει ανοχή απέναντι στην παρουσία των Γάλλων στο Ιόνιο.

Οι θορυβημένοι πλέον Οθωμανοί συνεργάστηκαν με τους μέχρι τότε «πατροπαράδοτους» εχθρούς τους Ρώσους προκειμένου να ανακόψουν τη ναπολεόντεια επέκταση προς την Ανατολή και έτσι, στις 21 Μαρτίου του 1800 τα νησιά του Ιονίου πέρασαν υπό τον έλεγχο των συνασπισμένων Ρώσων και Οθωμανών που συμάχησαν. Η κατάληψη των νησιών έγινε σταδιακά και ουσιαστική αντίσταση προέβαλαν οι Γάλλοι σχεδόν μόνο στην Κέρκυρα. Αξίζει να αναφερθεί πως η ρωσο – οθωμανική επέμβαση στα Επτάνησα πλαισιώθηκε από την προσπάθεια του Οικουμενικού Πατριαρχείου να πειστεί ο κλήρος και ο λαός των νησιών, μέσω εγκυκλίου που απέστειλε, πως οι συνασπισμένες δυνάμεις έρχονταν να καταλάβουν τα Επτάνησα προκειμένου να τους απελευθερώσουν από τους άθεους και ασεβείς Γάλλους.⁴⁶ Το κράτος που δημιουργήθηκε ονομάστηκε Επτάνησος Πολιτεία. Οι νέοι κυρίαρχοι των νησιών δεν παρέλειψαν να «διορθώσουν» τη γαλλική δημοκρατική παρένθεση που διήρκησε είκοσι μήνες,

---

⁴³ Ανάμεσα στους Έλληνες εταίρους ο, δεκαεννιάχρονος τότε, Ούγκο Φόσκολο και ο υπέρμαχος των ρεπουμπλικανικών ιδεών, με καταγωγή από την Κέρκυρα, Ανδρέας Σορδινάς. Βλ. και άλλα ονόματα ιονίων εταίρων στο ίδιο, σ. 55.

⁴⁴ Στο ίδιο, σ. 55 - 58.

⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 566.

⁴⁶ Κούκου, *Ιστορία των Επτανήσων*, σ. 53.

«ξεσκονίζοντας» τη Libro D' Oro και επαναφέροντας τα παλαιά προνόμια των ευγενών. Κεντρικό όργανο της νέας κυβέρνησης ήταν ένα σώμα γερουσίας που κατέληξε όμως να λειτουργεί ως εντολοδόχος των Συμβουλίων των ευγενών που όχι μόνο συστήθηκαν εκ νέου, αλλά συγκέντρωσαν και περισσότερες εξουσίες.⁴⁷ Η κατάσταση αυτή ανατράπηκε εν μέρει ένα χρόνο αργότερα αφού το «προσωρινό σύνταγμα» της Επτανήσου Πολιτείας επιδέχθηκε σημαντικών βελτιώσεων μετά και από την ανάμειξη του Ιωάννη Καποδίστρια, με αποτέλεσμα να ισχύσει το «νέο σύνταγμα του 1801» που ως ένα βαθμό εξασφάλισε την κοινωνική συναίνεση. Ωστόσο, η συνταγματική περιπέτεια της Επτανήσου Πολιτείας δεν τελείωσε με το σύνταγμα του 1801, αφού η Υψηλή Πύλη επέμεινε στην επαναφορά του παλαιού καθεστώτος. Μετά από βίαιες συγκρούσεις για τη διευθέτηση του συνταγματικού ζητήματος στα νησιά και τους στόλους της Ρωσίας και της Γαλλίας να πλέουν στο Ιόνιο, η συνταγματική τάξη αποκαταστάθηκε με το σύνταγμα του 1803, με το οποίο κατά την κρίση του Αλέξανδρου Σβώλου κατακτήθηκαν η προσωπική ελευθερία, τα δικαιώματα του πολίτη και κατοχυρωνόταν η διάκριση των εξουσιών.⁴⁸ Στο επίπεδο των ιδεών η Κωνσταντίνα Ζάνου σημειώνει ότι η επαφή των νησιών με τη Ρωσική Αυτοκρατορία συνέβαλε στην ανάπτυξη ανάμεσα στις ελίτ των Επτανήσων μίας ιδιαίτερης εκδοχής επτανησιακού πατριωτισμού με χαρακτηριστικά πρωτοεθνικισμού και πρωτοφιλελευθερισμού.⁴⁹

Επειδή όμως οι διεθνείς συμμαχίες της εποχής παρουσιάζουν έντονα στοιχεία ρευστότητας όταν η συνεργασία Οθωμανών και Ρώσων που εγγυόνταν την ύπαρξη της Επτανήσου Πολιτείας έπαψε να υφίσταται, ο στρατός του Ναπολέοντα ανακατέλαβε τα νησιά του Ιονίου χωρίς όμως αυτά να προσαρτηθούν επίσημα. Ακολούθησε μια σταδιακή στρατιωτική κατάληψη των Επτανήσων από τους Άγγλους που εγκαινίασε μια νέα εποχή για τα νησιά. Με την υπογραφή της δεύτερης Συνθήκης των Παρισίων, τον Νοέμβριο του 1815, ιδρύθηκαν οι Ηνωμένες Πολιτείες των Ιονίων Νήσων και επικυρώθηκε ότι στο εξής η Βρετανική Αυτοκρατορία θα είχε τα Επτάνησα υπό την κυριαρχία της με τη μορφή καθεστώτος προστασίας. Το σύνταγμα που κατέθεσε ο αρμοστής Sir Thomas Maitland και είχε ως βασικό χαρακτηριστικό τη συγκέντρωση των εξουσιών στον θεσμό του Υπάτου Αρμοστή ψηφίστηκε τον Μάρτιο του 1817 στη Νομοθετική Συνέλευση σχεδόν χωρίς καθόλου

---

⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 67.

⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 141.

⁴⁹ Κωνσταντίνα Ζάνου, *Τραυλίζοντας το έθνος – διεθνικός πατριωτισμός στη Μεσόγειο, 1800 - 1850*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2022, σ. 100.

συζήτηση.⁵⁰ Το σύνταγμα Maitland ενώ παραχωρούσε φαινομενικά τη νομοθετική και διοικητική εξουσία στους Έλληνες, κρατούσε -όπως σημειώνει ο Thomas Gallant - την πραγματική εξουσία στα χέρια της αποικιακής διοίκησης.⁵¹ Το νομοθετικό σώμα του κράτους ήταν η Ιόνιος Βουλή και το εκτελεστικό η Γερουσία. Το κράτος είχε τυπικά ομοσπονδιακή μορφή, αφού σε κάθε ένα από τα επτά νησιά διοριζόταν ένας επτανήσιος Έπαρχος ως τοπικός διοικητής, Βρετανοί τοποτηρητές και εκλέγονταν πενταμελή Επαρχιακά Συμβούλια μέσα από λίστα που πρότεινε ο αρμοστής.⁵² Επί διακυβέρνησης Maitland είχαν εκφραστεί κάποιες φιλελεύθερες φωνές αντιπολίτευσης, ενώ ανάμεσα στον πληθυσμό επικρατούσε γενικευμένη δυσαρέσκεια. Μια επιβολή φόρου για τη χρηματοδότηση δημοσίων έργων μάλιστα οδήγησε και σε εξέγερση χωρικών στη Λευκάδα τον Σεπτέμβριο του 1819.⁵³

Τον Maitland που απεβίωσε τον Ιανουάριο του 1824 διαδέχθηκαν κατά σειρά οι αρμοστές Frederick Adam (1824 - 1832), Lord Nugent (1832 - 1835), Howard Douglas (1835 - 1841), Alexander Steward Mackenzie (1841 - 1843), John Seaton (1843 - 1849), Henry George Ward (1849 - 1855), John Young (1855 - 1859), William Edward Gladstone (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1859). Τελευταίος αρμοστής των Ηνωμένων Πολιτειών των Ιονίων Νήσων ο Henry Night Storks (1859 - 1864) επί της θητείας του οποίου πραγματοποιήθηκε η ένωση των Επτανήσων με το ελληνικό βασίλειο μέσω της διπλωματικής οδού.⁵⁴

Σε ό,τι αφορά τη μελέτη μας θα πρέπει να σημειώσουμε ότι μέχρι το 1848 και τις μεταρρυθμίσεις που εφαρμόστηκαν επί John Seaton, οπότε παραχωρήθηκε ελευθεροτυπία και διεξήχθησαν πιο ελεύθερες εκλογές, κατά γενική ομολογία τα Επτάνησα διοικήθηκαν με ιδιαίτερα αυταρχικό τρόπο. Η μεταρρυθμιστική προσπάθεια του Seaton που έλαβε χώρα μέσα σε διεθνές κλίμα της φιλελευθεροποίησης συνέβαλε, πάντως, τα μέγιστα στην ανάδυση του επτανησιακού ριζοσπαστισμού. Ωστόσο, δεν έλειψαν και κατά τη δεκαετία του 1830 εκδηλώσεις αντιπολίτευσης προς το καθεστώς της Προστασίας με φιλελεύθερη αφετηρία που προοικονόμησαν τη δημιουργία του Ριζοσπαστικού κόμματος. Με

---

⁵⁰ Κατερίνα Π. Μπρέγιαννη, *Ιόνιο Κράτος, 1814 – 1864. Θεσμοί και κοινωνική διάρθρωση*, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, 2017, σ. 34.

⁵¹ Thomas W. Gallant, *Η εμπειρία της αποικιακής κυριαρχίας*, μτφρ. Πελαγία Μαρκέτου, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2014, σ. 27.

⁵² Σάκης Γκέκας, *Ξενοκρατία*, Αθήνα: Εκδόσεις ΕΑΠ, 2021, σ. 88.

⁵³ Νίκος Ε. Καραπιδάκης, «Ιόνια Νησιά 1815 – 1864», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου ελληνισμού 1770 - 2000*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, τομ. 4, 2003, σ. 268.

⁵⁴ Ηλίας Α. Τσιτσέλης, «Οι άγγλοι αρμοστές της Επτανήσου (1816 - 1864)», *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τομ. Β', Εν Αθήναις, 1904, σ. 567 – 581.

αυτές θα ασχοληθούμε πιο κάτω, προτού γνωρίσουμε τους πιο σημαντικούς ριζοσπάστες ηγέτες και αναλύσουμε τη ριζοσπαστική εκδοχή φιλελευθερισμού που διαμορφώθηκε στα Επτάνησα.

*Η βρετανική Προστασία και η ανάδυση του επτανησιακού
ριζοσπαστισμού (1830 - 1852)*

Οι Ριζοσπάστες έφτασαν μπροστά στο φάσμα της Ένωσης των Επτανήσων με την Ελλάδα σπαρασσόμενοι από εσωτερικές έριδες που άρχισαν να εμφανίζονται στα 1852 και διαιρεμένοι σε δύο αντιμαχόμενα ιδεολογικά στρατόπεδα. Τις πτυχές της διαίρεσης αυτής που καθιερώθηκε στην ιστοριογραφία να αποκαλείται ως το σχίσμα στην ηγεσία του Ριζοσπαστικού κόμματος - πρωτίστως χάρη στις μελέτες του Γιώργου Γ. Αλισανδράτου - θα πραγματευτούμε στο επόμενο κεφάλαιο. Προτού όμως αναφερθούμε εκτενώς στις πτυχές αυτές, θα μας απασχολήσει η περίοδος που προηγήθηκε. Κρίθηκε απαραίτητη η παρουσίαση μιας σύντομης ιστορίας του επτανησιακού ριζοσπαστισμού προτού το σχίσμα διχάσει την ηγεσία του κόμματος, προκειμένου να κατανοηθούν επαρκώς τα γεγονότα που οδήγησαν στην αντιπαράθεση. Η παρουσίαση αυτή θα φωτίσει τον χαρακτήρα του επτανησιακού ριζοσπαστισμού κατά την περίοδο που στο Ριζοσπαστικό κόμμα δεν ήταν έκδηλες οποιεσδήποτε διενέξεις ιδεολογικό – πολιτικού ή άλλου χαρακτήρα και επικρατούσε ενότητα δράσης και σκοπών. Η παρουσίαση αυτή θα καταδείξει τη ρήξη στην ηγεσία του κόμματος που ακολούθησε ως σημείο τομής στην ιστορία του επτανησιακού ριζοσπαστισμού.

Το Ριζοσπαστικό κόμμα των Επτανήσων δεν γεννήθηκε σε ιδεολογικό κενό αέρος. Η πολιτική του ιδεολογία, αποτέλεσε την πιο προωθημένη εκδοχή των φιλελεύθερων ιδεών που εμφανίστηκε στα νησιά του Ιονίου. Οι επτανήσιοι Ριζοσπάστες δεν αμφισβήτησαν «απλά» τη νομιμότητα του καθεστώτος της αποκαλούμενης «ξενοκρατίας», αλλά οραματίστηκαν την ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα σε μια δημοκρατικά οργανωμένη ελληνική κοινωνία. Συνέδεσαν το όραμα αυτό με τα πιο μεγαλεπήβολα σχέδια των ευρωπαίων ριζοσπαστών, οι οποίοι με τη σειρά τους οραματίζονταν την ίδια περίοδο την Ευρώπη των συνασπισμένων δημοκρατιών, στη βάση του *κοσμοπολιτισμού των εθνών*.⁵⁵

---

⁵⁵ Για την έννοια του κοσμοπολιτισμού των εθνών βλ. Stefano Recchia and Nadia Urbinati, *A Cosmopolitanism of Nations. Giuseppe Mazzini's Writings on Democracy, Nation Building, And International Relations*, Princeton: Princeton University Press, 2009. Χαρακτηριστικό δείγμα ταύτισης των επτανησίων Ριζοσπαστών με την ιδέα περί *κοσμοπολιτισμού των εθνών* στον ριζοσπαστικό τύπο αποτελεί το άρθρο «Η αδελφική ομόνοια σώζει τους λαούς», *Αναγέννησις*, 25 Ιουνίου 1849.

Μέχρι όμως η ριζοσπαστική απόληξη του επτανησιακού φιλελευθερισμού να διαμορφωθεί ως ξεχωριστή παράταξη και να λάβει την ολοκληρωμένη της μορφή ως ιδεολογία κάποιοι άλλοι - λιγότερο ριζοσπαστικοί στις διεκδικήσεις τους και τις αρχές τους – φιλελεύθεροι είχαν προβεί στις δικές τους πρώιμες συνειδητοποιήσεις. Ήδη από τη δεκαετία του 1830 μια ομάδα επτανησίων φιλελευθέρων είχε καταλήξει στο συμπέρασμα πως είχαν ωριμάσει οι καιροί για μια αναθεώρηση του συντάγματος του Thomas Maitland που είχε τεθεί σε ισχύ από το 1817 και αποτελούσε τη νομική βάση συγκρότησης των Ηνωμένων Πολιτειών των Ιονίων Νήσων, χωρίς ωστόσο ακόμα να αμφισβητήσουν ευθέως τις συνθήκες του 1815.⁵⁶ Η φιλελεύθερη αυτή μερίδα θεώρησε πως ήταν πια αναγκαίο να ακολουθηθεί μια μεταρρυθμιστική πολιτική που θα βελτιώνει τις συνθήκες στα νησιά του Ιονίου, τουλάχιστον σε επίπεδο θεσμών και ελευθεριών. Ο χαρακτήρας της πρώτης αυτής αμφισβήτησης υπήρξε νομικο – συνταγματικός, αφενός γιατί οι πρώτοι επτανήσιοι φιλελεύθεροι ήταν νομομαθείς,⁵⁷ και αφετέρου γιατί η αντιπολίτευση αυτή δεν είχε ακόμα λάβει τον εθνικιστικό ή ριζοσπαστικό χαρακτήρα των ετών που θα ακολουθούσαν. Κατά τον ριζοσπάστη Ηλία Ζερβό Ιακωβάτο «η ιδέα της εθνικότητας ήταν εισέτι αφανής εντός του πυρήνος της, διότι η διενεργουμένη μεταρρυθμίσις επεσκίαζε πάσαν άλλην.»⁵⁸

Από τη στιγμή που όλοι όσοι ήθελαν να εκφράσουν τις αντιρρήσεις τους για τις πολιτικές της βρετανικής προστασίας και τη διατήρηση του συντάγματος Maitland δεν είχαν ακόμα στη φαρέτρα τους τα μέσα εκείνα (δηλ. ελευθεροτυπία και κοινοβούλιο) που από το 1848 και μετά επέτρεψαν στους επτανήσιους Ριζοσπάστες να αμφισβητήσουν με πρωτοφανή ένταση και συχνότητα την καθεστηκυία τάξη, τα ίχνη της αμφισβήτησης αυτής εντοπίζονται σε σποραδικά περιστατικά πολιτικής ανυπακοής. Στο πλαίσιο λοιπόν αυτής της αμφισβήτησης της βρετανικής κυριαρχίας στα Επτάνησα είναι παροιμιώδες ένα περιστατικό που έλαβε χώρα στα 1830 επί της αρμοστικής (1824- 1832) του Sir Frederick Adam (1784-1853). Ο τότε αρμοστής είχε ζητήσει από τους Επτανήσιους να υποβάλουν υπογεγραμμένες συγχαρητήριες αναφορές για την ανάρρηση του Γουλιέλμου Δ' στον βρετανικό θρόνο, αλλά και να εκφράσουν μέσω αυτών των αναφορών την ευαρέσκειά τους για τη χρηστή διοίκηση του αρμοστή Adam και το καθεστώς της βρετανικής Προστασίας εν γένει.⁵⁹ Ωστόσο,

---

⁵⁶ Calligas, *The "Rizospastai"*, σ. 47.

⁵⁷ Γκέκας, *Ξενοκρατία*, σ. 367.

⁵⁸ Ηλίας Ζερβός Ιακωβάτος, *Βιογραφία Ηλία Ζερβού Ιακωβάτου - Συντεθείσα παρ' αυτού του ιδίου*, Χρίστος Σ. Θεοδωράτος, (επιμ.), Αθήνα: Φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός», 1974, σ. 33.

⁵⁹ Γεώργιος Γ. Αλισανδράτος, «Οι πολιτικές σάτιρες του 1830 στην Κεφαλονιά και ο Παναγιώτης Βεργώτης», *Ο Εραμιστής*, 8 (1970), σ. 243.

στο νησί της Κεφαλονιάς η εν λόγω απαίτηση δεν συνάντησε ευήκοα ώτα. Αντ' αυτού κατά την τριμηνία Αυγούστου, Σεπτεμβρίου και Οκτωβρίου του 1830, στο Αργοστόλι είχαν κατ' εξακολούθηση τοιχοκολληθεί χειρόγραφες σάτιρες που γελοιοποιούσαν τον αρμοστή Adam, την κυβέρνησή του και το καθεστώς της βρετανικής προστασίας εν γένει. Είναι χαρακτηριστικό το απόσπασμα από μία σάτιρα που διασώζεται:

«Τι γοβέρνο είναι τούτο, τι πατέρας μισητός; Πέντε δέκα ευτυχίζουν και λιμάζει ο λαός. Πώς μπορεί τέτοιο γοβέρνο να αγαπηθή ποτέ! Ρίψε πυρ κατακαυσέτο παντοδύναμε Θεέ. Τούτο δεν είναι γοβέρνο, είνε σύναξις ληστών, και καλποσπεκουλατόρων φαλιδοπραγματευτών. Πόσα άλλα θα ποθούνε και εδώ και στις αυλάς, που θα φρίξη η Ευρώπη εις τας τόσας συμφοράς.»⁶⁰

Για το περιστατικό αυτό θεωρήθηκε υπαίτιος ο Γεράσιμος Λειβαδάς (1789 - 1876) και ο κύκλος του.⁶¹ Ο Λειβαδάς, που θεωρείται ως ο πρωτεργάτης του ριζοσπαστισμού στα Επτάνησα, πλήρωσε τις υποψίες του καθεστώτος προς το πρόσωπό του τελώντας υπό κράτηση, για εννιά μήνες, στο παλαιό φρούριο της Κέρκυρας, μαζί με το συνεργάτη του Κοσμέτο Π. Βαλσαμάκη. Αθώωθηκε εν τέλει και αφού προηγήθηκε η αποστολή ενός ανώνυμου γράμματος από τον άνθρωπο που πράγματι ευθυνόταν για τις σάτιρες προς το δικαστήριο, το οποίο εν τω μεταξύ ανέμενε από έναν υποτιθέμενο αυτόπτη μάρτυρα να καταθέσει κατά του Λειβαδά. Η εμφάνιση όμως του πραγματικού υπαίτιου οδήγησε στην κατάρριψη της υπόθεσης. Το περιστατικό στο Αργοστόλι με την τοιχοκόλληση των σατιρών θεωρείται ως η πρώτη άτυπη εκδήλωση του επτανησιακού ριζοσπαστισμού.⁶²

Στο μεταξύ οι διεθνείς εξελίξεις και η εναλλαγή των κυβερνήσεων στη Βρετανία είχαν τον αντίκτυπό τους και στα Επτάνησα. Η εναλλαγή της σκυτάλης στην εξουσία μεταξύ των Τόρηδων (μετέπειτα Συντηρητικών) και των Ουίγων (κατόπιν Φιλελευθέρων) έφερε συνήθως και αλλαγή στη διακυβέρνηση στο κράτος των Ιονίων Νήσων. Τον Sir Frederick Adam αντικατέστησε για λίγους μόνο μήνες ο Sir Alexander George Woodford (Απρίλιος – Δεκέμβριος 1832) μέχρι να διοριστεί ο φιλελεύθερος George Nugent – Grenville, και αφού οι Ουίγοι είχαν πάρει την εξουσία

---

⁶⁰ Αυτούσιες οι τρεις σάτιρες που σώζονται (μία στην ελληνική γλώσσα και δύο στην ιταλική) στο Παναγιώτης Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους*, τομ. Β', Εν Ζακύνθω, 1877, σ. 27 – 29.

⁶¹ Για βιογραφικά στοιχεία του Γεράσιμου Λειβαδά βλ. Ηλίας Α. Τσιτσελής, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τομ. Β', Εν Αθήναις, 1904, σ. 294 – 310. Βλ. επίσης Πάυλος Γρατσιάτος, *Βιογραφία Γεράσιμου Λειβαδά*, Εν Κεφαλληνία, 1877 (δεν εντοπίστηκε και δεν χρησιμοποιήθηκε για τους σκοπούς της συγγραφής της εργασίας).

⁶² Calligas, *The Rizospastai*, σ. 50 - 51.

στην Αγγλία.⁶³ Ο διορισμός Nugent γέννησε προσδοκίες φιλελευθεροποίησης ανάμεσα στους κύκλους των επτανησίων φιλελευθέρων, που είχαν πια συνασπιστεί, συγκροτώντας μια ισχυρή αντιπολίτευση φιλελευθέρων διανοουμένων.⁶⁴ Αν και έγιναν κάποια βήματα προς αυτή την κατεύθυνση όπως η θέσπιση τριπλής λίστας υποψηφίων (αντί διπλής) στις οποίες συμπεριλήφθηκαν και φιλελεύθεροι, οι προσδοκίες αυτές σύντομα διαψεύστηκαν. Καίτοι ο Nugent είχε όντως καλές προθέσεις και η πολιτική του καριέρα εκκινούσε από φιλελεύθερη αφετηρία, δεν κατόρθωσε να σπάσει τους δομικούς φραγμούς και να ικανοποιήσει όλα όσα οι επτανήσιοι φιλελεύθεροι προσδοκούσαν. Πάρα ταύτα η εμπειρία Nugent έδωσε ώθηση στο να αρχίσουν οι επτανήσιοι φιλελεύθεροι να εκδηλώνουν τις απαιτήσεις τους για συνταγματική μεταρρύθμιση.⁶⁵ Η νέα διαδοχή στην πολιτική διακυβέρνηση της Αγγλίας και η επικράτηση των Τόρηδων έφερε ως ύπατο αρμοστή τον Sir Howard Douglas (Απρίλιος 1835 – Ιούνιος 1841), ο οποίος έπιασε το νήμα της αυταρχικής διακυβέρνησης από εκεί το είχε αφήσει ο Sir Frederick Adam.⁶⁶

Κατά τη διάρκεια αυτής της εναλλαγής των προσώπων στην Ύπατη Αρμοστεία δεν έλειψαν – πέραν από το περιστατικό με την τοιχοκόλληση στο Αργοστόλι – και άλλες εκδηλώσεις δυσαρέσκειας από τη μερίδα εκείνη του επτανησιακού λαού που είχε αρχίσει να αμφισβητεί όλα όσα είχε κληροδοτήσει στα νησιά του Ιονίου το σύνταγμα 1817 υπό τον Sir Thomas Maitland. Αναφέρουμε ενδεικτικά τις μαζικές κινητοποιήσεις της νεολαίας της Κεφαλονιάς που «ηκολούθει την μερίδα των Φιλελευθέρων (*Dei Liberali*)» και οδήγησαν δύο φορές στη ματαίωση των εκλογών για την 4^η Ιόνιο Βουλή (14 και 23 Φεβρουαρίου 1833).⁶⁷ Ο Γεράσιμος Λειβαδάς ενεπλάκη και πάλι σε αυτές τις εκδηλώσεις. Οι κινητοποιήσεις της νεολαίας της Κεφαλονιάς μόνο ειρηνικές δεν ήταν, αφού σημειώθηκαν συμπλοκές μεταξύ λαού και αστυνομικών στα δικαστήρια.⁶⁸

Στην «προπαρασκευαστική» περίοδο του επτανησιακού ριζοσπαστισμού χρήζει μίας σύντομης αναφοράς και η δράση των συλλόγων που έδρασαν ως πολιτικές λέσχες. Οι φιλελεύθεροι που αντιπολιτεύονταν την Προστασία είχαν δημιουργήσει συλλόγους, οι οποίοι λειτούργησαν ως χώροι ιδεολογικών ζυμώσεων.

---

⁶³ Κοτινά, *Το ριζοσπαστικό κίνημα*, σ. 77.

⁶⁴ Καραπιδάκης, «Ιόνια Νησιά 1815 – 1864», σ. 271.

⁶⁵ Calligas, *The "Rizospastai"*, σ. 55.

⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 79.

⁶⁷ Σπυρίδων Γ. Μαλάκης, *Απομνημονεύματα επί της συγχρόνου ιστορίας ή ιστορικών επεισόδων επί των ενεργειών δρασάντων τινών προσώπων προς επίτευξιν της Μεγάλης Ιδέας*, Εν Αθήναις, 1895, σ. 142.

⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 145.

Συγκεκριμένα, στην Κεφαλονιά το 1843 ιδρύθηκε λέσχη υπό το όνομα «Μουσείον “Ο Κοραής”». Είναι δε ενδεικτικό όχι μόνο του εθνικού φρονήματος, αλλά και του φιλελεύθερου πνεύματος των συλλόγων αυτών ότι στον «Κοραή» οργανώνονταν εορτασμοί δύο φορές τον χρόνο: την 25η Μαρτίου για την επέτειο της έναρξης της Ελληνικής Επανάστασης και την 3η Σεπτεμβρίου «εις ανάμνησιν της συνταγματικής μεταπολιτεύσεως». ⁶⁹ Όπου όμως υπάρχουν ιδεολογικές ζυμώσεις προκύπτουν διαφορές που ενίοτε οδηγούν σε αποχωρήσεις ή διασπάσεις. Αυτό συνέβη και στον «Κοραή» όπου οι φιλελεύθεροι διχάστηκαν μεταξύ όσων υποστήριζαν μεταρρυθμίσεις και όσων προέκριναν ριζικές αλλαγές και κατάργηση του καθεστώτος. Από αυτή τη διαφοροποίηση προέκυψε η ίδρυση του «Δημοτικού Καταστήματος» στα τέλη του 1847. ⁷⁰ Ενδεικτική της διάσπασης στον «Κοραή» είναι η αναφορά του ριζοσπάστη Σπυρίδωνα Μαλάκη κατά των «χλιαρών αντιπολιτευομένων κατά της Αγγλικής προστασίας και άλλων ολιγαρχικών δοκτορίσκων μελών της παρ’ αξίαν ονομαζομένης πολιτικοφιλολογικής λέσχης “Ο Κοραής”. Κρίμα ‘ς τόνομα!». ⁷¹ Το «Δημοτικόν Κατάστημα» λειτούργησε ως εστία των Ριζοσπαστών, ενώ ο «Κοραής» της μεταρρυθμιστικής πτέρυγας των φιλελευθέρων που πλέον δεν αποτελούσαν ενιαίο μέτωπο αντιπολίτευσης προς την Προστασία. Το «Δημοτικόν Κατάστημα» της Κεφαλονιάς θα πρέπει να θεωρείται ως η πρώτη οργανωμένη έκφραση του επαναστασιακού ριζοσπαστισμού. Οι ιδρυτές του ήταν πρόσωπα με ξεκάθαρο ριζοσπαστικό πολιτικό προσανατολισμό (Γεράσιμος Λειβαδάς, Ιωσήφ Μομφεράτος, Φραγκίσκος Πυλαρινός κ.ά) και σε αντίθεση με το «Μουσείον “Ο Κοραής”», εκεί συναθροίζονταν άτομα ποικίλων κοινωνικών στρωμάτων και όχι μόνο εύποροι αστοί. ⁷² Ανάμεσα στις δράσεις του «Δημοτικού Καταστήματος» σημειώνουμε τη διαδήλωση που διοργανώθηκε τη Μεγάλη Παρασκευή, τον Απρίλιο του 1848, όπου κατά την περιφορά του Επιταφίου οι Ριζοσπάστες είχαν αποτρέψει το έθιμο της στάσης στην οικία του τοποτηρητή προκειμένου να γίνει δέηση στο όνομά του. ⁷³ Αναφορές για τη δράση του «Κοραή» υπάρχουν μέχρι το 1852, ενώ το «Δημοτικόν Κατάστημα» έκλεισε το 1851, μετά από

---

⁶⁹ Ζερβός Ιακωβάτος, *Βιογραφία Ηλία Ζερβού Ιακωβάτου*, σ. 36.

⁷⁰ Για την ακριβή ημερομηνία ίδρυσης του «Δημοτικού Καταστήματος» δεν είμαστε απόλυτα βέβαιοι. Το ίδιο ισχύει και για τη σειρά των γεγονότων που οδήγησαν στη διάσπαση του «Κοραή» και τη δημιουργία του «Δημοτικού Καταστήματος». Χωρίς να είναι βέβαιο αν οι δημοκρατικοί εκδιώχθηκαν ή αποχώρησαν οικειοθελώς, το σίγουρο είναι πως υπήρξαν πολιτικές διαφωνίες. Για τη συζήτηση αυτή βλ. Πέτρος Πετράτος, *Οι πολιτικές λέσχες στην Κεφαλονιά κατά την περίοδο της Αγγλοκρατίας*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2006, σ. 101 - 103.

⁷¹ Μαλάκης, *Απομνημονεύματα επί της συγχρόνου ιστορίας*, σ. 25.

⁷² Πετράτος, *Οι πολιτικές λέσχες*, σ. 111.

⁷³ Παναγιώτης Χιώτης, *Ιστορικά Απομνημονεύματα*, τομ. Γ', Κέρκυρα, 1863, σ. 135 - 136.

επέμβαση της αστυνομίας και για δέκα περίπου χρόνια, για να επαναλειτουργήσει πλέον στα 1860. Το «Δημοτικόν Κατάστημα» μετά το κλείσιμό του συνέχισε τη δράση του υπό το όνομα «Δημοτική Επιτροπή», χωρίς όμως να υπάρχουν πολλές πληροφορίες για το πώς ακριβώς δρούσε.⁷⁴ Η «Δημοτική Επιτροπή» ωστόσο εμφανίζεται σε έκτακτο παράρτημα της ριζοσπαστικής εφημερίδας του Ιωσήφ Μομφεράτου *Αναγέννησις* να μιλά στο όνομα του Ριζοσπαστικού κόμματος την περίοδο που μαινόταν το σχίσμα στον επτανησιακό ριζοσπαστισμό για να εκφράσει την αντίθεσή της αναφορικά με τον «ικετευτικό»⁷⁵ τρόπο με τον οποίο συζητήθηκε στην 11^η Ιόνιο Βουλή (16.02.1857 – 28.02.1859) το ζήτημα της εθνικής αποκατάστασης των Επτανήσων.⁷⁶

Συνοψίζοντας, θα πρέπει να ειπωθεί πως οι φιλελεύθεροι των Επτανήσων είχαν κατορθώσει ήδη από τη δεκαετία του 1830 να αμφισβητήσουν υπό μεταρρυθμιστική κυρίως αφετηρία τον τρόπο με τον οποίο κυβερνούσαν τα Επτάνησα και να συνδέσουν τη δική τους αμφισβήτηση με τη δυσαρέσκεια που επικρατούσε ανάμεσα στον πληθυσμό σχετικά με τις συνθήκες διαβίωσης του. Τη δεκαετία του 1840 ένας πυρήνας φιλελευθέρων – κυρίως στην Κεφαλονιά – θα εκφράσει με ριζοσπαστικό τρόπο την πλήρη αντίθεση του στο καθεστώς της Προστασίας και θα επιδιώξει την ένωση των νησιών με το ελεύθερο ελληνικό κράτος στη βάση της εφαρμογής της αρχής των εθνοτήτων και των αρχών της Γαλλικής Επανάστασης.⁷⁷

Μεταρρυθμιστές και Καταχθόνιοι: Οι πολιτικοί αντίπαλοι του ριζοσπαστισμού

Κατά την περίοδο της βρετανικής προστασίας οι συνθήκες ευνόησαν την ανάδυση και ανάπτυξη τριών διαφορετικών πολιτικών μερίδων ή κομμάτων. Το πρώτο κόμμα στελεχώναν οι λεγόμενοι Καταχθόνιοι, οι οποίοι δεν διεκδικούσαν

---

⁷⁴ Γιαννάτου, *Επτανησιακός Ριζοσπαστισμός*, σ. 142.

⁷⁵ Ο αρμοστής Gladstone είχε διαμηνύσει στην 11^η Ιόνιο Βουλή ότι μόνο με την υποβολή ικετηρίας αναφοράς προς τη Βασίλισσα θα μπορούσε να εγερθεί το ζήτημα της εθνικής αποκατάστασης. Οι ενωτιστές αποδέχθηκαν τους όρους του αρμοστή, ενώ οι παλαιοί ριζοσπάστες διαφώνησαν θεωρώντας τη στάση των πρώτων ως δουλοπρεπή και αντίθετη με τη λαϊκή κυριαρχία. Βλ. και το κεφάλαιο «Η ρήξη μεταξύ των δύο ριζοσπαστικών τάσεων (1852 - 1864)».

⁷⁶ «Εν ονόματι του Ριζοσπαστικού Κόμματος, η Δημοτική Επιτροπή», *Έκτακτον Παράρτημα του αριθμού 44 της εφημερίδος Η Αναγέννησις*, 24 Ιανουαρίου 1859. Το σημείωμα της «Δημοτικής Επιτροπής» που συντάχθηκε στις 22 Ιανουαρίου και δημοσιεύθηκε δύο μέρες αργότερα στην *Αναγέννηση* υπογράφουν οι Ιωσήφ Μομφεράτος, Ιωάννης Καρούσος Σαντριβίλης, Ανδρέας Ζ. Ραζής, Διονύσιος Α. Καλάβριας, Σπυρίδων Γ. Μαλάκης, Παναγιώτης Πανάς, Δημήτριος Ζερβός Ιακωβάτος, Ανδρέας Ν. Μομφεράτος, Π. Ζ Ραζής, Χ.Δ Λιβαθινόπουλος, Χαράλαμπος Ν. Πανάς.

⁷⁷ Calligas, *The Rizospastai.*, σ. 69 και 284.

οποιαδήποτε πολιτειακή μεταβολή, οικονομική αλλαγή ή κοινωνική αναδιάταξη. Δρούσαν με αποκλειστικό γνώμονα τη διατήρηση status quo στο κράτος του Ιονίου συνολικά. Σύμφωνα με την άποψη των συγχρόνων τους, που έχει σε μεγάλο βαθμό επιβεβαιωθεί από την ιστορική έρευνα, κινούνταν κυρίως από προσωπική ιδιοτέλεια.⁷⁸ Οι Καταχθόνιοι αποκαλούνταν από τους πολιτικούς τους αντιπάλους αλλιώς και ως «καμαρίλα». Ο όρος αυτός τους αποδόθηκε για να χαρακτηρίσει τη δουλοπρεπή τους στάση έναντι του καθεστώτος της Προστασίας και τον τρόπο με τον οποίο λειτουργούσαν σαν υποτακτικοί σύμβουλοι μιας βασιλικής αυλής. Ο επιθετικός προσδιορισμός «καταχθόνιοι» με τον οποίο έμειναν περισσότερο γνωστοί στην ιστορία, προήλθε και πάλι από τους πολιτικούς τους αντιπάλους – Μεταρρυθμιστές και Ριζοσπάστες – οι οποίοι τους κατηγορούσαν ότι δρούσαν υπογείως και πάντα σε συνεννόηση με την κυβέρνηση. Η «καμαρίλα» συγκροτήθηκε εν πολλοίς από το συνονθύλευμα των ευνοούμενων του Υπάτου Αρμοστή. Δεν αποτελούνταν αποκλειστικά από τους αριστοκράτες της παλαιάς βενετικής κοινωνίας των Επτανήσων, αλλά κυρίως από μια νέα τάξη αριστοκρατών που δημιουργήθηκε επί τούτω από την Προστασία για να στελεχώσει την κρατική μηχανή και να αποτελέσει το ντόπιο στοιχείο υποστήριξης του καθεστώτος.⁷⁹ Έτσι, το κόμμα των Καταχθονίων συναποτελούνταν από ευνοούμενους της Προστασίας, προνομιούχους της παλαιάς εποχής των φεουδαρχικών προνομίων και πρόθυμους αργυρώνητους. Η αντιδραστική ιδεολογία τους τους καθιστούσε ως την πολιτική μερίδα που τηρούσε την πιο αντι – φιλελεύθερη στάση. Ο Θεόδωρος Καρούσος από την Κεφαλονιά είχε αναδειχθεί ως η πιο ηγετική μορφή των Καταχθονίων, ενώ οι εφημερίδες που εξέφραζαν τη φωνή του κόμματος ήταν ο *Φίλος του Λαού* στην Κέρκυρα και ο *Πέλεκυς* στην Κεφαλονιά.⁸⁰

Τα δύο άλλα κόμματα ήταν αντίθετα με τις ακραία συντηρητικές θέσεις των Καταχθονίων καθώς επιζητούσαν τη μεταβολή θεμελιωδών πτυχών συνταγματικών, νομικών και πολιτικών, του καθεστώτος. Οι επιδιώξεις τους διέφεραν όμως προς τα μέσα και σε ορισμένες περιπτώσεις υπήρχε διάσταση και προς το σκοπούς. Το μεν Μεταρρυθμιστικό κόμμα⁸¹ επιδίωκε με συνεχείς μεταρρυθμίσεις τη σταδιακή βελτίωση της κοινωνικής και οικονομικής θέσης του λαού των νησιών του Ιονίου. Το δε Ριζοσπαστικό κόμμα είχε ως επιδίωξη την πλήρη

---

⁷⁸ Το κόμμα των Καταχθονίων δεν έχει, πάντως, αποτελέσει αντικείμενο συστηματικής έρευνας.

⁷⁹ Κοτινά, *Το ριζοσπαστικό κίνημα*, σ. 66.

⁸⁰ Παναγιώτης Πανάς, *Ριζοσπάσται και βελτιώσεις εν Επτανήσω*, εν Κεφαλληνία, 1888, σ. 4.

⁸¹ Για το Μεταρρυθμιστικό κόμμα βλ. Άννα Κοντονή, *Φιλελεύθεροι στοχασμοί και δεξιώσή τους στον επτανησιακό χώρο. Ιδεολογία και πολιτικών των Μεταρρυθμιστών (1848 - 1864)*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 1990.

απαλλαγή από το καθεστώς που είχε επιβληθεί το 1815, και με αυτό τον τρόπο τον τετρατισμό κάθε ξένης κυριαρχίας στα Επτάνησα, καθώς και τη ριζική μεταβολή της δομής της επτανησιακής κοινωνίας. Αντιδρούσε δε σε επί μέρους μεταρρυθμίσεις που θα εδραίωναν, κατά την άποψή τους, το υφιστάμενο καθεστώς. Στον Τύπο οι ιδέες των Μεταρρυθμιστών εκφράστηκαν στις εφημερίδες *Ένωσις*, *Μέλλον* και *Πατρίς*, σε Κεφαλονιά, Ζάκυνθο και Κέρκυρα αντίστοιχα.⁸²

Τα δύο τελευταία πολιτικά κόμματα αποτελούν σπορά της ίδιας ιδεολογικής μήτρας, δηλ. των ιδεών του πολιτικού φιλελευθερισμού που γνώριζαν μεγάλη διάδοση τότε στην Ευρώπη. Ο φιλελευθερισμός μπορεί σε επίπεδο οικονομικής θεωρίας να ήταν εν πολλοίς ενιαίος, ωστόσο στον πολιτικό στίβο δεν παρουσίασε την ίδια συνοχή.⁸³ Καίτοι λοιπόν προέρχονταν από τη μεγάλη φιλελεύθερη οικογένεια του 19^{ου} αιώνα, οι Μεταρρυθμιστές και οι Ριζοσπάστες αντιπαρατέθηκαν έντονα στον επτανησιακό πολιτικό χάρτη. Μια σημαντική διαφορά μεταξύ του Ριζοσπαστικού κόμματος και του Μεταρρυθμιστικού ήταν πως η κριτική των Μεταρρυθμιστών είχε νομική – συνταγματική βάση⁸⁴, ενώ των Ριζοσπαστών πολιτική και ιδεολογική. Σχετικά με το ζήτημα της εθνικής αποκατάστασης, οι Μεταρρυθμιστές υποστήριζαν ότι οι διακηρύξεις υπέρ της Ένωσης θα εξόργιζαν την Προστασία και θα απόβαιναν επιζήμιες, σε αντίθεση με τους Ριζοσπάστες που στο όνομα του λαού ζητούσαν ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα.

Σε ό,τι αφορά τους δικούς μας πρωταγωνιστές, δηλαδή τους Ριζοσπάστες, πρέπει να σημειωθεί ότι δεν υπήρξαν καθόλου επιεικείς απέναντι στους φιλελεύθερους μεταρρυθμιστές, μολονότι οι τελευταίοι δεν τηρούσαν παρόμοια υποτακτική στάση απέναντι στην αγγλική Προστασία όπως οι Καταχθόνιοι. Χαρακτηριστική ήταν η σύγκριση Μεταρρυθμιστών - Ριζοσπαστών την οποία επιχείρησε ο Ιωσήφ Μομφεράτος στη ριζοσπαστική εφημερίδα *Αναγέννησις*:

«Εξ ενός μεν, παρίστανται ανθρωποι, οίτινες, το γενικόν πνεύμα του λαού πιστώσ παριστάνοντες και τας αρχάς της νέας δια τους λαούς εποχής ολοψύχως πρεσβεύοντες και συμμεριζόμενοι, αλλού δεν έβλεπαν της πατρίδος την σωτηρίαν ειμή εις την παύσιν της προστασίας, εις την απελευθέρωσιν και εθνικήν αποκατάστασιν της Επτανήσου. Προς τον σκοπόν δε τούτον [...] ηγωνίζοντο [...] αποκρούοντες πάσαν συνθηκολογίαν, παν είδος συμβιβασμού.

⁸² Σπύρος Χρ. Βερούκιος, *Ιστορία των "Ηνωμένων Κρατών" των Ιονίων Νήσων*, Αθήνα, 1964, σ. 252.

⁸³ Eric Hobsbawm, *Η εποχή των επαναστάσεων 1789 - 1848*, μτφρ. Μαριέτα Οικονομοπούλου, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2015, σ. 169.

⁸⁴ Γκέκας, *Ξενοκρατία*, σ. 365.

Ιδού το κόμμα των ριζοσπαστών. [...] Εξ άλλου δε, παρίστανται οι άνθρωποι εκείνοι, οίτινες, ούτε την εποχήν των κατανοούντες, ούτε με το πνεύμα και την θέλησιν του λαού συμμορφούμενοι, ούτε από τα πικρά και πολυχρόνια μαθήματα της πείρας ωφελούμενοι, αλλά πίπτοντες εις αλλόκοτον αναχρονισμόν, και επιμένοντες εις απάτην ελεεινήν, έτειναν εις νέας, περί μεταβολής τάχα, ή μάλλον περί τροποποιήσεως συστήματος, διαπραγματεύσεις μετά της προστασίας. Ιδού το κόμμα των μεταρρυθμιστών.»⁸⁵

Παρόμοιες περιγραφές για τους Μεταρρυθμιστές θα συναντήσει κανείς και στον Φιλελεύθερο του Ηλία Ζερβού Ιακωβάτου όπου συνοψίζονται οι θέσεις τους ως εξής: «*Η μεταρρύθμισις του δεσμοφόρου Συντάγματος του 1817, και η αλλαγή των προσώπων. Ιδού αι αρχαί και τα δόγματα των μεταρρυθμιστών. Εις αυτά μόνα ανακεφαλαιούται η πίστις των.»*⁸⁶ Κατά τον Ζερβό, οι Μεταρρυθμιστές διαφοροποιούνταν ιδεολογικά από τους Ριζοσπάστες με σαφήνεια: Οι πρώτοι «*είναι απλή ομάς ανθρώπων, ήτις έχει ιδιαιτέρας αυτής δοξασίας – είναι άθροισμα ατόμων, το οποίον έχει σκοπόν ίδιον πηγάζοντα από αυτόν τον χαρακτήρα των δογμάτων των – είναι εις ένα λόγον άνθρωποι, οίτινες εις μόνον τον εαυτόν των εμπεριεδόμενοι, φαντάζονται ότι διά της πραγματοποιήσεως των δοξασιών των δύνανται να συμβιβάσωσι τα συμφέροντα του ξένου με εκείνα του λαού, εντός των οποίων εμπεριέχονται και τα ιδικάτων. Η εθνικότης είναι μεν και εις αυτούς θελξικάρδιον αίσθημα αλλ' είτε από αδυναμίαν, είτε από δειλίαν, είτε από άλλην τινα αιτίαν, εκφράζεται μόνον ως απλή επιθυμία.»⁸⁷ Απεναντίας, οι Ριζοσπάστες δεν ήταν «*απλή ομάς ανθρώπων»* αλλά «*αποτελούν κόμμα (αν λαός ολόκληρος δύναται ούτω να ονομασθή) αληθές και ιδιαίτερον, διότι πρεσβεύουν αρχάς στερεάς και διαρκείς. – Η παύσις της Προστασίας – η ένωσις της Επτανήσου μετά της Ελλάδος – και η ανέγερσις δημοκρατικής πολιτείας, είναι αρχαί αίτινες πραγματοποιούμεναι δεν αφήνουν ουδέν κενόν.»⁸⁸**

Οι Ριζοσπάστες που προσέδιδαν και ηθική διάσταση στον εθνικισμό τους πάντα επιφύλασσαν βαριούς χαρακτηρισμούς και για τους Καταχθόνιους. Η περιγραφή του Φιλελευθέρου για όλες τις κοινωνικές και πολιτικές μερίδες που είχαν θορυβηθεί από τον εθνικό λόγο τους λόγο και τη ρητή επιδίωξή τους για ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα είναι χαρακτηριστική: «*Ο ξένος από την απέλευσιν του εκ των ήσσων, ο αριστοκράτης από την καταστροφήν των τίτλων και των*

⁸⁵ «Τα δύο κόμματα», *Αναγέννησις*, 7 Ιουλίου 1851.

⁸⁶ «Οι αντιπρόσωποι μεταρρυθμισταί», *Ο Φιλελεύθερος*, 22 Ιουλίου 1850.

⁸⁷ Στο ίδιο.

⁸⁸ Στο ίδιο.

προνομίων του, ο αρχολίπαρος από την αποτυχία των φιλοδόξων και ιδιοτελών σκοπών του, ο έμπορος από την φανταζομένην στάσιν των κερδοσκοπιών του, ο δημόσιος υπάλληλος από την ελάττωσιν ή την παύσιν των μισθών του, και ο μεγαλοκτηματίας και ταχύπλουτος από τον φόβον της ανακαλύψεως των αδικιών και κακουργημάτων του.»⁸⁹

Μια παρουσίαση του ριζοσπάστη Παναγιώτη Πανά⁹⁰ για τα κόμματα των Επτανήσων που έγινε μετά την Ένωση με αφορμή μια προσβολή κατά των Ζερβού και Μομφεράτου,⁹¹ είναι επίσης ενδεικτική της οπτικής των Ριζοσπαστών για τους πολιτικούς τους αντιπάλους: «το πρώτον⁹² επρέσβευεν, ότι εν Επτανήσω τα πάντα έχουσι λίαν καλώς υπό την αγγλικήν προστασίαν· ότι νόμος υπέρτατος δέον να ήναι η θέλησις του αρμοστού» και «το μεταρρυθμιστικόν κόμμα υπεστήριζεν ότι, της Επτανήσου μη ούσης εις θέσιν να καταλύση την Προστασίαν, πάσα υπέρ της ενώσεως μετά της Ελλάδος διακήρυξις θα ήτο επιβλαβής, ου μόνον δια την Επτανήσον, αλλά και δι' αυτήν την Ελλάδα».

Αυτά τα δύο κόμματα είχαν απέναντί τους οι επτανήσιοι ριζοσπάστες στην προσπάθειά τους να προωθήσουν τις δικές τους πολιτικές και να εφαρμόσουν τις προωθημένες ιδέες τους. Μολονότι είναι δύσκολο να «μετρηθεί» η επιρροή των διαφόρων παρατάξεων στην τοπική κοινωνία, είναι πιθανό ότι οι Μεταρρυθμιστές έχαιραν, αρχικά τουλάχιστον, μεγαλύτερης υποστήριξης. Οι Ριζοσπάστες, ωστόσο, μολονότι μειοψηφούσαν, στάθηκαν ιδιαίτερος δραστήριοι στον πολιτικό στίβο. Μάλιστα, από το 1848 και τις μεταρρυθμίσεις που εφαρμόστηκαν επί John Seaton διέθεταν κάποια σημαντικά μέσα όπως ο Τύπος και το κοινοβούλιο για να εκφράζουν δημόσια τον λόγο τους και να πολιτεύονται.

Οι ηγέτες των Ριζοσπαστών: Ηλίας Ζερβός Ιακωβάτος και Ιωσήφ Μομφεράτος

Όπως έχει αναφερθεί πιο πάνω, ο Γεράσιμος Λειβαδάς θεωρείται ως ο πρωτεργάτης του επτανησιακού ριζοσπαστισμού που επιχείρησε αφενός να διαχύσει τις ιδέες του στην κοινωνία και αφετέρου να οργανώσει – υπό αντίξοες μάλιστα συνθήκες – τον λαό σε δημόσιες εκδηλώσεις κατά της βρετανικής

---

⁸⁹ «Η Καταχθόνιος Συμμορία», *Ο Φιλελεύθερος*, 20 Αυγούστου 1849.

⁹⁰ Για τον Πανά που θα μας απασχολήσει σε επόμενο κεφάλαιο βλ. Ερασμία – Λουίζα Σταυροπούλου, *Παναγιώτης Πανάς (1832-1896) - Ένας ριζοσπάστης ρομαντικός*, Αθήνα: Επικαιρότητα, 1987.

⁹¹ Για το ζήτημα αυτό βλ. το τελευταίο κεφάλαιο της εργασίας «Ο απόηχος του σχίσματος στον δημόσιο λόγο».

⁹² Αναφέρεται στο «καταχθόνιον κόμμα».

Προστασίας. Κατά τον Σάκη Γκέκα μάλιστα ο Λειβαδάς θα πρέπει να λογίζεται ως η πρώτη περίπτωση φιλελεύθερου εθνικιστή στα Επτάνησα, ενώ ο Παναγιώτης Χιώτης γράφει πως ουσιαστικά εγκαινιάζει των αγώνα των Επτανησίων κατά των Βρετανών.⁹³

Παρόλη όμως την κομβικότητα της δράσης του Γεράσιμου Λειβάδα, ο επτανησιακός ριζοσπαστισμός της περιόδου που προηγείται του σχίσματος, έχει αδιαμφισβήτητα δύο προεξάρχουσες μορφές, οι οποίες πήραν τη σκυτάλη από τον προκάτοχό τους και έδωσαν μέσα από τη δική τους πολιτική τους συμβολή και τον δημόσιο λόγο τους μεγαλύτερες διαστάσεις στον ριζοσπαστισμό των Ιονίων Νήσων. Πρόκειται για τους καταγόμενους από την Κεφαλονιά Ηλία Ζερβό Ιακωβάτο και Ιωσήφ Μομφεράτο, που κυριάρχησαν μέχρι το 1858, οπότε και συνάντησαν έντονη αμφισβήτηση από την τάση των ενωτιστών. Εξίσου καθοριστική στάθηκε και η συνεισφορά τους στο θεωρητικό επίπεδο, αφού ο επτανησιακός ριζοσπαστισμός διαμορφώθηκε κατά το πλείστον μέσα από τις εφημερίδες που εξέδιδαν οι Ζερβός και Μομφεράτος και από την επιρροή που είχαν στους πυρήνες που συγκεντρώνονταν πέριξ αυτών. Άλλωστε, οι προσπάθειές του Ιωσήφ Μομφεράτου και του Ηλία Ζερβού Ιακωβάτου δεν εξαντλούνταν σε σποραδικά περιστατικά πολιτικής ανυπακοής. Οι δύο ριζοσπάστες ηγέτες έδρασαν οργανωμένα, συνειδητά και παρέμβαιναν κατ' εξακολούθηση στην πολιτική ζωή του Ιονίου Κράτους θέλοντας να αλλάξουν ριζικά την επτανησιακή κοινωνία και να πραγματώσουν το όραμά τους, το οποίο αποτέλεσε και τον διπλό στρατηγικό στόχο του Ριζοσπαστικού κόμματος· την ένωση των Επτανήσων με το ελεύθερο ελληνικό κράτος και τη δημιουργία μιας δημοκρατικά οργανωμένης ελληνικής πολιτείας.

Ο Ηλίας Ζερβός Ιακωβάτος⁹⁴ γεννήθηκε το 1814 στο πεδινό χωριό Γριζάτα στην επαρχία Σάμης της Κεφαλονιάς, νησί στο οποίο συγκροτήθηκε ο πρώτος εκείνος πυρήνας που απετέλεσε αργότερα και τον κορμό των μετέπειτα αποκαλούμενων παλαιών ριζοσπαστών. Η μητέρα του καταγόταν από σχετικά εύπορη οικογένεια και ο πατέρας του που γνώριζε λίγα γράμματα ασχολούνταν με τα κτήματά του. Λόγω έλλειψης δημοσίων σχολείων στην Κεφαλλονιά, έμαθε τα πρώτα γράμματα σε ένα από τα ιδιωτικά σχολεία του νησιού δίπλα στον ιερέα Νικόλαο Ζερβό Πετράτο, με τον οποίο τον συνέδεαν και δεσμοί συγγένειας. Ο ίδιος ο Ζερβός χαρακτηρίζει τα σχολεία αυτά «κακώς οργανισμένα, άνευ σχεδίου και

⁹³ Γκέκας, *Ξενοκρατία*, σ. 370 – 371.

⁹⁴ Για τον Ηλία Ζερβό Ιακωβάτο αντλούμε τα περισσότερα βιογραφικά στοιχεία από την αυτοβιογραφία του (*Βιογραφία Ηλία Ζερβού Ιακωβάτου - Συντεθείσα παρ' αυτού του ιδίου*) και από τα *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα* του Ηλία Τσιτσέλη, τόμ. Β', σ. 143 – 171.

λογικής μεθόδου».⁹⁵ Η εκπαίδευσή του συνεχίστηκε σε δημόσιο γυμνάσιο μέχρι το δέκατο έκτος έτος της ηλικίας του και, όπως αναφέρει, ήταν στην εφηβεία του που άρχισε να τον ελκύει η εκπαίδευση σε αντίθεση με την εποχή που φοιτούσε στο ιδιωτικό σχολείο, αφού «η νέα και διασκεδαστική μέθοδος της συνδιδασκτικής διδασκαλίας, η έλλειψις ραπισμάτων και των δυσαναγνώστων βιβλίων και η συρροή των ομηλικών μου μ' έλκνον εις το σχολείον.»⁹⁶

Καίρια για την εθνική του διαμόρφωση φαίνεται ότι στάθηκε, στα νεανικά του χρόνια, η άμεση επαφή του με την Ελλάδα. Συγκεκριμένα, όπως σημειώνει ο ίδιος, αφού περιηγήθηκε στα 1830 σε διάφορα μέρη της ελεύθερης Ελλάδος ασχολούμενος με το εμπόριο κρασιού, πέρασε τρεις μήνες στην Αθήνα όπου σφυρηλάτησε το εθνικό του φρόνημα ακούγοντας διηγήσεις για τα επιτεύγματα της Ελληνικής Επανάστασης και επισκεπτόμενος «μετ' αφάτου ηδονής και σφοδράς συγκινήσεως τα διάφορα της πόλεως μέρη»⁹⁷. Όταν επέστρεψε στην Κεφαλονιά επιδόθηκε στη μελέτη και φρόντισε να διευρύνει τον ορίζοντα των γνώσεων του και να διδαχθεί την ιταλική γλώσσα που τόσο ήθελε αλλά και τα μαθηματικά. Στα 1833, όντας πια 19 ετών, φοίτησε στο λύκειο του Αργοστολίου για τέσσερα χρόνια, περίοδο σημαντική γιατί τότε γνώρισε και συνδέθηκε φιλικά με τον Ιωσήφ Μομφεράτο, τον μετέπειτα έτερο ηγέτη του επτανησιακού ριζοσπαστισμού. Παρακολούθησε δε κατόπιν - σε μάλλον μεγάλη ηλικία και για ένα χρόνο (1836 - 1837) μαθήματα - και στην περίφημη Ιόνιο Ακαδημία.⁹⁸ Ο Ηλίας Ζερβός Ιακωβάτος υπήρξε νομομαθής όπως οι περισσότεροι επτανήσιοι φιλελεύθεροι καθώς φοίτησε στη Νομική Σχολή της Πίζας και της Νάπολης στην Ιταλία μεταξύ των ετών 1837 - 1840, σε περίοδο κρίσιμη, «προετοιμασίας» του ιταλικού Risorgimento. Όταν επαναπατρίστηκε στην Κεφαλονιά αναμείχθηκε με τον κύκλο του Γεράσιμου Λειβαδά και άλλων που είχαν αρχίσει να αμφισβητούν το καθεστώς της βρετανικής Προστασίας στα Επτάνησα.⁹⁹ Πλήρωσε την πολιτική του ανάμειξη με μια μακρά εξορία στα Αντικύθηρα από τις 2

---

⁹⁵ Ζερβός Ιακωβάτος, *Βιογραφία Ηλία Ζερβού Ιακωβάτου*, σ. 6.

⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 8.

⁹⁷ Στο ίδιο, σ. 9.

⁹⁸ Για την ιστορία της Ιονίου Ακαδημίας υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία, βλ. ωστόσο κυρίως τη μαρτυρία ενός συγχρόνου: Γεώργιος Τυπάλδος - Ιακωβάτος, Σπύρος Ι. Ασδραχάς (επιμ.), *Ιστορία της Ιόνιας Ακαδημίας*, έκδοση, εισαγωγή, σχόλια Σπύρος Ι. Ασδραχάς, Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 1982. Βλ. επίσης Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, *Η Ιόνιος Ακαδημία: το χρονικό της ίδρυσης του πρώτου ελληνικού Πανεπιστημίου (1811-1824)*, Αθήνα: Μικρός Ρωμηός, 1997.

⁹⁹ Αλισανδράτος, «Ο επτανησιακός ριζοσπαστισμός και η σχέση του με τις γαλλικές επαναστάσεις του 1789 και 1848 και το ιταλικό Risorgimento», *Κείμενα*, σ. 172.

Οκτωβρίου 1851 μέχρι τις 6 Φεβρουαρίου 1857.¹⁰⁰ Η εφημερίδα του *Φιλελεύθερος* (1849-1851) υπήρξε ένα από τα σημαντικά όργανα διάδοσης των ριζοσπαστικών ιδεών στην Κεφαλονιά. Ο Ζερβός πέθανε στις 14 Νοεμβρίου 1896 στο Αργοστόλι και κηδεύτηκε δημοσία δαπάνη. Ο Γιώργος Αλισανδράτος τον χαρακτηρίζει ως «τον κατεξοχήν αρχηγό του επανησιακού ριζοσπαστισμού της πρώτης περιόδου»¹⁰¹ θέλοντας να τονίσει τον ηγετικό ρόλο που είχε εντός του κόμματος και την προσωπική επιρροή του στη διαμόρφωση, ιδεολογικά και πολιτικά, του κινήματος.

Ο έτερος ηγέτης του επανησιακού ριζοσπαστισμού της πρώτης περιόδου ήταν ο Ιωσήφ Μομφεράτος¹⁰². Ο Μομφεράτος γεννήθηκε στην Κεφαλονιά την 1η Σεπτεμβρίου το 1816 στο Κάστρο του Αγίου Γεωργίου. Ο πατέρας του ήταν δικηγόρος. Καταγόταν μάλλον από εύπορη οικογένεια και φοίτησε σε ιδιωτικό σχολείο στο χωριό της καταγωγής του. Αν και σε μικρή ηλικία, η πρώτη του επαφή με τον κόσμο των γραμμάτων δεν ήταν άνευ σημασίας για τη μετέπειτα συγκρότηση του ως πολιτικό υποκείμενο. Στο λύκειο που φοιτούσε ο Μομφεράτος δίδασκε ένας σημαντικός κομιστής των νέων ιδεών, ο Νεόφυτος Βάμβας (1776-1855). Ο Βάμβας θεωρείται εκ των σημαντικότερων εκπροσώπων του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Συνδέθηκε φιλικά με τον Αδαμάντιο Κοραή, ενώ είχε ταξιδέψει και σε σημαντικά ευρωπαϊκά κέντρα όπου διακινούνταν οι ιδέες του Διαφωτισμού, όπως η Βιέννη και το Παρίσι. Παρά τη συντηρητική του στροφή αφότου έγινε Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, παρέμεινε σε αρκετά σημεία κοντά στις διαφωτιστικές θέσεις της νεότητάς του.¹⁰³ Ο Μομφεράτος αφού τέλειωσε το λύκειο στον Άγιο Γεώργιο μετέβη στην Κέρκυρα όπου συνέχισε τις σπουδές του στη μέση εκπαίδευση. Ωστόσο, δεν ολοκλήρωσε εκεί τη φοίτησή του στη μέση εκπαίδευση. Ξαναγύρισε στην Κεφαλονιά για να συνεχίσει σε ένα άλλο σχολείο μέσης εκπαίδευσης που μόλις είχε ιδρυθεί τότε στην πατρίδα του, ώσπου το 1840 έφυγε για τη Γαλλία για να

---

¹⁰⁰ Πριν τη μακρά εξορία στα Αντικύθηρα, που κράτησε πεντέμισι χρόνια, ο Ζερβός είχε εξοριστεί άλλες τρεις φορές. Το 1841 στους Οθωνούς για τέσσερις μήνες, το 1849 από τον Απρίλιο μέχρι τον Ιούλιο στους Παξούς, μαζί με τον Γεράσιμο Λειβαδά, και τον Αύγουστο του ίδιου έτους μέχρι τον Μάρτιο του 1850, μαζί με τον Ιωσήφ Μομφεράτο στα Κύθηρα.

¹⁰¹ Αλισανδράτος, «Δύο ανέκδοτα έργα του Ηλία Ζερβού Ιακωβάτου για τον επανησιακό ριζοσπαστισμό», στο *Κείμενα*, σ. 207.

¹⁰² Για τον Ιωσήφ Μομφεράτο αντλούμε τα βιογραφικά στοιχεία που παρατίθενται από τα «Ιωσήφ Μομφεράτου αυτοβιογραφικά σημειώματα» στο Αλισανδράτος, *Κείμενα*, σ. 15 - 44 και *Βιογραφία Ιωσήφ Μομφεράτου – συνταχθείσα υπό Παναγιώτου Πανά, Εν Αθήναις, 1888.*

¹⁰³ Κ.Θ. Δημαράς, «Ο Κοραής και η εποχή του» στη συναγωγή μελετών του ίδιου, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα: Ερμής, 1989 (5η έκδοση), σ. 371-374. Αναλυτικά για την εκπαιδευτική του δράση στην Κεφαλονιά βλ. Σπυρ. Γ. Μοσχονάς, «Η Σχολή του Κάστρου της Κεφαλονιάς και η συμβολή του Νεόφυτου Βάμβα στο έργο της», στο Παναγιώτα Μοσχονά (επιμ.), *Το Ιόνιο Κράτος, 1815-1864*, Αθήνα 1997, σελ. 289-299.

σπουδάσει την επιστήμη της νομικής στο Παρίσι. Στο Παρίσι ο Μομφεράτος παρέμεινε για τρία χρόνια και ακολούθως έφυγε για την Ιταλία όπου στην Πίζα συνέχισε τα νομικά και αναγορεύτηκε σε διδάκτορα νομικής. Επέστρεψε στην Κεφαλονιά το 1844, αλλά παρά τις σπουδές του στη νομική είχε αποφύγει να ασκήσει το δικηγορικό επάγγελμα, διότι αφενός δεν ένιωθε να έχει κλίση προς το επάγγελμα και αφετέρου τον είχε ελκύσει η πολιτική δραστηριότητα στην οποία και αφιερώθηκε. Τα χρόνια που πέρασε στο Παρίσι θεωρούνται κρίσιμα ως προς τη διαμόρφωση της πολιτικής του σκέψης, χωρίς όμως να γνωρίζουμε πολλές λεπτομέρειες για ενδεχόμενες επαφές του με επώνυμους ριζοσπάστες της Γαλλίας.¹⁰⁴

Όταν γύρισε πίσω στην πατρίδα του ίδρυσε το «Δημοτικόν Κατάστημα» Αργοστολίου, που λειτούργησε ως εστία πολιτικών ζυμώσεων και οργάνωσης ενεργειών κατά της αγγλικής Προστασίας. Παράλληλα ανέπτυξε έντονη εκδοτική δραστηριότητα. Υπό τη διεύθυνσή του εκδόθηκαν τρεις εφημερίδες: η *Αναγέννησις*, ο *Αληθής Ριζοσπάστης* και η *Αναμόρφωσις*. Μακροβιότερη υπήρξε η *Αναγέννησις* (1849 – 1851 και 1858 - 1859). Ο *Αληθής Ριζοσπάστης* (1862 - 1863) και η *Αναμόρφωσις* (1866 - 1867) δεν μακροημέρευσαν. Σε ό,τι αφορά το σχίσμα στο Ριζοσπαστικό κόμμα οι δύο πρώτες εφημερίδες συμμετείχαν ενεργά στη μάχη για την επικράτηση του πυρήνα των παλαιών ριζοσπαστών. Όσο για την *Αναμόρφωση* που είχε εκδοθεί μετά την Ένωση, ενώ αρχικά είχε διακηρύξει την ανάγκη για εκδημοκρατισμό των θεσμών στο ελληνικό κράτος,¹⁰⁵ αργότερα περιορίστηκε σε σχολιασμούς επί του κρητικού ζητήματος και του γαλλοπρωσικού πολέμου.

Οι βρετανικές αρχές εξόρισαν τον Μομφεράτο για την πολιτική του δράση δύο φορές. Μια φορά στους Οθωνούς από τον Αύγουστο του 1849 μέχρι το Μάρτιο του 1850 και μια δεύτερη, πολύ μεγαλύτερη, στην Ερεικούσα από τον Οκτώβριο του 1851 ως το Φεβρουάριο του 1857. Από τη δράση του στην Ιόνιο Βουλή ξεχωρίζει το ψήφισμα που συνέταξε μαζί με την Ηλία Ζερβό – Ιακωβάτο για την ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα το 1850. Αυτό το ψήφισμα ήταν που οδήγησε την Προστασία να προβεί στις νέες εξορίες, παράλληλα με το κλείσιμο των εφημερίδων και των λεσχών. Όταν επέστρεψε από τη μακρά εξορία, τον Φεβρουάριο του 1857, συνέχισε την πολιτική του

---

¹⁰⁴ Για τις πολιτικές, ιδεολογικές και κοινωνικές αλλαγές στη Γαλλία τη δεκαετία του 1840 βλ. ενδεικτικά David H. Pinkney, *Decisive Years in France, 1840-1847*, Princeton: Princeton University Press, 1986. Για τις προσπάθειες εκδημοκρατισμού στο ελληνικό κράτος κατά την περίοδο 1843 – 1848 και τη σύνδεσή τους με τα γεγονότα στη Γαλλία και την Ευρώπη, υπό αριστερή οπτική, βλ. Τάσος Βουρνάς, *Το ελληνικό 1848*, Αθήνα: Εκδόσεις Αδελφών Τολίδη, 1983.

¹⁰⁵ Βλ. «Πρόγραμμα της Αναμορφώσεως», *Αναμόρφωσις*, 9 Ιουλίου 1866.

δράση, η οποία σημαδεύτηκε από την έντονη αντιπαράθεσή του με τους ενωτιστές.¹⁰⁶ Μετά την ένωση της Επτανήσου με το ελληνικό κράτος και παρά τη σφοδρή διαφωνία του με τους όρους υπό τους οποίους πραγματοποιήθηκε, συνέχισε να πολιτεύεται μέσα στο ελληνικό κοινοβούλιο ως πληρεξούσιος της Κεφαλονιάς. Κατά τη Β' Ελληνική Εθνοσυνέλευση σε μια ακόμα επίδειξη ιδεολογικής ανυποχωρητικότητας, υπήρξε ο μόνος πληρεξούσιος που καταψήφισε το τελικό κείμενο του συντάγματος του 1864.¹⁰⁷ Ο Μομφεράτος πέρασε τα τελευταία χρόνια της ζωής του ιδιωτεύοντας. Παρά τη μεγάλη του ηλικία, συνέχισε να γοητεύεται από την ιστορία των επαναστάσεων και είχε αφιερωθεί στη μελέτη της ιστορίας της μεγάλης Γαλλικής Επανάστασης, απογοητευμένος από τη διάψευση των πολιτικών οραμάτων του. Απεβίωσε στο Αργοστόλι, στις 7 Απριλίου 1888.

Καίτοι η πολιτική πρωτοβουλία των δύο ανδρών υπήρξε καθοριστική, η διάδοση του επτανησιακού ριζοσπαστισμού και η ανάδειξη του Ριζοσπαστικού κόμματος ως σημαντικού πόλου στα πολιτικά πράγματα των Επτανήσων δεν μπορεί να εξεταστεί ξέχωρα από ευρύτερες εξελίξεις, και ιδίως τη διαδικασία της θεσμικής φιλελευθεροποίησης του Ιονίου Κράτους που έλαβε χώρα επί της αρμοστείας του John Seaton (1843 - 1849). Το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του τότε αρμοστή έδωσε το απαιτούμενο έναυσμα στους δύο ριζοσπάστες να εκφράσουν δημόσια με μεγαλύτερη ένταση τις ιδέες τους και συνέβαλε στο να μορφοποιηθεί η κύρια πολιτική αντίθεση του 1848 στο κράτος των Ιονίων νήσων: μεταρρύθμιση ή ριζοσπαστισμός. Η πολιτική που αποπειράθηκε να εφαρμόσει ο John Seaton είχε ως στόχο την εκτόνωση της συσσωρευμένης δυσαρέσκειας που είχε εκφραστεί παντοιοτρόπως από τις πολιτικά πεπαιδευμένες επτανησιακές ελίτ.¹⁰⁸ Παρακολουθώντας τις διεθνείς εξελίξεις, τον λεγόμενο άνεμο της αλλαγής που έπνεε στην Ευρώπη μετά τις επαναστάσεις του 1848¹⁰⁹ και τον αντίκτυπο που είχε στα Επτάνησα σε συνάρτηση με τη δυσαρέσκεια που είχαν προξενήσει στις τοπικές κοινωνίες οι προηγούμενοι αρμοστές, ο Seaton διέβλεψε πως δεν υπήρχαν πλέον πολλά περιθώρια για συνέχιση των αδιάλλακτων πολιτικών του παρελθόντος.¹¹⁰ Στο

---

¹⁰⁶ Η περίοδος 1857 – 1862 είναι η πιο σημαντική για τον Μομφεράτο σε σχέση με το σχίσμα και θα αναλυθεί στο επόμενο κεφάλαιο.

¹⁰⁷ Για τη συντακτική Εθνοσυνέλευση βλ. Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, μετάφραση Θόδωρος Παρασκευόπουλος, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2004, τ. Α', σελ. 367-434.

¹⁰⁸ Κοτινά, *Το ριζοσπαστικό κίνημα*, σ. 86.

¹⁰⁹ Από την πλούσια βιβλιογραφία για τις επαναστάσεις του 1848 βλ. ενδεικτικά Jonathan Sperber, *The European Revolutions, 1848 – 1851*, New York: Cambridge University Press, 2005.

¹¹⁰ Μπρέγιαννη, *Το Ιόνιο κράτος*, σ. 178 – 179.

πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων Seaton λοιπόν, παραχωρήθηκε στους Επτανησίους και το δικαίωμα στην ελευθεροτυπία μετά από πρόταση του ίδιου του αρμοστή υπό μορφή διατάγματος και αφού υπερψηφίστηκε στην 8^η Ιόνιο Βουλή τον Μάιο του 1848.¹¹¹

Οι Ριζοσπάστες υπό την ηγεσία των Μομφεράτου και Ζερβού - Ιακωβάτου αντιλήφθηκαν αμέσως τη χρησιμότητα της ελευθεροτυπίας και γι' αυτό και έσπευσαν να εκδώσουν εφημερίδες με αμιγώς ριζοσπαστικό πολιτικό προσανατολισμό. Χαρακτηριστικός ήταν ο τίτλος της εφημερίδας του Ηλία Ζερβού-Ιακωβάτου, *Ο Φιλελεύθερος*, που φανέρωνε με ενάργεια το ιδεολογικό της αποτύπωμα.¹¹² Η κυκλοφορία του *Φιλελευθέρου* ωστόσο διακόπηκε για πέντε περίπου μήνες (από τις 5 Μαρτίου μέχρι τις 20 Αυγούστου 1849) όταν οι Ριζοσπάστες υπέστησαν το πρώτο κύμα διωγμών.¹¹³

Μολονότι η παραχώρηση του δικαιώματος της ελευθεροτυπίας αναγνωριζόταν ως ιδιαίτερα σημαντική από τους Ριζοσπάστες, δεν κατέστη δυνατό να κάμψει τη βούλησή τους για ολοκληρωτική κατάργηση του καθεστώτος της προστασίας, ούτε να αλλοιώσει την εικόνα που είχαν διαμορφώσει για την πάλη μεταξύ «απολυτισμού και δημοκρατισμού»:

*«Ας μην απατώμεθα λοιπόν και ημείς, εάν τω όντι ομιλώμεν και γράφωμεν με ειλικρίνειαν και επιθυμώμεν εκ καρδίας τα μόνα συμφέροντα της Πατρίδος και του λαού, ας μην απατώμεθα λέγομεν ως προς το αναγνωρισθέν εις ημάς τέλος πάντων δικαίωμα της ελευθεροτυπίας.»*¹¹⁴

Το ζήτημα του χαρακτήρα αλλά και της συνέπειας στην διακηρυσσόμενη ιδεολογία ήταν εξαιρετικής σημασίας για τους Ριζοσπάστες, καθώς η παράταξή τους ήταν ένα κόμμα αρχών και όχι μία προσωποκεντρική, και συνεπώς συγκυριακή, φράξια. Οι δύο ηγέτες, Ζερβός-Ιακωβάτος και Μομφεράτος, συνεπώς επέλεξαν συνειδητά να δώσουν μεγάλο βάρος στη διαμόρφωση ενός άκαμπτου λόγου περί ιδεών και αρχών, ο οποίος θα οριοθετούσε το πλαίσιο δράσης του κόμματος. Η ιδεολογία διατυπώθηκε δημοσίως, μέσα στο πλαίσιο της διακηρυγμένης ελευθερίας του Τύπου, κυρίως στα πρώτα φύλλα του *Φιλελευθέρου* και της *Αναγέννησης* στα

---

¹¹¹ Γιαννάτου, *Επτανησιακός Ριζοσπαστισμός*, σ. 113.

¹¹² Αλισανδράτος, «Το χρονικό της αιχμαλωσίας του Ηλία Ζερβού Ιακωβάτου», *Κείμενα*, σ. 45.

¹¹³ «Ο Φιλελεύθερος απολυθείς εκ των ονύχων της Υψηλής Αστυνομίας», *Ο Φιλελεύθερος*, 20 Αυγούστου 1849.

¹¹⁴ «Οποία είναι η αληθής αποστολή του τύπου εις την Επτάνησον», *Ο Φιλελεύθερος*, 19 Φεβρουαρίου 1849.

1849.¹¹⁵ Το «διπλό πιστεύω του επτανησιακού ριζοσπαστισμού», όπως χαρακτηρίζει ο Γιώργος Αλισανδράτος,¹¹⁶ τον εθνικό και δημοκρατικό προσανατολισμό του αναφέρεται σε κάθε θεματική που αναπτύσσεται στα ριζοσπαστικά έντυπα. Ωστόσο, ιδίως τα προεξαγγελτικά εναρκτήρια κείμενα των ριζοσπαστικών εφημερίδων *Φιλελεύθερος* και *Αναγέννησις* έχουν μεγάλη σημασία για την κατανόηση του πολιτικού αυτού κινήματος, προτού ξεσπάσει το σχίσμα στην ηγεσία του, καθώς εκεί χαρτογραφείται με ενάργεια και πληρότητα το ιδεολογικό - πολιτικό πλέγμα των αρχών του και φανερώνεται σε αυτά και η θεώρηση της νεώτερης ευρωπαϊκής ιστορίας, ιδίως εκείνης του 19ου αιώνα.

Η δεύτερη χρονικά ριζοσπαστική εφημερίδα στα Επτάνησα ήταν η *Αναγέννησις* του Ιωσήφ Μομφεράτου που κυκλοφόρησε για πρώτη φορά τον Απρίλιο του 1849 έως τον Σεπτέμβριο του 1851, όταν αναγκαστικά διέκοψε την κυκλοφορία της λόγω της εξορίας του Μομφεράτου στους Οθωνούς και επανεκδόθηκε πολύ αργότερα, τον Νοέμβριο του 1858. Προτού ο Μομφεράτος προχωρήσει στην έκδοση του πρώτου φύλλου της εφημερίδας του φρόντισε να εκδώσει ένα πολιτικό φυλλάδιο, μέσω του οποίου επιχείρησε να εξηγήσει στους συμπατριώτες του τη σημασία της ελευθερίας του τύπου ανακοινώνοντας παράλληλα την επικείμενη εκδοτική του προσπάθεια. Η σπουδαιότητα που απέδιδαν οι Ριζοσπάστες των Επτανήσων στην ελευθεροτυπία είναι χαρακτηριστική και αποτυπώνεται στο πιο κάτω απόσπασμα από το «πρόγραμμα» του Μομφεράτου: «*Η ελευθεροτυπία, η πρώτη και απαραίτητος αυτή συνθήκη της φυσικής εις τον άνθρωπον ελευθερίας του φρονεΐν και του λέγειν, το μέγα και καθολικόν τούτο μέσον της δημοσιότητος το κατ' εξοχήν αναγκαΐον εις την μόρφωσιν και ανάπτυξιν του δημοσίου πνεύματος, το ισχυρόν τούτο όργανον της κοινωνικής προόδου...*»¹¹⁷. Μολαταύτα δεν παραλείπει να εκφράσει τις επιφυλάξεις του όπως άλλωστε έπραξε και ο Ηλίας Ζερβός Ιακωβάτος στον *Φιλελεύθερο*, γνωρίζοντας πως η παραχώρηση της ελευθεροτυπίας δεν συνοδεύτηκε από τις απαιτούμενες «*θεσμοθεσίας*» και «*εγγυήσεις*» όπως συνέβαινε στα «*αυτόνομα και ευνομούμενα Κράτη*».¹¹⁸ Εν ολίγοις, οι Ριζοσπάστες αν και έβλεπαν τα θετικά του δικαιώματος της ελευθεροτυπίας παρέμεναν σε εγρήγορση γνωρίζοντας πως κάθε εφαρμοσθείσα μεταρρύθμιση ή παραχώρηση δικαιώματος μπορούσε να ανακληθεί ή να καταπατηθεί στην πράξη αν δεν θεμελιωνόταν στο απαιτούμενο νομικό πλαίσιο.

---

¹¹⁵ Calligas, *The "Rizospastai"*, σ. 140.

¹¹⁶ Αλισανδράτος, «Οι βασικές αρχές του ριζοσπαστισμού», *Κείμενα*, σ. 301.

¹¹⁷ Ιωσήφ Μομφεράτος, «Πρόγραμμα», *Εν Αργοστολίω Κεφαλληνίας* τη 22 Ιανουαρίου 1849.

¹¹⁸ Στο ίδιο.

Η Αναγέννησις σύμφωνα με το «πρόγραμμα» θα είχε διττό στόχο και η διατύπωση αυτού θα μπορούσε να θεωρηθεί ως απόσταγμα της σκέψης του εκδότη της Ιωσήφ Μομφεράτου. Συνοψίσθηκε στα εξής δύο σημεία:

«η ανάπτυξις και υποστήριξις των απαραγράπτων και αναπαλλοτριώτων δικαιωμάτων του Επτανησιακού και παντός άλλου επίσης Ελληνικού λαού [...] εν ενί λόγω, εις την μετά της ελευθερωμένης Ελλάδος πολιτικήν αυτού συνένωσιν» και «η ανάπτυξις και διάδοσις των υγιών πολιτικών και κοινωνικών αρχών, επί των οποίων πάσα καλώς οργανισμένη πολιτεία πρέπει να στηρίζεται [...] Αι αρχαί αυταί ανακεφαλαιούνται εις τα δύο ταύτα θεμελιώδη και κατά φυσικόν λόγον συνυποτιθέμενα δόγματα: Εις το δόγμα της κυριαρχίας του λαού, ως το υπέρτατον, απαραγράφτον και αναπαλλοτριώτον δικαίωμα της κοινωνίας, ως το ανώτατον κύρος πάσης κοινωνικής αληθείας, ως το μόνον αληθές μέσον της καθιερώσεως πάσης κοινωνικής πρόοδου, ως την μόνην αληθινήν και νόμιμον πηγήν της πολιτικής εξουσίας· και εις το δόγμα της Ισότητος, Ελευθερίας, και Αδελφότητος, το οποίον μεταφερθέν από τον χριστιανικόν εις τον πολιτικόν κόσμον, διά των ενδόξων του Γαλλικού λαού επαναστάσεων συνιστά την βάσιν του νεωτέρου διοργανισμού των κοινωνιών, και προαναγγέλεται εντυχώς ως το μέλλον πολιτικόν θρήσκευμα πάσης της ανθρωπότητος.»¹¹⁹

Το ριζοσπαστικό εγχείρημα του Μομφεράτου είχε λοιπόν δύο βασικές αρχές οι οποίες είναι απαραίτητο να συνεκτιμηθούν προκειμένου να ερμηνευθεί ο χαρακτήρας του επτανησιακού ριζοσπαστισμού, προτού επέλθει το σχίσμα στο Ριζοσπαστικό κόμμα και αμφισβητήσει τη μία εξ αυτών των αρχών στις οποίες οι παλαιοί ριζοσπάστες υπήρξαν «πιστοί και άκαμπτοι»¹²⁰ και δήλωναν με παρρησία οτιδήποτε αντίκειται σε αυτές «θέλει αδυσωπήτως πολεμείσθαι από ημάς ως εχθρικόν και ανθελληνικόν.»¹²¹

Η σημασία του «προγράμματος» του Ιωσήφ Μομφεράτου είναι επίσης κρίσιμη καθώς η ριζοσπαστική ιδεολογία διαμορφωνόταν όχι τόσο μέσω ιδιωτικών συζητήσεων αλλά μέσα από τέτοιου είδους δημοσιεύσεις που συνιστούσαν ουσιαστικά ιδεολογικά μανιφέστα. Όπως έχει παρατηρήσει ο Δημήτρης Αρβανιτάκης, το Ριζοσπαστικό κόμμα των Επτανήσων δεν ήταν ένα κόμμα με εσωτερικά όργανα και καταστατικές αρχές που είχαν προκαθοριστεί, αλλά

---

¹¹⁹ Στο ίδιο.

¹²⁰ Στο ίδιο.

¹²¹ Στο ίδιο.

συγκροτούνταν από πυρήνες ομοϊδεατών.¹²² Επομένως, ήταν απαραίτητο να διακηρύσσονται συνεχώς οι βασικές πολιτικές του θέσεις, προκειμένου να διαχυθούν όσον δυνατόν ευρύτερα στις επτανησιακές κοινωνίες.

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να υπογραμμιστεί ότι παρά την τοπική του, ουσιαστική κεφαλλονίτικη, αφετηρία, ο επτανησιακός ριζοσπαστισμός δεν περιοριζόταν στα στενά πολιτικά πράγματα των νησιών. Αντιθέτως, θεωρώντας το κίνημά τους ως τμήμα ευρύτερων ευρωπαϊκών εξελίξεων και αλλαγών, οι Ζερβός και Μομφεράτος ανταποκρίνονται και σχολιάζουν σταθερά τα σύγχρονά τους γεγονότα. Τα προσλαμβάνουν, ωστόσο, μέσα από ένα πρίσμα, συχνά μανιχαϊκό και υπό συγκεκριμένη ιστορική προοπτική. Πρόκειται για δύο κόσμους που συγκρούστηκαν μέχρι οι αρχές το ενός να επικρατήσουν έναντι του άλλου. Στο πρώτο φύλλο του *Φιλελευθέρου* διαβάζουμε μια χαρακτηριστική αποστροφή στην ιστορική κληρονομιά της Γαλλικής Επανάστασης, διανθισμένη με έμμεσες αναφορές στον θρησκευτικά χρωματισμένο φιλελευθερισμό της μεταναπολεόντειας εποχής:

*«Ο αιματώδης και καταστρεπτικός πόλεμος, ο οποίος συνέβη εις τα τέλη του περασμένου και εις τας αρχάς του παρόντος αιώνας, μεταξύ του Δημοκρατισμού και του Απολυτισμού, εκλόνισε σχεδόν επίσης όλα τα έθνη και τους λαούς. Διαιρέσεις και διχόνοιαι, εμφύλιοι σπαραγμοί και ποταμοί αίματος, εχαρακτήρισαν τας τρομεράς εκείνας εποχάς. Εμάχοντο δύο στοιχεία φυσικά ενάντια, δύο εχθροί αιωνίως ασυμβίβαστοι, και εμάχοντο μέχρις αφανισμού και εξοντώσεως. Εθριάμβευον και ενίκων αι δημοκρατικάί αρχαί, αι αρχαί του Ευαγγελίου, τα δόγματα της θρησκείας και οι νόμοι της φύσεως και της ανθρωπότητας, απελάμβανον και οι λαοί είτε μεγάλοι, είτε μικροί, τας εκ τούτων προερχομένας γενικάς και ιδιωτικάς ωφελείας. Εθριάμβευον και υπερείχον αι απόλυτοι και αριστοκρατικάί προλήψεις, αι προλήψεις του εγωισμού και της καταδυναστείας, υπέφερον τότε και οι λαοί τα εκ τούτων πηγάζοντα δυστυχήματα. Διαχωρισμός και υποδούλωσις ήσαν αι τελευταίαι συνέπειαι τω αθλίω τούτων προλήψεων.»*¹²³

Στη θέαση των επτανήσιων Ριζοσπαστών ο πατριωτισμός δεν ήταν αταβιστικά προσηλωμένος στο τοπικό, αλλά είχε έντονα διεθνικά στοιχεία. Βασιζόταν πάνω σε μια μεγάλη ιδέα του 19ου αιώνα, εκείνη της αρχής των

---

¹²² Αρβανιτάκης, «Ενωτιστές και Ριζοσπάστες στο Ιόνιο», σ. 171.

¹²³ «Οποία είναι η αληθής αποστολή του τύπου εις την Επτάνησον», *Ο Φιλελεύθερος*, 19 Φεβρουαρίου 1849.

εθνοτήτων. Με μεγαλύτερη ευκρίνεια τα διεθνικά αυτά στοιχεία διακρίνονται κυρίως μέσα από την πένα του Ιωσήφ Μομφεράτου, ο οποίος στις στήλες της *Αναγέννησης* προέβαινε σε γενικές αποτιμήσεις και ειδικούς σχολιασμούς για τα μεγάλα γεγονότα, τόσο του πρόσφατου παρελθόντος, όσο και της εποχής του:

«Αλλ' εάν πρέπει να θαυμάζωμεν τα μέχρι τούδε ενεργηθέντα παραβάλλοντες αυτά στα προλαβόντα, δυνάμεθα άρα γε να θεωρήσωμεν και ως εκπληρωμένον το σωτήριο έργον της μεταβολής; - Όχι βέβαια. Διότι, όταν θεωρήσωμεν ότι αι παριστάνουσαι την τάσιν και τας απαιρητήτους πολιτικάς και κοινωνικάς ανάγκας της εποχής μας δύο μεγάλαι ιδέα, η ιδέα της εθνικότητος και η ιδέα της δημοκρατίας, δεν είναι εισέτι, ως έπρεπεν, ολοκλήρως καθιερωμέναι· όταν βλέπωμεν την Γαλλική Δημοκρατίαν, [...] μακράν της ακριβούς πραγματοποιήσεως των αθανάτων αρχών της φεβρουριανής μεγάλης μεταπολιτεύσεως, [...] όταν βλέπωμεν την δυστυχή Ιταλίαν μη απηλλαγμένην εισέτι από τον ζυγόν της αυστριακής δεσποτείας· όταν βλέπωμεν την ανδρείαν και γενναϊόψυχον Πολωνίαν υποδεδουλωμένην...»¹²⁴

Το Συνέδριο της Βιέννης (1814) αποτέλεσε ορόσημο για τους πρώτους ριζοσπάστες των Επτανήσων και γινόταν συχνά σημείο αναφοράς στις στήλες των εφημερίδων τους. Καταγγελλόταν αφενός ως η αφετηρία της υποδούλωσης των Επτανήσων, καθώς εγκαθίδρυσε το καθεστώς της Προστασίας, αφενός θεωρείτο ευρύτερα η απαρχή της απολυταρχικής παλινόρθωσης στην Ευρώπη και για αυτό μνημονεύονταν με χαρά όλες οι κινήσεις εναντίον του status quo.¹²⁵ Απέναντι στους πολιτικούς του αντιπάλους, οι οποίοι υπερετερούσαν στα υλικά μέσα και την ισχύ, οι Ριζοσπάστες είχαν να αντιπαραθέσουν τις αρχές και τις ιδέες τους.¹²⁶ Αντί όμως να

¹²⁴ «Γενική έποψις των μεταβολών του 1848 Άρθρον Α΄», *Αναγέννησις*, 16 Απριλίου 1849. Ο Μομφεράτος αναφέρεται στις αποτυχημένες προσπάθειες της Ιταλίας και της Πολωνίας για να επιτύχουν την εθνική ανεξαρτησία. Στα 1848 η Αυστρία παρέμενε κυρίαρχη στην ιταλική χερσόνησο. Είχαν προηγηθεί μεταξύ των ετών 1834 – 1836 και 1844 αποτυχημένες εξεγέρσεις που υποκινήθηκαν από τον Giuseppe Mazzini. Τον Αύγουστο του 1848, σε άλλη μια αποτυχημένη προσπάθεια συνένωσης των ιταλικών κρατών, οι δυνάμεις των Ιταλών εθνικιστών με επικεφαλής τον βασιλιά Κάρολο Αλβέρτο του Πεδεμοντίου, ηττήθηκαν από τις αυστριακές δυνάμεις. Στην Πολωνία, στα 1830, ξέσπασε η «Νοεμβριανή Εξέγερση» που καταπνίγηκε από τα ρωσικά στρατεύματα και η «Εξέγερση της Μείζονος Πολωνίας», στα 1846, ένα αποτυχημένο σχέδιο για συντονισμένη επανάσταση στις πολωνικές επαρχίες, που οδήγησε στην εκτέλεση 254 εξεγερμένων. Μεταξύ Μαρτίου – Μαΐου 1848 ξέσπασε μεγάλη εξέγερση, στο Πόζναν, που κατεστάλη και πάλι από τον πρωσικό στρατό.

¹²⁵ «Ο ευρωπαϊκός αγών και η Ελλάς», *Αναγέννησις*, 21 Μαΐου 1849.

¹²⁶ «Απ' αρχής και πάντοτε τους επροκαλούσαμεν να αναδεχθώσι τον ειρηνικόν και λογικόν πόλεμον, τον αρχών και των ιδεών, - επιθυμούσαμεν να τους αποτρέψωμεν από την οδόν της αυθαιρεσίας και της παρανομίας εις την οποίαν ωθούμενοι από τα τυφλά και αγενή πάθη των, επέσυρον και την άλλως ευδιάθετον κυβέρνησιν», «Η εισαγωγή», *Ο Φιλελεύθερος*, 26 Ιουνίου 1850.

αντιπαρατεθούν σε αυτό το επίπεδο οι πρώτοι, τόσο στην Ευρώπη όσο και στα Επτάνησα, επέλεξαν την οδό της βίας, των διωγμών και της φρίμωσης.

Ο δημοκρατικός και διεθνικός προσανατολισμός του επτανησιακού ριζοσπαστισμού της πρώτης περιόδου οδήγησε και στη μετάφραση ενός σημαντικού κειμένου της εποχής των επαναστάσεων. Πρόκειται για τα «Καθήκοντα του Ανθρώπου - Προς τους εργάτες της Ιταλίας», ένα πολιτικό φυλλάδιο του Giuseppe Mazzini (1805-1872)¹²⁷ που είχε δημοσιευτεί σε επτά μέρη μεταξύ των ετών 1841 – 1860 σε διάφορες ιταλικές εφημερίδες. Το πρώτο και το δεύτερο κεφάλαιο δημοσιεύτηκαν στην εβδομαδιαία εφημερίδα *Apostolato Popolare* (1841 και 1842 αντίστοιχα), το τέταρτο και το πέμπτο στην *Pensiero e Azione* το 1859 και τα έκτο και έβδομο κεφάλαια στην ημερήσια εφημερίδα *L'Unita d'Italia* στα 1860.¹²⁸ Πρόκειται για ένα κείμενο στο οποίο αποτυπώθηκαν οι κυριότερες ιδέες του ματσινικού εθνικισμού. Μεταφράστηκε στα ελληνικά από τον ριζοσπάστη, προσωπικό φίλο του Μομφεράτου και συνεργάτη της *Αναγέννησης*, Παναγιώτη Πανά και δημοσιεύτηκε στην *Αναγέννηση* σε πέντε μέρη.¹²⁹ Ο Πανάς ήταν μια περίπτωση ριζοσπάστη που παρά το νεαρό της ηλικίας του συνδέθηκε στενά με τον πυρήνα των παλαιών ριζοσπαστών και παρέμεινε συνεπής στις δημοκρατικές και κοινωνικές αρχές του. Πέραν της μετάφρασης του σημαντικού αυτού ματσινικού κειμένου φαίνεται να υπάρχει και μια επιστολή του Μομφεράτου προς τον ίδιο τον Mazzini που συντάχθηκε στα 1858 και βρισκόταν στην κατοχή του Γιώργου Αλισανδράτου, χωρίς ωστόσο να έχει ποτέ δημοσιευθεί.¹³⁰ Η δημοσίευση του «Περί Καθηκόντων» και η απόπειρα του Μομφεράτου για επικοινωνία με τον Mazzini επιβεβαιώνουν πως η ιδέα της περί έθνους συγκρότησης για τους Ριζοσπάστες της Κεφαλονιάς ήταν εγγύς της ματσινικής, που ήθελε το έθνος να οργανώνεται σε ενιαίο ρεπουμπλικανικό – δημοκρατικό κράτος.¹³¹

Εκτός από τις δύο ριζοσπαστικές εφημερίδες για τις οποίες έγινε λόγος υπάρχει άλλη μία εκδοτική προσπάθεια που αξίζει της προσοχής μας μια και

---

¹²⁷ Για τον Mazzini βλ. ενδεικτικά Denis Mack Smith, *Mazzini*, New Heaven and London: Yale University Press, 1994, Simon Levis Sullam, *Giuseppe Mazzini and the origins of Fascism*, London: Palgrave Macmillan, 2015 και Anna Procyk, *Giuseppe Mazzini's Young Europe and the Birth of Modern Nationalism in the Slavic World*, Toronto: University of Toronto Press, 2019.

¹²⁸ Recchia - Urbinati, *A Cosmopolitanism of Nations*, υποσέμ 1, σ. 80.

¹²⁹ «Παραφυλλίς. Περί των καθηκόντων του ανθρώπου. Προς τους εργάτας της Ιταλίας. Υπό Ι. Ματσίνη (Μετάφρασις Π. Πανά). *Αναγέννησις*, 17 Απριλίου 1859, 24 Απριλίου 1859, 1 Μαΐου 1859, 16 Μαΐου 1859, 25 Μαΐου 1859.

¹³⁰ «Ανέκδοτα γράμματα του Ιωσήφ Μομφεράτου στους αδελφούς του από την Ερικούσα», στο Αλισανδράτος, *Κείμενα*, σ. 57.

¹³¹ Alberto Mario Banti, *Risorgimento – Μια ιστορία της ιταλικής εθνικής ενοποίησης*, μτφρ. Δημήτρης Δ. Αρβανιτάκης, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2022, σ. 99.

συνέβαλε στη διαμόρφωση του ριζοσπαστικού λόγου προτού δημιουργηθεί η νέα τάση των ενωτιστών. Πρόκειται για την εφημερίδα *Ο Χωρικός*, η οποία εκδόθηκε κατ' εντολή του «Δημοτικού Καταστήματος», όταν η *Αναγέννησις* και ο *Φιλελεύθερος* είχαν φιμωθεί από την επίθεση που είχε εξαπολύσει το καθεστώς της Προστασίας κατά του Ζερβού και του Μομφεράτου. Ο *Χωρικός* εκδιδόταν από τις 16 Φεβρουαρίου 1850 μέχρι τις 22 Μαρτίου 1852 και όπως κάθε ριζοσπαστική εφημερίδα φρόντιζε μέσω ιδεολογικών διακηρύξεων να καθιστά σαφή τον πολιτικό προσανατολισμό της: «*Ωνομάσθη δε Χωρικός η μικρά αυτή εφημερίς, διότι αποτεινόμεθα κυρίως εις τους χωρικούς μας, και διότι έχομεν σκοπόν να ομιλήσωμεν διά πράγματα, τα οποία να δύνανται αυτοί να καταλαμβάνουν. Αι αρχαί μας είναι εθνικαί και δημοτικαί· διευθυνόμεθα δε από το πνεύμα του εν Αργοστολίω Δημοτικού Καταστήματος και του εν Ληξουρίω Αναγνωστηρίου της Ομονοίας.*»¹³² Υπεύθυνοι για την έκδοση του *Χωρικού* ήταν δύο μέλη του «Δημοτικού Καταστήματος», οι Δημήτρης Δαυής και ο Μιλτιάδης Κουρβισιανός.¹³³ Ο Δαυής εκτός από τη συμμετοχή του στον *Χωρικό* διετέλεσε και συνεργάτης του Μομφεράτου στην *Αναγέννηση*.

Ορόσημο στην ιστορία του επανησιακού ριζοσπαστισμού της προσχισματικής περιόδου αποτελεί η ανάδειξη της 9^{ης} Ιονίου Βουλής, της οποίας οι εργασίες ξεκίνησαν τον Μάρτιο του 1850 - καθώς για πρώτη φορά εκλέχθηκαν ως βουλευτές ριζοσπάστες πολιτευτές. Την εκλογή τους ευνόησε σαφώς η συνταγματική μεταρρύθμιση που ψηφίστηκε στο πλαίσιο των εργασιών της 8^{ης} Ιονίου Βουλής τον Δεκέμβριο του 1849. Οι ριζοσπαστικές ιδέες που ζυμώνονταν στους συλλόγους και τις εφημερίδες κατάφεραν να αποκτήσουν έρεισμα στην «επίσημη» πολιτική συζήτηση και οι εκλεγμένοι ριζοσπάστες βουλευτές να προωθήσουν τις πολιτικές της παράταξής τους με πιο άμεσο τρόπο, αφού κατά τις εργασίες της 9^{ης} Ιονίου Βουλής ήταν η πρώτη φορά που επιτράπηκε ουσιαστικά η κομματική και ιδεολογική ταύτιση.¹³⁴ Στις προηγούμενες οχτώ βουλές οι βουλευτές ήταν σχεδόν διορισμένοι από την Προστασία. Η εκλογή των Ριζοσπαστών στο κοινοβούλιο συνιστούσε κατ' αυτούς την πρώτη φορά που εκφραζόταν η βούληση του επανησιακού λαού χωρίς νοθεύσεις. Ο *Φιλελεύθερος* σχολίαζε χαρακτηριστικά πως «*ήτο το ελεύθερον εξαγόμενον της ενδομούχου των εκλογέων πεποιθήσεως, ήτον η αφθόρμητος έκφρασις του γενικού πνεύματος, ήτον η αμοιβαία των καρδιών και των*

---

¹³² «*Η γαρ δύναμις μου εν ασθενεία τελειούται*», *Ο Χωρικός*, 16 Φεβρουαρίου 1850. Η περικοπή από την επιστολή του Αποστόλου Παύλου (Β' προς Κορινθίους 12,9) απαντάται και στην *Αναγέννηση*, οχτώ χρόνια μετά. Βλ. «*Επανεμφάνισις της Αναγεννήσεως*», *Αναγέννησις*, 15 Νοεμβρίου 1858.

¹³³ Ηλίας Α. Τσιτσελής, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τομ. Β', Εν Αθήναις, 1904, σ. 119 και Πανάς, *Ριζοσπάσται και βελτιώσεις*, σ. 7.

¹³⁴ Γιαννάτου, *Επτανησιακός Ριζοσπαστισμός*, σ. 89.

φρονημάτων συναπάντησις· ένεκα τούτου κατεπολεμήθη μάλιστα υπό του ξενισμού και της λεπράς αριστοκρατίας.»¹³⁵ Η ταύτιση της λαϊκής βούλησης και του ριζοσπαστικού προγράμματος ήταν για τους Ριζοσπάστες απόλυτη, αφού η πορεία του κόμματος και οι πόθοι του λαού της Επτανήσου ήταν στα μάτια τους εξ ολοκλήρου συνυφασμένα.¹³⁶

Κατά τις εργασίες της 9^{ης} Ιονίου Βουλής οι ριζοσπάστες πέτυχαν ορισμένες πολιτικές νίκες με εθνική κατεύθυνση όπως η ανακήρυξη της 25^{ης} Μαρτίου σε εθνική γιορτή.¹³⁷ Στην 9^η Βουλή παρήχθη και η κορυφαία κοινοβουλευτική στιγμή για το Ριζοσπαστικό κόμμα και ιδιαίτερα για τον πυρήνα των παλαιών ριζοσπαστών, που ήταν το ενωτικό ψήφισμα της 26^{ης} Νοεμβρίου 1850:

«Επειδή η ανεξαρτησία, η κυριαρχία και η εθνικότης εκάστου λαού είναι δικαιώματα φυσικά και απαράγραπτα επειδή ο λαός της Επτανήσου, απαρτίζων μέρος αναπόσπαστο της ελληνικής φυλής, στερείται σήμερα της πραγματικής απολαυής και εξασκήσεως των τοιούτων δικαιωμάτων, επειδή προς τοις άλλοις, εξέλειψαν πλέον αι αφορμαί ένεκα των οποίων ετέθη υπό αγγλικήν προστασίαν, δυνάμει συνθήκης, εις την οποίαν ουδεμίαν ποτέ έδωκε συγκατάθεσιν, επειδή τέλος, μερίς τις της ελληνικής φυλής εις την οποίαν ανήκει, δηλαδή η απελευθερωμένη Ελλάς, ανέκτησε τα κυριαρχικά και εθνικά αυτής δικαιώματα. Δι' όλα ταύτα η πρώτη ελευθέρα Βουλή των αντιπροσώπων της Επτανήσου διακηρύττει: Ότι η ομόθυμος, στερεά και αμετάτρεπτος θέλησις του Επτανησιακού λαού είναι η ανάκτησις της ανεξαρτησίας του και η ένωσις αυτού μετά του λοιπού έθνους του, της ελευθερωμένης Ελλάδος. Η παρούσα διακήρυξις θέλει διαβιβασθή διά διαγγέλματος προς την προστάτιδα δύναμιν, όπως διακοινώση αυτήν και εις τας λοιπάς της Ευρώπης δυνάμεις, διά να ενεργήσωσιν ομού προς ταχείαν αυτής πραγματοποίησιν.»¹³⁸

---

¹³⁵ «Η εντολή των αντιπροσώπων ριζοσπαστών», *Ο Φιλελεύθερος*, 14 Ιουλίου 1850.

¹³⁶ «Τα προγράμματα και αι ομολογίαι των ριζοσπαστών ήσαν εγχαραγμένα εις τα ψυχάς του λαού, ήτον αυτός ο ίδιος ο λαός· διότι το κήρυγμα και αι αρχαί των ριζοσπαστών, άλλο δεν ήσαν ειμή αντανάκλασις αυτών των αισθημάτων και των πεποιθήσεων του λαού. Είχεν ούτος υποφέρει διά την πίστιν και το έθνος του; - είχαν και οι ριζοσπάσται δι' αυτά τα ίδια πολλάκις ριψοκινδυνεύσειν. Οι θρήνοι και τα δάκρυα αμφοτέρων είχαν αναμιχθήν - οι καταδιωγμοί και αι καταστροφαι ήσαν κοιναί - αι τάσεις και αι ελπίδες ήσαν αι αυταί, επομένως εταυτίζοντο και ομοφωνούσαν καθ' όλα», Στο ίδιο.

¹³⁷ Βλ. «Απόφασις της Βουλής», *Ο Φιλελεύθερος*, 19 Μαρτίου 1851.

¹³⁸ Γεώργιος Βερούκιος, *Απομνημονεύματα περί της πρώην Ιονίου Πολιτείας*, Κεφαλληνία, 1870, σ. 148 και Νικόλαος Τζουγανάτος, «Το αγωνιστικό ήθος των ριζοσπαστών», στο Σπύρος Μυλωνάς (επιμ.), *Επτάνησος - Αφιέρωμα στα εκατοντάχρονα της Ενώσεως 1864 - 1964*, Αθήνα, 1964, σ. 213 και «Θ' Βουλή

Το ψήφισμα προκάλεσε τελικά τη διάλυση της Βουλής από τον αρμοστή Ward και οδήγησε τους ηγέτες των Ριζοσπαστών στην εξορία για πεντέμισι χρόνια.¹³⁹ Αν και το ενωτικό ψήφισμα της 9^{ης} Βουλής δεν είχε κάποιο άμεσο αντίκτυπο όσον αφορά την υλοποίηση του αιτήματος για ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα, είχε αφήσει το αποτύπωμά του στην ιστορία του επτανησιακού ριζοσπαστισμού και σφράγισε τις ριζοσπαστικές ζυμώσεις που είχαν προηγηθεί τα προηγούμενα χρόνια στις λέσχες και στον τύπο. Κατά τον Νίκο Ε. Καραπιδάκη, οι Ριζοσπάστες μέσω του ενωτικού ψηφίσματος είχαν κερδίσει τις εντυπώσεις.¹⁴⁰

Ο επαναστατικός άνεμος του 1848 στα Επτάνησα ήρθε κυρίως σε επίπεδο ιδεών και κομιστές του ήταν οι Ριζοσπάστες. Δεν έλειψαν όμως οι ταραχές υπό τη μορφή εξεγέρσεων με πιο σημαντικές εκείνες που είχαν ξεσπάσει στη Σκάλα και στον Σταυρό. Με τις εξεγέρσεις του 1848 και του 1849 έχει ασχοληθεί επιστάμενα η Παπαξιμαδοπούλου Σταυρινού και ο χαρακτήρας των εξεγέρσεων αυτών παραμένει ανοιχτό ζήτημα στην ιστοριογραφία.¹⁴¹ Σε ό,τι όμως αφορά τους Ριζοσπάστες καίτοι η εμπλοκή του κόμματός τους στις εξεγέρσεις δεν υπήρξε οργανωμένη ή άμεση, εκείνες άφησαν ισχυρό αποτύπωμα. Η αγγλική Προστασία έδειξε για ακόμα μια φορά να εκλαμβάνει τον ριζοσπαστισμό ως σοβαρή απειλή για το status quo στα Επτάνησα, αφού συνέδεσε τη δράση των ριζοσπαστών με την υποκίνηση των εξεγέρσεων. Θυμίζουμε στο σημείο αυτό τις διώξεις που είχαν προηγηθεί σε βάρος του κύκλου του Γεράσιμου Λειβαδά. Οι Άγγλοι θεώρησαν πως πίσω από τον λαϊκό ξεσηκωμό που έλαβε χώρα στη Σκάλα και στο Σταυρό βρισκόταν η ηγεσία του Ριζοσπαστικού κόμματος και βρήκαν έτσι την αφορμή να πλήξουν ένα ζιζάνιο αντιπολίτευσης που είχε αρχίσει να γίνεται ιδιαίτερος ενοχλητικός στον αγρό της αγγλικής Προστασίας.

Συμπεράσματα

Από όλα όσα αναφέρθηκαν συνάγεται πως ο επτανησιακός ριζοσπαστισμός πριν το σχίσμα ήταν ένα κίνημα με εκπεφρασμένες σταθερές αρχές, χωρίς

---

26 Νοεμβρίου 1850 - Ψήφισμα της Βουλής των Αντιπροσώπων», *Αναγέννησις*, 29 Νοεμβρίου 1858 (δημοσιεύτηκε με αφορμή την επέτειο του ψηφίσματος).

¹³⁹ Αλυσανδράτος, «Επτανησιακός ριζοσπαστισμός – Το σχίσμα», στο *Κείμενα*, σ. 267.

¹⁴⁰ Καραπιδάκης, «Ιόνια νησιά 1815 – 1865», σ. 278.

¹⁴¹ Βλ. Μιράντα Παπαξιμαδοπούλου - Σταυρινού, *Οι εξεγέρσεις της Κεφαλληνίας κατά τα έτη 1848 και 1849*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 1980. Για μία κριτική στις θέσεις της ελληνικής ιστοριογραφίας σχετικά με το 1848 και τις εξεγέρσεις στην Κεφαλονιά βλ. Έλλη Σκοπετέα, «1848: Ευρωπαϊκή επανάσταση και ελληνικές ιστοριογραφικές αδράνειες (με αφορμή δύο μελέτες)», *Μνήμων*, 11, (1987), σ. 287 – 310.

οποιοσδήποτε σημαντικές ιδεολογικές ή πολιτικές διαφωνίες να εμφιλοχωρούν στο Ριζοσπαστικό κόμμα. Ωστόσο, οι σταθερές αυτές αρχές δεν σήμαινε απαραίτητα πως ήταν εξ ολοκλήρου παγιωμένες και κυρίως δεν ήταν καταγεγραμμένες σε κάποιο κομματικό καταστατικό που δεν θα μπορούσε κανείς να αμφισβητήσει. Γι' αυτό και όταν υπήρξαν οι προϋποθέσεις να αμφισβητηθεί ο ένας εκ των δύο ιδεολογικών πυλώνων του, προκλήθηκε μια σημαντική διένεξη που οδήγησε στη γέννηση δύο τάσεων με διαφορετική αντίληψη για τον τρόπο που πρέπει το Ριζοσπαστικό κόμμα να πολιτεύεται, αλλά που διεκδικούσαν να φέρουν το ίδιο όνομα, ριζοσπάστες.

Σε ιδεολογικό επίπεδο, ο επτανησιακός ριζοσπαστισμός της πρώτης περιόδου είχε σαφές δημοκρατικό όραμα και διεθνικό προσανατολισμό. Οι ιδεολογικοί του άξονες χαρακτήθηκαν υπό την επίδραση της τοπικής συγκυρίας (μεταρρυθμίσεις Seaton) και την επιρροή των επαναστατικών αγώνων του 1848. Σημείο αφετηρίας της κριτικής των Ριζοσπαστών ήταν το Συνέδριο της Βιέννης του οποίου αμφισβητούσαν τη νομιμότητα σε διεθνές επίπεδο αλλά και τοπικό, αφού τα Επτάνησα συνέχιζαν να βρίσκονται υπό ξένη κατοχή. Η κυρίαρχη πολιτική αντίθεση που διαμόρφωνε τον λόγο του κόμματος ήταν σε τοπικό επίπεδο η αντιπαράθεση με τους Μεταρρυθμιστές και την Προστασία – Καταχθόνιους. Σε διεθνές επίπεδο η αντίθεση μεταξύ αντίδρασης και επανάστασης συνέβαλε στη διαμόρφωση του επτανησιακού ριζοσπαστικού φαντασιακού.

Ο προσανατολισμός του κόμματος καθορίστηκε πρωτίστως από την πρωτοβουλία δύο πολιτικών προσώπων: του Ηλία Ζερβού Ιακωβάτου και του Ιωσήφ Μομφεράτου. Οι δυο τους εκμεταλλεύτηκαν τη συγκυρία της φιλελεύθερης στροφής της βρετανικής προστασίας που έλαβε χώρα επί κυβέρνησης John Seaton και ενέτειναν τις προσπάθειες τους προκειμένου να διαδώσουν το ριζοσπαστικό λόγο στην επτανησιακή κοινωνία. Οι εκδοτικές τους προσπάθειες *Φιλελεύθερος* και *Αναγέννησις* ήταν τα κυριότερα μέσα διάδοσης του ριζοσπαστικού λόγου και μέσα από τη μελέτη των δύο αυτών εφημερίδων γίνεται κατορθωτή η ανίχνευση του ιδεολογικού πυρήνα του επτανησιακού ριζοσπαστισμού της πρώτης περιόδου.

Με αυτό τον τρόπο λοιπόν, διαμορφώθηκε ο επτανησιακός ριζοσπαστισμός ως πολιτική ιδεολογία και το Ριζοσπαστικό κόμμα ως ο πολιτικός φορέας της ιδεολογίας αυτής. Στα χρόνια που ακολούθησαν το πιο πάνω σκηνικό διαφοροποιήθηκε σε μεγάλο βαθμό. Δημιουργήθηκαν νέες πολιτικές αντιθέσεις και μια από αυτές εισχώρησε στο Ριζοσπαστικό κόμμα, δίχασε την ηγεσία του και αμφισβήτησε κάποιες από τις βασικές αρχές της επτανησιακής εκδοχής ριζοσπαστισμού. Πρόκειται για το λεγόμενο σχίσμα στην ηγεσία του Ριζοσπαστικού

κόμματος, δηλαδή την αντιπαράθεση ενός νέου πυρήνα Ριζοσπαστών που διαφοροποιήθηκε από τις κοινωνικές και δημοκρατικές αρχές του επαναστατικού ριζοσπαστισμού, όπως αυτές διαμορφώθηκαν όταν στο κόμμα ηγεμόνευαν οι Ηλίας Ζερβός Ιακωβάτος, Ιωσήφ Μομφεράτος και όσοι συσπειρώνονταν πέριξ αυτών.

Η ρήξη μεταξύ των δύο ριζοσπαστικών τάσεων (1852 - 1864)

Οι πρώτες διαφωνίες μεταξύ των Ριζοσπαστών (1852)

Στην προηγούμενη ενότητα επιχειρήθηκε μια επισκόπηση της ιστορίας του Ριζοσπαστικού κόμματος των Επτανήσων και της ριζοσπαστικής ιδεολογίας. όπως αυτή διαμορφώθηκε προτού επέλθει το σχίσμα στην ηγεσία του κόμματος. Πρόκειται κυρίως για μια ιστορία ενότητας ιδεών και σκοπών. Οι Ριζοσπάστες με ηγέτες τους Ηλία Ζερβό Ιακωβάτο και Ιωσήφ Μομφεράτο και έχοντας ως όπλο τον Τύπο έθεσαν ένα σαφές ιδεολογικό πλαίσιο και καθόρισαν τους σκοπούς του Ριζοσπαστικού κόμματος. Ωστόσο, η ομόνοια που διήρκησε από το 1848 μέχρι το 1852 και η οποία κορυφώθηκε στο ενωτικό ψήφισμα στην 9^η Ιόνιο Βουλή, σιγά σιγά διαρρήχθηκε, με αποτέλεσμα να επέλθει η οριστική ρήξη μεταξύ δύο αντιμαχόμενων τάσεων που έριζαν για την ηγεμονία στο κόμμα και ευρύτερα στην κοινωνία.¹⁴² Στο παρόν κεφάλαιο θα αναλυθούν οι μορφές που έλαβε το σχίσμα στην ηγεσία του Ριζοσπαστικού κόμματος· τα κυριότερα σημεία τριβής που καταμαρτυρούν ότι στο Ριζοσπαστικό κόμμα των Επτανήσων έλαβε χώρα μια διαμάχη μεταξύ δύο τάσεων που καίτοι έφεραν το ίδιο όνομα, εκπροσωπούσαν δύο αντιτιθέμενες αντιλήψεις για την ορθή οδό που οδηγεί στην εθνική συγκρότηση και για τον τρόπο με τον οποίο μια κοινωνία που αποκαθίσταται εθνικά πρέπει να οργανώνεται. Στις πτυχές του σχίσματος θα περιληφθούν οι πρώτες διαφωνίες που εντοπίζονται στις επιστολές του εξόριστου Μομφεράτου, η δημόσια διαμάχη για το αληθές περιεχόμενο του ριζοσπαστισμού που εκδηλώθηκε στις εφημερίδες που εξέφραζαν την κάθε τάση, η αλληλογραφία μεταξύ Μομφεράτου – Λομβάρδου και ο ρόλος του ιονικού κοινοβουλίου σε σχέση με το σχίσμα.

---

¹⁴² «..την από του 1848 μέχρι του 1852 περίοδον του ριζοσπαστικού αγώνος, περίοδον άλλως την σπουδαιότεραν, καθό διαλαμβάνουσαν τα κυριώτερα γεγονότα, την μεγαλητέραν και γονιμωτέραν ενέργειαν από μέρους του ριζοσπαστικού κόμματος, και τον μανιωδέστερον εκ μέρους των δεσποζόντων καταδιωγμόν, και την οποίαν περίοδον, διά τα μεγάλα παθήματα, δύναται τις να ονομάση μαρτυρικήν.» «Ανέκδοτα γράμματα του Ιωσήφ Μομφεράτου», Το γράμμα στον Γεράσιμο Μουσούρη, Κεφαλληνία, 15 Δεκεμβρίου 1871, παρατίθεται στο Αλισανδράτος, *Κείμενα*, σ. 136.

Σε επίπεδο προσώπων οι θεωρούμενοι ως φυσικοί ηγέτες του Ριζοσπαστικού κόμματος Ηλίας Ζερβός Ιακωβάτος και Ιωσήφ Μομφεράτος υποσκελίστηκαν από μία απαστράπτουσα και ισχυρή προσωπικότητα, εκείνη του νεαρού Κωνσταντίνου Λομβάρδου από τη Ζάκυνθο. Στο επίπεδο της ιδεολογίας μια νέα εκδοχή ριζοσπαστισμού με κατεξοχήν εθνικό προσανατολισμό επικράτησε, κάτι που οδήγησε κατ' επέκταση και στη διαφοροποίηση των στρατηγικών στόχων του κόμματος, αφού η άνευ όρων και προϋποθέσεων ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα έγινε απόλυτη επιδίωξη και μοναδικός σκοπός. Ο νέος προσανατολισμός που διαμορφώθηκε υπό την καθοριστική επιρροή του ενωτιστή Λομβάρδου προκάλεσε ωστόσο την αντίδραση των παλαιών ριζοσπαστών, οι οποίοι επιδόθηκαν σε μία προσπάθεια επαναπροσδιορισμού του λόγου της παράταξης τους που θα επανάφερε το απολεσθέν κοινωνικό του περιεχόμενο αναστυλώνοντας και τους δύο πυλώνες της ιδεολογικής συναρμογής του επτανησιακού ριζοσπαστισμού της πρώτης περιόδου. Παράλληλα, θα έπρεπε να κερδίσουν και την επιρροή που είχαν χάσει εντός της παράταξης, ο πιο δραστήριος πυρήνας της οποίας δρούσε πλέον στη Ζάκυνθο υπό τη σημαία του ενωτισμού.

Όσο για τη «σχισματική» ορολογία αν και φαίνεται να καθιερώθηκε από τον Γιώργο Αλισανδράτο, μας έρχεται κατευθείαν από τους ίδιους τους πρωταγωνιστές εκείνης της εποχής. Οι παλαιοί ριζοσπάστες συνήθιζαν να αποκαλούν τους αντιπάλους τους «νέους» και «ενωτιστάς», ενώ για τους εαυτούς τους είχαν κρατήσει τον κλασικό όρο «ριζοσπάσαι» ή στις περιπτώσεις που έπρεπε να τονιστεί ακόμα περισσότερο η διαφοροποίηση με την αντίπαλη πολιτική μερίδα «αληθείς ριζοσπάσαι». Τον τελευταίο, όρο υιοθέτησε ο Ιωσήφ Μομφεράτος για να τιτλοφορήσει τη σημαντική για την αντιπαράθεση μεταξύ των δύο ριζοσπαστικών τάσεων αυτή δεύτερη εκδοτική του προσπάθεια, δηλαδή την εφημερίδα *Ο Αληθής Ριζοσπάστης*. Αντίστοιχα οι λεγόμενοι νέοι ριζοσπάστες αποκαλούσαν την αντίπαλη τάση «παλαιούς», «προδότες» και «αποστάτες».¹⁴³

Οι πρώτες αναφορές περί διαφωνιών στο Ριζοσπαστικό κόμμα εντοπίζονται στα 1852. Οι πρωταγωνιστές της ενδοριζοσπαστικής αντιπαράθεσης φαίνεται να «έπρατταν γνωρίζοντας» υπό την έννοια ότι είχαν επίγνωση πως αν συνεχίζονταν οι διαφωνίες μεταξύ των Ριζοσπαστών, ενδεχομένως αυτές να εξελίσσονταν σε ευθεία αντιπαράθεση με κίνδυνο το κόμμα να οδηγούνταν σε μία ρήξη που θα το εξέτρεπε από την πορεία που είχε ακολουθήσει κατά τα προηγούμενα χρόνια. Όσοι είχαν ενεργό συμμετοχή στη δημόσια αντιπαράθεση «σχισμολογούσαν» από πολύ

---

¹⁴³ Αλισανδράτος Γ, *Κείμενα*, σ. 311.

νωρίς και παρουσιάζονταν πλήρως συνειδητοποιημένοι για τη διάσπαση που εξελισσόταν στο κόμμα τους. Ο Ιωσήφ Μομφεράτος μάλιστα που, στις επιστολές του, μας παρέχει τα πρώτα τεκμήρια για τις αναφερόμενες διαφωνίες, είχε προσπαθήσει μέσω εκκλήσεων να αποτρέψει αυτό που διέβλεπε να επέρχεται. Αν και εξόριστος φαίνεται να ενημερώνονταν για όσα εκτυλίσσονταν και νουθετούσε εκείνους που θεωρούσε ότι μπορούσε να επηρεάσει - έστω και εξ αποστάσεως - προς την κατεύθυνση της εξομάλυνσης των σχέσεων μεταξύ των διαφωνούντων, τουλάχιστον στο αρχικό στάδιο της διένεξης, όταν δεν είχαν ακόμα διαμορφωθεί καθ' ολοκληρία οι δύο ξεχωριστές τάσεις. Συγκεκριμένα, το 1852 και ευρισκόμενος εξόριστος στην Ερεϊκούσσα έγραφε στο Ναθαναήλ Δομενεγίνη: *«Ευχής έργον είναι βεβαίως, και προς τούτο πρέπει να γείνη πάσα προσπάθεια, ώστε, τουλάχιστον οι εν καλή πίστει αποπλανημένοι, να επανέλθωσιν εις την ευθείαν οδόν και να σωθώσιν από τα χείλη του κρημνού εις τον οποίον ωθούνσιν ήδη εαυτούς, ούτω δε να εκλείψη παν ενδεχόμενον σχίσμα.»*¹⁴⁴ Ο Μομφεράτος θεωρώντας πως οι πλείστοι, που έκλιναν προς την καινούργια ηγεσία του κόμματος, εν τη απουσία των εξόριστων παλαιών ηγετών του κόμματος, είχαν από αφέλεια εξαπατηθεί από το ζακυνθινό πυρήνα και θα οδηγούσαν το Ριζοσπαστικό κόμμα σε ατραπούς που αφενός θα παρέκκλιναν από την κατ' αυτούς ορθή ριζοσπαστική οδό και αφετέρου θα διαρρήγνυαν την ενότητα της παράταξης. Το πιθανό αποτέλεσμα μιας τέτοιας πορείας όπως διέβλεπε ο εξόριστος Ριζοσπάστης θα ήταν τη γενική αποδυνάμωσή του ριζοσπαστισμού προς όφελος της Προστασίας και των αντίπαλων κομμάτων.

Ο Γιώργος Αλισανδράτος, που είχε εντοπίσει τα γράμματα τα οποία είχε γράψει ο Μομφεράτος κατά τη διάρκεια της εξορίας του και είχε δημοσιεύσει τέσσερα από αυτά, έκρινε πως *«η μαρτυρία του Ιωσήφ Μομφεράτου για όλες τις κρίσιμες φάσεις του Ριζοσπαστισμού είναι πολύτιμη και αποκαλυπτική»*.¹⁴⁵ Πράγματι, μέσα από αυτά τα τεκμήρια μπορεί κανείς να διακρίνει πως ο διχασμός υπέβασκε στο Ριζοσπαστικό κόμμα και πριν από το 1858 που θεωρείται ως το αφετηριακό έτος του σχίσματος, όταν ο Κωνσταντίνος Λομβάρδος, που ηγήθηκε της νέας ριζοσπαστικής εξελέγη βουλευτής.¹⁴⁶ Αν και ο όγκος των τεκμηρίων δεν είναι μεγάλος, συγκριτικά μάλιστα με την περίοδο που ακολουθεί (1857 - 1864), όταν οι Ριζοσπάστες ερίζουν δημόσια μέσω των εφημερίδων και του κοινοβουλίου, οι

---

¹⁴⁴ «Ανέκδοτα γράμματα του Ιωσήφ Μομφεράτου», Το γράμμα στον Ναθαναήλ Δομενεγίνη, Ερεϊκούσα, 23 Νοεμβρίου 1852, παρατίθεται στο Αλισανδράτος, *Κείμενα*, σ. 126.

¹⁴⁵ Αλισανδράτος, *Κείμενα*, σ. 124.

¹⁴⁶ Πανάς, *Ριζοσπάσται και βελτιώσεις εν Επτανήσω*, σ. 24.

αναφορές στις επιστολές του Μομφεράτου παρουσιάζουν τη φάση του σχίσματος που ο Πέτρος Πετράτος εύστοχα ονόμασε προοιμιακή.¹⁴⁷

Ο εξόριστος Μομφεράτος σε δύο περιπτώσεις έκρουσε τον κώδωνα του κινδύνου διαβλέποντας εκείνο που εν τέλει δεν κατέστη δυνατό να αποτραπεί, δηλαδή την αλλαγή σκυτάλης στην ηγεσία του Ριζοσπαστικού κόμματος και την οριστική ρήξη μεταξύ δύο τάσεων. Στα 1852, όταν συνέτασσε τις επιστολές αυτές, τελούσαν ακόμα υπό διαμόρφωση. Όταν σε μεταγενέστερο στάδιο διαμορφώθηκαν πλήρως και συγκρούστηκαν κατέστη φανερό πως μολονότι πολιτεύονταν υπό ίδιο όνομα, εκείνα που τους χώριζαν ήταν στην πραγματικότητα περισσότερα από όσα βοηθούσαν να διατηρούν μια επίφαση ενότητας. Ήδη από το 1852 στην επιστολή του προς το Ναθαναήλ Δομενεγίνη - από την οποία προέρχεται και το απόσπασμα που παρατέθηκε πιο πάνω, ο οποίος τον είχε ενημερώσει μέσω δύο δικών του γραμματών για όσα λάμβαναν χώρα κατά την απουσία του ιδίου και του Ηλία Ζερβού Ιακωβάτου, γράφει τα εξής:

«Είναι αρκετός καιρός, αφού διάφορα αλληλοδιαδόχως λαβόντα χώραν περιστατικά, αντίθετα προς την αληθινή πορείαν του ριζοσπαστισμού, όχι μικράν δυσαρέσκειαν με επροξένουν. [...] τα σφάλματα δεν έπαυσαν του να επαναλαμβάνωνται και να πολλαπλασιάζωνται καθημερινώς, καθ' όσον εκ των τελευταίων γραμμάτων σου πληροφορούμαι, έφεραν το ριζοσπαστικό κόμμα εις τοιαύτην επισφαλή θέσιν, εις την οποίαν άπασαι αι προσπάθειαι των τυράννων της πατρίδος και των καταχθονίων οργάνων των δεν είχαν δυνηθή να το φέρωσι. Τα νέα σχέδια τα οποία εις Ζάκυνθον σας διεκοινώθησαν, αν προέβαιναν εις ενέργειαν εκ μέρους του ριζοσπαστικού κόμματος, ήθελαν είσθαι η εξουδένωσις και η αυτοχειρίασίς του· εις τον τόπον δε τούτου, ήθελε, με την μεγαλητέραν ζημίαν των αληθινών συμφερόντων και των κυριαρχικών δικαιωμάτων του επτανησιακού λαού, αντικατασταθή το στοιχείον του ψευδοφιλελευθερισμού των παρελθουσών εποχών. Το ξενικόν και το αριστοκρατικόν, τα δύο πολέμια προς τον ριζοσπαστισμόν στοιχεία, τα οποία διά τοσούτων θυσιών και αγώνων είχαν ήδη μηδενισθή, ήθελαν ανορθωθή πάλιν, και η Επτάνησος, αφού, εν μέσω της υλικής μικρότητος και της αδυναμίας της, έδωκεν εις τον κόσμον διά της ενεργείας και των αγώνων του ριζοσπαστικού κόμματος, τοιαύτα και τοσούτα δείγματα της μεγαλητέρας και γενναιοτέρας

---

¹⁴⁷ Βλ. Πετράτος, «Η σύγκρουση μεταξύ ριζοσπαστών και ενωτιστών».

αντιστάσεως προς τους τυράννους της, και της προοδευτικωτέρας ενταυτώ πολιτικής τάσεως. [...].¹⁴⁸

Ο Μομφεράτος στην επιστολή του προς τον Δομενεγίνη είχε κάνει αρκετές φορές λόγο για «νέα πολιτική» για να υπογραμμίσει τη στροφή που έβλεπε να συντελούνταν στο κόμμα από τη γραμμή της περιόδου 1848 - 1851. Ήταν ο δικός του τρόπος του να χαρακτηρίσει τις αλλαγές που είχαν φέρει ο Λομβάρδος και όσοι είχαν πειστεί από τις διακηρύξεις του. Παρότι εξόριστος ο Μομφεράτος, έδινε κατευθυντήριες γραμμές προς το Δομενεγίνη για το πώς θεωρούσε πως έπρεπε να ενεργήσουν στο εξής οι δημοκρατικοί ριζοσπάστες προσπαθώντας να ελέγξει όσο ήταν δυνατό τα πράγματα.¹⁴⁹ Αν και μπορούσε να αφουγκραστεί το κλίμα των διαφωνιών, φαίνεται να πίστευε τότε ότι η σύγκρουση ίσως και να μπορούσε να αποφευχθεί αν επικρατούσε σύνεση.

Η κρίση του Μομφεράτου όμως δεν αφήνει πολλά περιθώρια για ερμηνείες. Είναι εμφανές πως στη συνείδησή του η ιδεολογική νόθευση και οι πολιτικές αποφάσεις του ζακυνθινού πυρήνα που ποδηγετούσε τις εξελίξεις, εν τη απουσία των εξόριστων Κεφαλλήνων ριζοσπαστών κατέτασσαν πλέον τον καινοφανή ψευδή ριζοσπαστισμό ως τον κυρίως εχθρό του - κατά τον ίδιο - αληθινού ριζοσπαστισμού που πρέσβευε η τάση των παλαιών ριζοσπαστών. Ο Μομφεράτος στην επιστολή έβλεπε με χαρακτηριστική αγωνία τους κόπους των προηγούμενων ετών, που έφεραν την αποδυνάμωση όλων όσοι υποστήριζαν τη διατήρηση του καθεστώτος της Προστασίας, να πηγαίνουν χαμένοι. Θεωρούσε πως με τις αποφάσεις τους όσοι ηγούνταν του Ριζοσπαστικού κόμματος τη δεδομένη στιγμή συνέβαλαν στην πολιτική ενδυνάμωση των άλλοτε εξασθενημένων αντιπάλων του επτανησιακού ριζοσπαστισμού. Αφενός του καθεστώτος της βρετανικής Προστασίας που είχε εξαπολύσει δριμεία επίθεση κατά των Ριζοσπαστών προκειμένου να τους αφανίσει πολιτικά και αφετέρου των εντόπιων συμμάχων της που την υποβάσταζαν κάθε φορά που αμφισβητούνταν η κυριαρχία της είτε πολιτικά από τη δράση ριζοσπαστικών στοιχείων, είτε όταν η ευρεία λαϊκή δυσαρέσκεια οδηγούσε στο ξέσπασμα εξεγέρσεων όπως είχε συμβεί το 1848 και το 1849 στη Σκάλα και στον Σταυρό. Και σε αυτή την περίπτωση ο Μομφεράτος επέμενε σταθερά να εξετάζει

---

¹⁴⁸ Αλισανδράτος, *Κείμενα*, σ. 125.

¹⁴⁹ «Κατά τοιαύτην περίπτωσιν, επιβάλλεται εις ημάς το καθήκον να διαδηλώσωμεν πανδήμως, διά του τύπου, την αποδοκιμασίαν μας κατά της νέας πολιτικής φάσεως και να διακηρύξωμεν την σταθεράν και αμετάθετον απόφασίν μας του να εξακολουθήσωμεν απαρατρέπτως την αρχικήν και αληθινήν πορείαν του ριζοσπαστισμού.» από το γράμμα στον Ναθαναήλ Δομενεγίνη, *Κείμενα*, σ. 127.

όλα όσα εκτυλίσσονταν υπό τον δικό του διεθνικό ριζοσπαστικό φακό. Όπως συνέδεε την πορεία του επανησιακού ριζοσπαστισμού με την πορεία των άλλων ριζοσπαστικών κινήσεων της Ευρώπης σχολιάζοντας παλαιότερα στην «Αναγέννηση» προτού εξοριστεί στην Ερεικούσσα την τροπή που είχε πάρει η Φεβρουριανή Επανάσταση στη Γαλλία, το ίδιο εξακολουθούσε να κάνει και τώρα που έκρινε την πορεία του κόμματος, όταν διέβλεπε πως παρέκκλινε των αρχικών ιδεολογικών προταγμάτων και πολιτικών θέσεων.¹⁵⁰

Η πολιτική της Προστασίας προς τους Ριζοσπάστες

Όσα αναφέρονται στις επιστολές του Μομφεράτου, που σχολιάστηκαν πιο πάνω, καταδεικνύουν ότι ήδη το 1852 ένα νέο ρεύμα είχε αναδυθεί εντός του Ριζοσπαστικού κόμματος. Για να μπορέσει ωστόσο να αναδειχθεί ως η κυρίαρχη τάση και να παραγκωνίσει τους παλαιούς ριζοσπάστες, χρειάστηκε εκτός από την ιδεολογική τους επικράτηση και την κοινοβουλευτική τους νίκη που θα σχολιαστούν πιο κάτω και η συμβολή ορισμένων πολιτικών που εφάρμοσε η Προστασία και ευνόησαν τη νέα τάση. Χωρίς να υπονοείται η σε συνεργασία περιθωριοποίηση των παλαιών ριζοσπαστών εκ μέρους των ενωτιστών και της κυβέρνησης, δεν θα πρέπει να παραγνωρίζεται πως για να γίνει κατορθωτό ο Λομβάρδος και οι συν αυτώ να υποσκελίσουν ιδιαίτερα λαοφιλείς και έντονα δραστήριες πολιτικές μορφές όπως ο Ιωσήφ Μομφεράτος και ο Ηλίας Ζερβός Ιακωβάτος, υπήρξε ένα περιθώριο δράσης το οποίο δημιουργήθηκε από το κενό ηγεσίας που προέκυψε στο κόμμα. Ο Γιώργος Αλισανδράτος χαρακτήρισε την κατάσταση που δημιουργήθηκε στο Ριζοσπαστικό κόμμα έπειτα από τις εξορίες, την απαγόρευση της κυκλοφορίας των εφημερίδων και τον αποκλεισμό των Κεφαλλήνων ριζοσπαστών από τη Βουλή ως «το μεγάλο κενό»,¹⁵¹ θέλοντας να υπογραμμίσει πως χωρίς τη φυσική απουσία των Ζερβού και Μομφεράτου και την παύση της έκδοσης των εφημερίδων τους θα ήταν ιδιαίτερος δύσκολο να υποσκελιστούν από την ηγεσία του Ριζοσπαστικού κόμματος. Το εν λόγω κενό εξουσίας στην ηγεσία του κόμματος προέκυψε σε μεγάλο βαθμό από την άγρια επίθεση που εξαπέλυσε το καθεστώς της αγγλικής Προστασίας κατά του Ριζοσπαστικού κόμματος. Η απουσία των δύο ριζοσπαστών ηγετών από το πολιτικό προσκήνιο δημιούργησε μια ρευστή κατάσταση, την οποία εκμεταλλεύτηκε ο Κωνσταντίνος Λομβάρδος και η τάση των ενωτιστών κατορθώνοντας εν τέλει να

---

¹⁵⁰ «Η καθ' όλην την Ευρώπην δεσπόζουσα ήδη αντίδρασις δεν είναι ειμή πρόσκαιρος, επειδή πάσα βιαία θέσις δεν δύναται να είναι διαρκής.», στο ίδιο, σ. 127.

¹⁵¹ Στο ίδιο, σ. 150.

ηγεμονεύσουν και να προωθήσουν τη δική τους πολιτική ατζέντα. Ο Μομφεράτος θα έγραφε αργότερα για την επικράτηση του ενωτισμού ότι:

«ατυχώς δι ημάς [...] εν τη επιβληθείση σιγή και απραξία – ήτις μόλις εκ τινών εκ διαλειμμάτων αναφαινομένων γενναίων προσπαθειών διεκόπτετο, - να ίδη αναφυόμενον νέον τι δόγμα, το οποίον, υπό την γοητείαν εθνικής προσηγορίας εμφανιζόμενον, έτεινε, διά παραμορφώσεως αρχών και πραγμάτων, να αντικαταστήση τον αληθή και γνήσιον ριζοσπαστισμόν [...] διά του επινοηθέντος καινοφανούς και αλλοκότου αυτού δόγματος, το οποίον, τα πάντα ανάγον εις αποκλειστικήν τινά και μεμονωμένην ιδέαν ενώσεως.»¹⁵²

Η πολιτική περιθωριοποίηση των Ριζοσπαστών προωθήθηκε από την Προστασία, στις αρχές της δεκαετίας του 1850, με δύο τρόπους. Συγκεκριμένα, αποφασίστηκε να προσεγγιστεί το Μεταρρυθμιστικό κόμμα, το οποίο ήταν παρά τη φιλελεύθερη τάση του διατεθειμένο να συνεργαστεί με τις βρετανικές αρχές. Φαίνεται, άλλωστε, ότι είχε γίνει παραδοχή εκ μέρους της κυβέρνησης ότι οι Καταχθόνιοι είχαν πλέον πολύ λίγα να προσφέρουν. Το κόμμα που είχε επί σειρά ετών υποστηρίξει άνευ όρων το καθεστώς της προστασίας και το κοινωνικό status quo στερούνταν οποιουδήποτε λαϊκού ερείσματος. Έτσι, η προσκόλλησή της κυβέρνησης αποκλειστικά στους Καταχθόνιους σε μια περίοδο που πλήθαιναν οι φωνές για φιλελευθεροποίηση και βελτίωση των συνθηκών δεν μπορούσε να προσφέρει τα οφέλη του παρελθόντος στον ίδιο βαθμό.¹⁵³ Την παραδοχή αυτή εκ μέρους της Προστασίας ήρθε να πλαισιώσει η άποψη ότι είχε έρθει ο καιρός να προσεγγιστεί και το Μεταρρυθμιστικό κόμμα, το οποίο μπορεί μεν να ήταν δύσκολο να αποτελέσει απλά ένα πειθήνιο όργανο της Προστασίας όπως οι Καταχθόνιοι, είχε δε εκφράσει προ πολλού πολύ πιο λελογισμένες για τους Βρετανούς απόψεις και σε κάθε περίπτωση φαινόταν ανοικτό σε ένα πολιτικό δούναι και λαβείν εντός του συνταγματικού πλαισίου της Προστασίας.

Καίτοι κόμμα αντιπολίτευσης, το Μεταρρυθμιστικό κόμμα θα μπορούσε υπό προϋποθέσεις να στηρίξει πολιτικές της κυβέρνησης όπως άλλωστε είχε κάνει και με τις μεταρρυθμίσεις του Seaton. Το γεγονός πως οι Μεταρρυθμιστές τοποθετούνταν στο «κέντρο» του ιόνιου πολιτικού φάσματος, τους καθιστούσε ευάλωτους τόσο σε πιο συντηρητικές, όσο και σε πιο ριζοσπαστικές επιρροές. Αυτή η ιδεολογική ρευστότητα των Μεταρρυθμιστών είχε ποικίλες επιπτώσεις. Με την υποσκέλισή τους σε δεύτερο ρόλο, παρότι πλειοψηφία, από τους Ριζοσπάστες στην

---

¹⁵² «Ενεστάσα των πραγμάτων θέσις», *Ο Αληθής Ριζοσπάστης*, 4 Οκτωβρίου 1862.

¹⁵³ Κοτινά, *Το ριζοσπαστικό κίνημα*, σ. 220.

κορυφαία κοινοβουλευτική στιγμή κατά τις εργασίες της 9^{ης} Βουλής, με μεταπηδήσεις Μεταρρυθμιστών σε άλλα κόμματα και άλλοτε με τη διάνοιξη ενός πεδίου συνεργασίας με την αρμοστεία. Η ιστορία του Μεταρρυθμιστικού κόμματος έχει από μόνη της σημασία και αξίζει προσοχής καθότι οι Μεταρρυθμιστές παρά τις κατά καιρούς φυσιολογικές παλινδρομήσεις τους υπήρξαν ένας σταθερός πόλος στην πολιτική ζωή των Επτανήσων. Ωστόσο, δεν θα επεκταθούμε περαιτέρω επί του ρόλου τους, αφού στόχος όσων πιο πάνω έχουν επισημανθεί είναι η ανάδειξη του ενός εκ των δύο τρόπων με τους οποίους η Προστασία επιχείρησε και εν τέλει κατόρθωσε καίρια πλήγματα στο Ριζοσπαστικό κόμμα. Ειδικότερα στον πυρήνα που θεωρούσε πιο επικίνδυνο για το καθεστώς, δηλαδή τους παλαιούς ριζοσπάστες. Ο προσεταιρισμός μερίδας των Μεταρρυθμιστών λοιπόν, ήταν η πολιτική απάντηση του νέου αρμοστή Ward κατά την περίοδο της διακυβέρνησής του προς τις ριζοσπαστικές νίκες που επιτεύχθηκαν κατά τα προηγούμενα έτη (1848 - 1851).¹⁵⁴

Ο περιορισμός της κοινοβουλευτικής δύναμης των Ριζοσπαστών επιχειρήθηκε και μέσω της αναθεώρησης των εκλογικών καταλόγων. Ο κορμός των εκλογέων του Ριζοσπαστικού κόμματος αποτελούνταν από κοινωνικά στρώματα όπως τεχνίτες, χωρικοί και μικρέμποροι.¹⁵⁵ Επομένως, αν γινόταν κατορθωτό να αποκλειστεί η μεγάλη μερίδα των στρωμάτων αυτών από τους εκλογικούς καταλόγους θα συνεπαγόταν και άμεση μείωση της εκλογικής επιρροής της ριζοσπαστικής παράταξης. Το έργο της σύνταξης των νέων, «αποκαθαρμένων» εκλογικών καταλόγων επωμίστηκε με ιδιαίτερη προθυμία ο έπαρχος της Κεφαλονιάς, Δημήτρης Καρούσος. Ο Καρούσος προερχόταν από την επαγγελματική ομάδα που εξ αντικειμένου είχε τα εφόδια και συχνά και τη διάθεση να αμφισβητήσει την αγγλική κυριαρχία στα Επτάνησα τους δικηγόρους. Όπως πολλοί εκ των επιφανών Ριζοσπαστών είχαν σπουδάσει τη νομική επιστήμη, έτσι και ο μετέπειτα ισχυρός έπαρχος της Κεφαλονιάς ξεκίνησε την πορεία του ως βοηθός δικηγόρου, διετέλεσε βουλευτής της Ιονίου Βουλής, γερουσιαστής,¹⁵⁶ και μετά την πραγματοποίηση της ένωσης των Επτανήσων με την Ελλάδα αντιπροσώπευσε την επαρχία του στο ελληνικό κοινοβούλιο. Αν και προερχόταν από την ίδια επαγγελματική ομάδα με πολλούς Ριζοσπάστες, ακολούθησε εκ διαμέτρου διαφορετική πολιτική πορεία από τους τελευταίους. Η ισχυρή επιρροή του Καρούσου στηριζόταν αφενός στο μεγάλο

---

¹⁵⁴ Για μια ριζοσπαστική ανάγνωση της πολιτικής του αρμοστή Ward βλ. «Η καταχθόνιος του κ. Ουάρδου πολιτική», *Ο Φιλελεύθερος*, 19 Αυγούστου 1850, «Η αναρχική κυβέρνηση του κ. Ουάρδου», *Ο Φιλελεύθερος*, 17 Δεκεμβρίου 1850, «Τα εθνοκτόνα σχέδια της αγγλικής κυβέρνησεως», *Ο Φιλελεύθερος*, 24 Ιανουαρίου 1851, «Η παραμονή», *Ο Φιλελεύθερος*, 24 Μαρτίου 1851.

¹⁵⁵ Κοτινά, *Το ριζοσπαστικό κίνημα*, σ. 250.

¹⁵⁶ Υπήρξε ο τελευταίος πρόεδρος της Ιόνιας Γερουσίας μεταξύ Φεβρουαρίου 1862 και Ιουνίου 1864.

δίκτυο προσωπικών διασυνδέσεων του και αφετέρου στην εύνοια των Βρετανών.¹⁵⁷ Ο καταχθόνιος έπαρχος κατόρθωσε σε σύντομο χρονικό διάστημα, πριν τις εκλογές, να διεκπεραιώσει την αποστολή του, αποκλείοντας μεγάλη μάζα ψηφοφόρων του Ριζοσπαστικού κόμματος και επιφέροντας καιρίο πλήγμα σε αυτό.

Πέραν των πιο πάνω πολιτικών μέτρων το καθεστώς προέβη και σε πιο άμεσα κατασταλτικά μέτρα εναντίον όσων αμφισβητούσαν το status quo των Επτανήσων και με τη δράση τους υπέσκαπταν τα βρετανικά συμφέροντα στο χώρο του Ιονίου. Έτσι, οι λέσχες εκείνες που λειτουργούσαν ως πυρήνες για την ανάπτυξη και τη διάδοση των ριζοσπαστικών ιδεών τέθηκαν στο στόχαστρο των αστυνομικών αρχών. Τον Ιανουάριο του 1851 απαγορεύτηκε, μετά από βίαιη επέμβαση της αστυνομίας, η λειτουργία δύο σημαντικών για τον επανησιακό ριζοσπαστισμό λεσχών, του «Δημοτικού Καταστήματος» και της «Ομόνοιας».¹⁵⁸ Η επίθεση του καθεστώτος κατά του ριζοσπαστισμού κορυφώθηκε με τις εξορίες των ηγετών του. Ο Ηλίας Ζερβός Ιακωβάτος συνελήφθη και αναγκάστηκε να περάσει πεντέμισι χρόνια ως εξόριστος στο νησί των Αντικυθήρων. Η δε εφημερίδα του, ο *Φιλελεύθερος*, έκλεισε. Την ίδια τύχη είχε και η *Αναγέννησις* του Ιωσήφ Μομφεράτου. Ο τελευταίος πήρε επίσης το δρόμο της εξορίας στο μικρό νησί Ερεικούσσα.¹⁵⁹

Εκτός από τις άμεσες απαγορεύσεις, η Προστασία προσπάθησε και με πιο δόλιες μεθόδους να αποδυναμώσει το Ριζοσπαστικό κόμμα. Χαρακτηριστική ήταν η αποτυχημένη προσπάθειά των Βρετανών να δελεάσουν έναν από τους παλιούς ηγέτες των ριζοσπαστών που δεν είχε εξοριστεί αυτή τη φορά, τον Γεράσιμο Λειβαδά προκειμένου να εγκαταλείψει τον αγώνα για την Ένωση. Μετά από υπόμνημα που είχε υποβάλει ο Λειβαδάς, στα μέσα του 1851, στη Βουλή των Κοινοτήτων για άρση του καθεστώτος της Προστασίας, του είχαν προσφερθεί ανώτατα αξιώματα και οικονομική αποκατάσταση, χωρίς ωστόσο να ενδώσει.¹⁶⁰ Το ίδιο αποτυχημένο κατέστη και το δύσκολο εγχείρημα να δελεάσουν τον πιο ανένδοτο ίσως των Ριζοσπαστών, Ιωσήφ Μομφεράτο. Όταν αυτός βρισκόταν εξόριστος στην Ερεικούσσα, ο γενικός γραμματέας του αρμοστή Ward παρέδωσε σε αυτόν μια επιστολή μέσω της οποίας του υποσχόταν άμεσο τερματισμό της εξορίας του, υπό τον όρο ότι θα συμφωνούσε να απέχει από κάθε πολιτική δράση για ένα χρόνο. Ωστόσο, όπως ήταν αναμενόμενο, ο κυριότερος εκφραστής του δημοκρατικού

---

¹⁵⁷ Γκέκας, *Ξενοκρατία*, σ. 367.

¹⁵⁸ Πετράτος, *Οι πολιτικές λέσχες*, σ. 159 και Γιαννάτου, *Επτανησιακός ριζοσπαστισμός*, σ. 142.

¹⁵⁹ Αλισανδράτος, «Ο επανησιακός ριζοσπαστισμός (1848 - 1864) – Συνοπτικό διάγραμμα», *Κείμενα*, σ. 150.

¹⁶⁰ Γιαννάτου, *Επτανησιακός ριζοσπαστισμός*, σ. 149.

ριζοσπαστισμού παρέμεινε πιστός στις αρχές του μη αποδεχόμενος να αποσυρθεί από την πολιτική ζωή με αντάλλαγμα την προσωπική του ελευθερία.¹⁶¹

Οι Βρετανοί στην προσπάθειά τους να χτυπήσουν τον επτανησιακό ριζοσπαστισμό στη ρίζα του αναίρεσαν τις ελευθερίες που οι ίδιοι είχαν παραχωρήσει στους Επτανησίους επί John Seaton. Αναφερόμαστε κυρίως στην ελευθερία του τύπου και στο δικαίωμα να εκλέγουν κοινοβουλευτικούς αντιπροσώπους. Οι Μομφεράτος και Ζερβός είχαν και τις δύο αυτές ιδιότητες αφού ήταν βουλευτές και εκδότες πολιτικών εφημερίδων. Μολονότι οι παραχωρήσεις του αρμοστή Seaton είχαν απορροφήσει στα τέλη της δεκαετίας του 1840 ένα μέρος της κοινωνικής δυσαρέσκειας, είχαν παράλληλα συμβάλει τα μέγιστα στην περαιτέρω ανάπτυξη του επτανησιακού ριζοσπαστισμού, ο οποίος μέσω του Τύπου και του κοινοβουλίου διατρέφανε τα αιτήματά του για αποτίναξη του καθεστώτος της αγγλικής προστασίας - το οποίο θεωρούσε ως κατάλοιπο των σκοτεινών εποχών της ευρωπαϊκής αντίδρασης και συνακόλουθα την ένωση των Επτανήσων με το ελεύθερο ελληνικό κράτος, τον εκδημοκρατισμό της επτανησιακής κοινωνίας και της ελληνικής κοινωνίας συνολικά. Η Ιόνιος Βουλή επίσης δεν έμεινε βεβαίως άθικτη από την επίθεση της Προστασίας. Η 9η Βουλή που σφράγισε το έρεισμα των ριζοσπαστικών ιδεών στις επτανησιακές κοινωνίες και ανέδειξε το Ριζοσπαστικό κόμμα σε υπολογίσιμη κοινοβουλευτική αντιπολιτευτική δύναμη διαλύθηκε το Δεκέμβριο του 1851, για να ακολουθήσει η 10^η Ιόνιος Βουλή που συγκροτήθηκε με τον τρόπο αναφέρθηκε πιο πάνω και την παρέμβαση στην εκλογική διαδικασία. Οι ριζοσπάστες υποψήφιοι βρίσκονταν υπό αστυνομική παρακολούθηση, ιερείς που εξέφραζαν πολιτικές απόψεις θέτονταν σε αργία, οι δημόσιοι υπάλληλοι απειλούνταν με απολύσεις και φυλακίσεις αν ψήφιζαν υπέρ του Ριζοσπαστικού κόμματος, ενώ είχε απαγορευτεί ακόμα και στους αμαξηλάτες να μεταφέρουν τους αντικυβερνητικούς υποψηφίους.¹⁶² Η καταστολή δεν περιορίστηκε μόνο στα μέτρα κατά της ηγεσίας του κόμματος. Τη βρετανική αυθαιρεσία είχε σφραγίσει ο περίφημος «περί υπόπτων νόμος» που εξέδωσε η Γερουσία το 1853. Ο νόμος αυτός επέτρεπε στην Υψηλή Αστυνομία να διώκει προληπτικά οποιονδήποτε θεωρούσε πως μπορούσε να διαταράξει τη δημόσια τάξη.¹⁶³

Κωνσταντίνος Λομβάρδος: Ο νέος ηγέτης του Ριζοσπαστικού κόμματος

---

¹⁶¹ Κοτινά, *Το ριζοσπαστικό κίνημα*, σ. 265.

¹⁶² Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους*, τομ. Β', σ. 286 – 287.

¹⁶³ Κοτινά, *Το ριζοσπαστικό κίνημα*, σ. 307.

Μέσα σε αυτό το κλίμα των διώξεων και των αυθαιρεσιών εκ μέρους της Προστασίας συντελέστηκε η κατά τον Ιωσήφ Μομφεράτο ριζοσπαστική παρέκκλιση και αν η εξέταση της θα έπρεπε να εστιάσει σε ένα μόνο πρόσωπο, τότε θα ήταν εκείνο του Κωνσταντίνου Λομβάρδου (1820 – 1888), ενός ζακυνθινού γιατρού, που κατόρθωσε να αναδειχθεί ως η σημαντικότερη πολιτική φιγούρα της δεύτερης περιόδου του Ριζοσπαστικού κόμματος, την οποία θα σφραγίσει και η ιδεολογική του στροφή από τον δημοκρατικό ριζοσπαστισμό στον εθνικιστικό ριζοσπαστισμό.¹⁶⁴ Στη στροφή αυτή κομβικός ήταν ο ρόλος του Λομβάρδου, αφού ο χαρακτήρας του κόμματος μεταβλήθηκε επί το πλείστο με τη δική του συμβολή και πρωτοβουλία. Ο Λομβάρδος πέρασε τα πρώτα χρόνια της ζωής του σε Ζάκυνθο, Αθήνα και Μόναχο. Αφότου έλαβε την πρώτη του μόρφωση στην ιδιαίτερή του πατρίδα μετέβη ακολούθως στην Αθήνα, στα 1843, όπου φοίτησε στο γυμνάσιο και σπούδασε την ιατρική επιστήμη. Στο Μόναχο «ετελειοποιήθη εις την επιστήμην και επανήλθεν εις την Ζάκυνθον, όπου εξήσκησεν επί τινά έτη ευδοκίμως το φιλόανθρωπον αυτού επάγγελμα».¹⁶⁵ Ένας εκ των βιογράφων του γράφει επαινετικά ότι «αι πρωτεύουσαι του Λομβάρδου ιδιότητες ήσαν, η προορατικότητα, φιλοδοξία, τιμιότητα, τόλμη, φιλοπατρία, αεικίνητος ενεργητικότητα, και ακατάσχετος κλίσις προς το πολιτικόν στάδιον».¹⁶⁶

Οι απαρχές της πολιτικής δράσης του Λομβάρδου ανιχνεύονται κατά το έτος 1852. Τότε είναι που κυκλοφόρησε και την πρώτη του εφημερίδα με τίτλο *Παλιγγενεσία*. Τον ίδιο χρόνο πέτυχε επίσης και την πρώτη του εκλογή ως βουλευτής Ζακύνθου στις αναπληρωματικές εκλογές του Μαρτίου, αφού είχε προηγηθεί η άρνηση δύο άλλων ριζοσπαστών βουλευτών, του Γουλιέλμου Μινώτου και του Ναθαναήλ Δομενεγίνη να ορκιστούν καταγγέλλοντας τη διαδικασία εκλογής και αμφισβητώντας τη νομιμότητα της βουλής.¹⁶⁷ Δεν υπάρχουν αναφορές για πρότερη ανάμειξη του στην πολιτική ζωή των Επτανήσων κάτι που σημαίνει ότι δεν είχε ενεργό συμμετοχή κατά την πρώτη περίοδο που επτανησιακού ριζοσπαστισμού και τις δύσκολες στιγμές του κατά τις οποίες οι ηγέτες των Ριζοσπαστών υπέστησαν εξορίες, φυλακίσεις και διωγμούς.¹⁶⁸ Μάλιστα, η απουσία του από το πολιτικό

---

¹⁶⁴ Οι δύο όροι δεν χρησιμοποιήθηκαν ποτέ από τους πρωταγωνιστές του σχίσματος. Χρησιμοποιούνται εδώ περιγραφικά για να χαρακτηρίσουν τις δύο ριζοσπαστικές τάσεις.

¹⁶⁵ Κωνσταντίνος Σκόκος, , *Ημερολόγιον Σκόκου*. Αθήνα: Εκ του Τυπογραφείου των Καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου, 1889, σ. 392.

¹⁶⁶ Δ.Θ Σωμερίτης, «Ο Λομβάρδος ως πολιτικός και ως ρήτωρ», στο Ιωάννου Α. Αρσένη, *Ποικίλη Στοά – Εθνικόν Ημερολόγιον 1889*, Εν Αθήναις, 1888, σ. 381 – 402.

¹⁶⁷ Παναγιώτης Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους*, τομ. Β', Ζάκυνθος, 1877, σ. 290.

¹⁶⁸ Αλισανδράτος, *Κείμενα*, σ. 311.

προσκήνιο κατά τα ταραχώδη χρόνια της επίθεσης της Προστασίας προς τον ριζοσπαστισμό θα μετατραπεί αργότερα σε μομφή προς το πρόσωπό του από τους αληθείς ριζοσπάστες. Η ανάμειξή του ζακυνθινού ριζοσπάστη έφερε νέα ήθη στο Ριζοσπαστικό κόμμα. Ο τρόπος με τον οποίο πολιτευόταν διέφερε ουσιωδώς σε σύγκριση με τον αντίστοιχο τρόπο του πολιτεύεσθαι που είχαν υιοθετήσει οι πρώτοι ριζοσπάστες που είχαν ως κέντρο τους το νησί της Κεφαλονιάς. Ο Λομβάρδος βασιζόταν κυρίως στα ατομικά του χαρίσματα όπως η ευγλωττία και η προσωπική ακτινοβολία που εξέπεμπε. Δεν φαίνεται να τον ένοιαζε να οικοδομήσει έναν πολιτικό λόγο στη βάση ιδεολογικών αρχών σαν κι αυτόν που είχαν συγκροτήσει οι Ζερβός και Μομφεράτος. Ο τρόπος που υιοθέτησε ο Λομβάρδος για να πολιτευτεί, λιγότερο βασιζόμενος σε άκαμπτες ιδεολογικές αρχές, περισσότερο εθνικιστικός και προσωποπαγής, τον μετατοπίζει σημαντικά από τις μέχρι τότε βασικές αρχές του επτανησιακού ριζοσπαστισμού όπως αυτές της λογοδοσίας και της υπευθυνότητας των πολιτικών προσώπων απέναντι στη λαϊκή εντολή.¹⁶⁹

Το σημαντικότερο όμως που έφερε η ηγεμονία του Λομβάρδου στο Ριζοσπαστικό κόμμα ήταν η νέα εκδοχή ριζοσπαστισμού που εκπροσώπησε: έναν ριζοσπαστισμό που στερούνταν κοινωνικού περιεχομένου και είχε μετατραπεί σε ενωτισμό. Ο ενωτισμός, ως η εθνικιστική απόληξη του επτανησιακού ριζοσπαστισμού, ήταν ένα νέο ιδεολόγημα αποκαθαρμένο από κοινωνικά και πολιτειακά προτάγματα και αποσυνδεδεμένο από τις επαναστατικές παραδόσεις του 1789 και του 1848. Πρότασε την ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα άνευ όρων ως μοναδικό αίτημά του και έθετε ως υπέρτατο σκοπό την εθνική ολοκλήρωση. Αυτή ήταν και η βασική ιδεολογική του διαφοροποίηση σε σχέση με τον δημοκρατικό ριζοσπαστισμό της πρώτης περιόδου που είχαν διατυπώσει οι Ζερβός και Μομφεράτος. Η εν λόγω διαφοροποίηση εξέθρεψε σε μεγάλο βαθμό και τη διάσπαση στους κόλπους του επτανησιακού ριζοσπαστισμού. Κατά τη διάρκεια της αντιπαράθεσής του με τους παλαιούς ριζοσπάστες ο Κωνσταντίνος Λομβάρδος προσπάθησε εναγωνίως να παρουσιάσει τον επτανησιακό ριζοσπαστισμό ως ένα κίνημα αμιγώς πατριωτικό και ενωτιστικό, στο οποίο η ιδεολογική αλλοίωση επιχειρήθηκε να επιβληθεί από τους δημοκρατικούς παλαιούς ριζοσπάστες. Ο ζακυνθινός πολιτικός προσπαθούσε να περάσει προς τα έξω ότι οι πραγματικά διαφοροποιούμενοι από τον «ορθόδοξο» ριζοσπαστισμό ήταν οι παλαιοί ριζοσπάστες, που είχαν εισαγάγει καινά ιδεολογικά στοιχεία. Επιχείρησε δηλαδή να κάνει μια αντιστροφή ερμηνεύοντας τον ως μια ιδεολογία που είχε εξαρχής αμιγώς εθνικό προσανατολισμό. Κάτι τέτοιο ωστόσο φαίνεται να διαψεύδεται από τις πηγές,

---

¹⁶⁹ Calligas, *The "Rizospastai"*, σ. 279.

επομένως το Λομβαρδιανό εγχείρημα της αντιστροφής του βέλους της ιδεολογικής αλλοίωσης θα πρέπει να κριθεί πολιτικά. Κατά πάσα πιθανότητα και ο ίδιος ο Λομβάρδος αναγνώριζε πως η ιδεολογική διαφοροποίηση του περιεχομένου του επτανησιακού ριζοσπαστισμού έγινε από τον ίδιο και την τάση που εκπροσωπούσε και όχι από τους παλαιούς ριζοσπάστες. Ωστόσο, η πολιτική σκοπιμότητα δεν του άφηνε και πολλά περιθώρια. Ως υποστηρικτής της Ένωσης μόνο μέσω ενός κόμματος μπορούσε να πολιτευθεί και αυτό ήταν το ριζοσπαστικό. Για να κερδίσει ο Λομβάρδος την πρωτοκαθεδρία του Ριζοσπαστικού κόμματος έπρεπε να κερδίσει και την εσωτερική ιδεολογική μάχη εντός του. Για να επιτευχθεί αυτό, ήταν αναγκαίο να παρουσιάσει το ριζοσπαστισμό ως ένα κίνημα κατ' αρχήν και αποκλειστικά εθνικό.

Οι πρώτοι ριζοσπάστες εν τωιαύτη περιπτώσει είχαν διακηρύξει τις αρχές τους ρητά προ πολλού. Ο επτανησιακός ριζοσπαστισμός πριν από την επικράτηση του Λομβάρδου και του ενωτισμού ήταν ένα κίνημα πατριωτικό, αλλά συνάμα διεθνικό και δημοκρατικό. Αντλούσε ιδέες και πρακτικές από μια συγκεκριμένη πολιτική παράδοση και συγκροτούνταν ως παράταξη μέσα από την ταύτιση του με την ευρωπαϊκή ριζοσπαστική πολιτική οικογένεια των επαναστατικών χρόνων. Οι αρχές είχαν διατυπωθεί επανειλημμένα στις σημαντικές εφημερίδες του κινήματος *Φιλελεύθερος* του Ηλία Ζερβού Ιακωβάτου και *Αναγέννησις* του Ιωσήφ Μομφεράτου. Γι' αυτό και στο πρόγραμμα του *Αληθούς Ριζοσπάστη*, μιας εφημερίδας που αρχίζει να εκδίδεται στην καρδιά της περιόδου που εκτυλίσσεται η ενδοριζοσπαστική διένεξη (Σεπτέμβριος 1862), υπάρχει όπως θα διαφανεί στη συνέχεια η ανάγκη να παρατεθούν αποσπάσματα από τις δύο αυτές εφημερίδες, έτσι ώστε να υπενθυμίσει στο αναγνωστικό κοινό τις πρώτες αρχές του ριζοσπαστισμού. Εκείνες που οι παλαιοί ριζοσπάστες καλούνταν να ξαναφέρουν στο πολιτικό προσκήνιο για να αντιμετωπίσουν τον εθνικιστικό ριζοσπαστισμό του Λομβάρδου και των υποστηρικτών του. Ο *Αληθής Ριζοσπάστης* που συνδέθηκε με την κορύφωση της ιδεολογικής αντιπαράθεσης για το πραγματικό περιεχόμενο του ριζοσπαστισμού θα μας απασχολήσει πιο κάτω, γιατί τα ίχνη της αντιπαράθεσης των δύο ριζοσπαστικών πυρήνων εντοπίζονται προηγουμένως σε επιστολές που είναι χρονικά τα επόμενα τεκμήρια που έχουμε για την αντιπαράθεση στο Ριζοσπαστικό κόμμα.

Αντιπαράθεση μέσω επιστολών

Ο «κομμουνιστικός κίνδυνος» είναι μια φράση που είναι γνωστή για την ευρεία της χρήση κατά τον ελληνικό 20^ο αιώνα. Χρησιμοποιήθηκε μεσοπολεμικά για να δικαιολογήσει την ανάγκη επιβολής δικτατορικού καθεστώτος, έλαβε μεγάλες

διαστάσεις στα χρόνια του ελληνικού εμφυλίου και επανερχόταν αργότερα κυρίως σε ψυχροπολεμικό πλαίσιο. Ωστόσο, η απόδοση της περί κομμουνισμού κατηγορίας σε εντελώς διαφορετικό ιστορικό πλαίσιο και με άλλες συνδηλώσεις πηγαίνει ακόμα πιο πίσω χρονικά και σχετίζεται με την περίοδο που αφορά την παρούσα μελέτη. Οι σπάνιες χρήσεις λοιπόν του όρου «κομμουνισμός» κατά το 19ο αιώνα στον ελληνικό χώρο αφορούν άμεσα το σχίσμα στο Ριζοσπαστικό κόμμα και είναι μάλιστα από τις πρώτες που συναντούμε στον ελληνικό δημόσιο λόγο. Γνωρίζουμε δύο περιπτώσεις ανθρώπων, που με διαφορετική αφορμή, έκαναν χρήση του όρου με στόχο να περιγράψουν τις αντιλήψεις του Μομφεράτου και των παλαιών ριζοσπαστών. Συγκεκριμένα, ο όρος χρησιμοποιήθηκε αρχικά από τον Λομβάρδο σε απαντητική του επιστολή προς το Μομφεράτο, στις 28 Ιουλίου 1858. Εξαπολύθηκε ως η υπέρτατη κατηγορία προς τον δραστήριο εκφραστή της δημοκρατικής τάσης σε μια χρονική στιγμή που η ιδεολογική διαμάχη για το αληθές περιεχόμενο του ριζοσπαστισμού βρισκόταν σε εξέλιξη. Ένα απόσπασμα από την εν λόγω απαντητική επιστολή είναι μνημειώδες και παρατίθεται στις πλείστες των μελετών που ασχολούνται με την ιστορία του επτανησιακού ριζοσπαστισμού:¹⁷⁰

«Πότε φίλτατε Ιωσήφ, ο λαός της Επτανήσου συνεταύτισε το ζήτημα της εθνικής αποκαταστάσεως μετά του ζητήματος της εφαρμογής Δημοκρατίας εις το πολίτευμα, και του κοινωνισμού ή κομμουνισμού εις την πολιτείαν; [...] Πότε η Επτάνησος εφρόνησεν ή ενήργησε διαφορετικώτερα παρά το έθνος ολόκληρον; Πότε ο ριζοσπαστισμός άλλην αρχήν επρέσβευσεν ή υπεστήριξεν, παρά την μίαν και μόνην αρχήν της εθνικής αποκαταστάσεως; - Τι κοινόν μεταξύ ριζοσπαστισμού και των επαναστατικών κινήματων εν τη Δύσει κατά το 1848, ως ενοστιμεύθη τις εσχάτως να ψιττακίση; Γνωρίζω ότι Συ και δύο τρεις άλλοι εν Επτανήσω, ή δια να το είπω κυριολεκτικώς εν Κεφαλληνία, εν καλή τη πίστει θεωρείτε τον ριζοσπαστισμόν ως πολιτικήν ιδέαν (καθά με έγγραφες πολλάκις χωρίς να με πείσης) εργαζομένην προς πραγματοποίησιν εθνικής ενταυτώ και δημοκρατικής αποκαταστάσεως, πολιτικής συνάμα και κοινωνικής αναπλάσεως, κοινωνική ανάπλασις χαρακτηρισθείσα διά του ορισμού, εξίσωσις της ανίσου κατανομής των κοινωνικών απολαύσεων, ενθυμούμαι ότι εσχάτως μ' έγγραφες ότι να σου ομιλή τις περί Μοναρχίας είναι το αυτό ως να σου ομιλή περί Ειδωλολατρείας [...].»¹⁷¹

¹⁷⁰ Αλισανδράτος, *Κείμενα*, σ. 271.

¹⁷¹ «Δύο επιστολαί προς τον κ. Ιωσήφ Μομφεράτον», *Φωνή του Ιονίου*, 27 Σεπτεμβρίου 1858 και Αλισανδράτος, *Κείμενα*, σ. 269.

Είναι πρακτικά δύσκολο να διακριβώσουμε κατά πόσο ο λαός της Επτανήσου ταύτιζε ή όχι όπως ισχυρίζεται ο Λομβάρδος ότι δεν έκανε το ζήτημα της Ένωσης με το δημοκρατισμό. Το βέβαιο όμως είναι – και αυτό είναι το σημαντικό σε ό,τι μας αφορά – πως ο επτανησιακός ριζοσπαστισμός με κέντρο την Κεφαλονιά πριν την ανάδειξή του ζακυνθινού ιατρού στην ηγεσία του κόμματος και προτού προκληθεί η οριστική ρήξη μεταξύ των παλαιών και των νέων ριζοσπαστών που ανέδειξε τις διαφορετικές προσλήψεις της ριζοσπαστικής ιδεολογίας, πράγματι ταύτιζε το εθνικό του αίτημα με την πολιτειακή και κοινωνική ανασυγκρότηση. Ο Μομφεράτος στο «πρόγραμμα» της *Αναγέννησης* είχε διατυπώσει ρητά την εν λόγω ταύτιση:

«Εθνικότης λοιπόν και πολίτευμα, ιδού οι δύο αναγκαίοι, συσχετικοί και συνυποτιθέμενοι όροι, εντός των οποίων οι λαοί ζώσι κοινωνικώς, αναπτύσσονται, και, ενεργούντες έκαστος κατά την ιδίαν αυτού αποστολήν, συντελούσιν εις τον γενικόν σκοπόν της ανθρωπότητος.»¹⁷²

Στην ίδια γραμμή άλλωστε όπως έχει καταδειχθεί και στο προηγούμενο κεφάλαιο κινήθηκαν και οι άλλες ριζοσπαστικές εφημερίδες, ο *Φιλελεύθερος* και ο *Χωρικός*.

Η προσπάθεια του Λομβάρδου στην επιστολή του προς Μομφεράτο είναι ξεκάθαρη.¹⁷³ Στόχευε να προσδώσει στο ριζοσπαστισμό του διαφορετικό ιδεολογικό περιεχόμενο από εκείνο που διακήρυττε ο πολιτικός του αντίπαλος. Μάλιστα ο Λομβάρδος επιχειρούσε συνεχώς να ακυρώσει κάθε ταύτιση του ριζοσπαστισμού με την επαναστατική παράδοση του 1848, όπως φανερώνει εύγλωττα ένα από τα ρητορικά ερωτήματα που απευθύνει στο Μομφεράτο στην επιστολή του: «*τι κοινόν μεταξύ ριζοσπαστισμού και των επαναστατικών κινήματων εν τη Δύσει κατά το 1848, ως ενοστιμεύθη τις εσχάτως να ψιττακίση;*».¹⁷⁴ Επιδίωκε με αυτό τον τρόπο να περιορίσει το ιστορικό βάθος του επτανησιακού ριζοσπαστισμού και να τον αποσυνδέσει από τις ευρωπαϊκές επαναστατικές ιδεολογίες που εχθρεύονταν οι μεγάλες δυνάμεις της εποχής. Ο Λομβάρδος με αυτές του τις αξιώσεις έδινε το στίγμα του ιδεολογικού χάσματος που υπήρχε μεταξύ των δύο τάσεων και που εν

---

¹⁷² «Πρόγραμμα», *Αναγέννησις*, 22 Ιανουαρίου 1849.

¹⁷³ Οι δύο απαντητικές επιστολές του Λομβάρδου προς τον Μομφεράτο, που συντάχθηκαν στις 28 Ιουλίου και 24 Αυγούστου 1858, δημοσιεύθηκαν στη *Φωνή του Ιονίου* και από εκεί πληροφορούμαστε ότι ο τελευταίος είχε ζητήσει από τον συντάκτη της εφημερίδας να δημοσιεύσει τις δύο δικές του επιστολές. Ο Λομβάρδος αρνήθηκε και προφασίστηκε πως αν δημοσιευθούν θα γελοιοποιούνταν και οι δύο στα μάτια των πολιτικών τους αντιπάλων. Βλ. Επιστολή Λομβάρδου προς Μομφεράτο (24 Αυγούστου 1858), στο «Δύο επιστολαί προς τον κ. Ιωσήφ Μομφεράτον», *Φωνή του Ιονίου*, 27 Σεπτεμβρίου 1858.

¹⁷⁴ Λομβάρδος προς Μομφεράτο, στο Αλισανδράτος, *Κείμενα*, σ. 269.

πολλοί προκάλεσε την ρήξη στην ηγεσία του κόμματος. Αποπειράθηκε, επιπλέον, να απεκδύσει τον ριζοσπαστισμό που εκπροσωπούσαν οι παλαιοί από τα δημοκρατικά στοιχεία που τον είχαν χαρακτηρίσει μέχρι τότε και να τον αποκόψει εντελώς από τις επαναστάσεις όχι μόνο του 1848 αλλά και του 1789. Η συνταύτιση του αγώνα για εθνική αποκατάσταση στα Επτάνησα με τα επαναστατικά κινήματα ήταν για τους παλαιούς ριζοσπάστες και ειδικότερα για το Μομφεράτο μια σημαντική ιδεολογική συνισταμένη και η αμφισβήτησή της από το Λομβάρδο στόχευε στο κέντρο του πυρήνα του ριζοσπαστισμού που εκπροσωπούσαν οι παλαιοί ριζοσπάστες, γι' αυτό και όταν επέστρεψε από την εξορία η αντιπαράθεση εξελίχθηκε σε οξεία σύγκρουση.

Η διεκδίκηση εκ μέρους του Ριζοσπαστικού κόμματος για ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα θα έπρεπε να είναι για τον Κωνσταντίνο Λομβάρδο μια υπόθεση αμιγώς εθνική, γιατί θεωρούσε πως οι προσπάθειες για διεκδικήσεις επί κοινωνικών και πολιτειακών ζητημάτων ήταν *«λίαν επιζήμιοι εις τα εθνικά συμφέροντα»*.¹⁷⁵ Για τον Μομφεράτο και τους παλαιούς η εθνική διεκδίκηση εντασσόταν σε ένα ευρύ πλαίσιο με βαθύ ιστορικό ορίζοντα. Το επτανησιακό ζήτημα εντασσόταν στη μεγάλη πάλη των λαών για την επικράτηση της περίφημης αρχής των εθνοτήτων, το γκρέμισμα των αυτοκρατοριών, των παλαιών προνομίων και την κοινωνική ανάπλαση. Κάθε προσπάθεια περιορισμού του διεθνούς προσανατολισμού του επτανησιακού ριζοσπαστισμού συνιστούσε για τους παλαιούς ριζοσπάστες αλλοίωση του αληθινού ιδεολογικού χαρακτήρα του επτανησιακού ριζοσπαστισμού. Η άρνηση των αιτημάτων για πολιτειακή και κοινωνική αλλαγή εκ μέρους των ενωτιστών τους τοποθετούσε εκτός του ριζοσπαστικού πλαισίου, σύμφωνα με την οπτική των παλαιών. Ο Λομβάρδος από την άλλη θεωρούσε πως ο ριζοσπαστισμός στη Ζάκυνθο ήταν ανερχόμενη δύναμη ακριβώς διότι η ζακυνθινή εκδοχή του *«εμμένει καθαρά και αμιγής και ουδείς ουδέποτε εφαντάσθη να συνταυτίση την υποστήριξιν του εθνικού φρονήματος με πολιτευματικά και κοινωνικά ζητήματα»*.¹⁷⁶ Το αντίθετο συνέβαινε σύμφωνα με τον Λομβάρδο στην Κεφαλονιά όπου ο ριζοσπαστισμός έφθινε και έχανε τη δυναμική του ακριβώς λόγω της ταύτισης του εθνικού με το κοινωνικό.

Το 1858, το ιδεολογικό χάσμα είχε γίνει πλέον παραδεκτό και από τις δύο πλευρές. Εξάλλου, η επιστολή του Λομβάρδου που σχολιάστηκε πιο πάνω ήταν απαντητική. Προηγήθηκε εκείνη που συντάχθηκε στις 28 Ιουνίου 1858 με αποστολέα

---

¹⁷⁵ Επιστολή Λομβάρδου προς Μομφεράτο (28 Ιουλίου 1858), στο «Δύο επιστολαί προς τον κ. Ιωσήφ Μομφεράτον», *Φωνή του Ιονίου*, 27 Σεπτεμβρίου 1858.

¹⁷⁶ Στο ίδιο.

τον Ιωσήφ Μομφεράτο και παραλήπτη τον Κωνσταντίνο Λομβάρδο. Αξίζει βέβαια να σημειωθεί πως η πρώτη επιστολή του Μομφεράτου υπήρξε προϊόν πρόσκλησης του Λομβάρδου προς τον Μομφεράτο ώστε ο τελευταίος να καταστήσει σαφή τα φρονήματά του. Σε κάθε περίπτωση εκείνο που διαφαίνεται μέσα από τις επιστολές είναι πως και οι δύο θεωρούσαν ότι ο καθένας παρέκκλινε από τον πραγματικό ριζοσπαστισμό. Ο Μομφεράτος καθιστούσε σαφές στο Λομβάρδο πως ο ενωτισμός πόρρω απέχει από τις προοδευτικές αρχές του ριζοσπαστισμού τον οποίο χαρακτήριζε «καθαρόν και ακραιφνήν». Οι αρχές αυτές είχαν ήδη εκφραστεί μέσα από τις ριζοσπαστικές εφημερίδες που προηγήθηκαν χρονολογικά της εμφάνισης του ενωτισμού, έτσι ο Μομφεράτος εκμεταλλεύτηκε το ιστορικό βάθος του παλαιού ριζοσπαστισμού για να επιχειρηματολογήσει κατά της τάσης του Λομβάρδου. Σχετικά με τη στόχευση του Λομβάρδου να απεκδύσει τον ριζοσπαστισμό από όλα τα κοινωνικά του συμφραζόμενα, η Βίκυ Καραφουλίδου σημειώνει εύστοχα πως η πολεμική των νέων ριζοσπαστών ήταν σχετικά μια εύκολη υπόθεση αφού οποιοδήποτε πρόταγμα πέραν της Ένωσης μπορούσε κάλλιστα να αναθεματίζεται ως σοσιαλισμός ή κοινωτισμός.¹⁷⁷ Οι επιτιθέμενοι σε αυτή την ιδεολογική μάχη ήταν ξεκάθαρα οι νέοι ριζοσπάστες και οι παλαιοί από θέση άμυνας αναγκάστηκαν να διατυπώσουν εκ νέου τις αρχές του ριζοσπαστισμού προκειμένου να αντικρούσουν τις αιτιάσεις του Λομβάρδου. Οι παλαιοί ριζοσπάστες ήταν εκείνοι οι οποίοι είχαν καθιερώσει το εννοιολογικό περιεχόμενο του ριζοσπαστισμού μέσα από τις εφημερίδες, τα πολιτικά φυλλάδια, τη δράση τους στις λέσχες των νησιών και φυσικά στο κοινοβούλιο με κορυφαία στιγμή τους το ενωτικό ψήφισμα στην 9^η Ιόνιο Βουλή. Η απουσία τους όμως στην εξορία αποδυνάμωσε τις αρχές αυτές που έπρεπε τώρα να αναδιατυπωθούν με μεγαλύτερη ένταση ούτως ώστε να μη χαθεί η μάχη των ιδεών.

Το πρόταγμα για ένωση της Επτανήσου με το ελληνικό κράτος ήταν μεν μια σταθερά στον προ του σχίσματος επτανησιακό ριζοσπαστισμό, ωστόσο δεν ήταν η μοναδική. Εξίσου σταθερές και πάγιες ήταν οι αντιλήψεις τους για αυτό που ονόμαζαν «κοινωνική ανάπλαση». Ο ριζοσπαστισμός τους είχε ξεκάθαρα κοινωνικό υπόβαθρο και ευθυγραμμιζόταν με τον ευρωπαϊκό ριζοσπαστισμό. Διαφορές είχε και η πρόσληψή τους για τον πατριωτισμό. Ο πατριωτισμός των παλαιών ριζοσπαστών ήταν ένας διεθνικός πατριωτισμός, ο οποίος κοίταζε όχι μόνο στο εθνικό κέντρο με σκοπό την Ένωση, αλλά οραματιζόταν και έναν κόσμο που θα θεμελιωνόταν στη βάση της αρχής των εθνοτήτων. Το έθνος ήταν το όχημα για μια συνολικά νέα οργάνωση των κοινωνιών με κέντρο την πολιτεία· και η πολιτεία αυτή

---

¹⁷⁷ Καραφουλίδου, *Η γλώσσα του σοσιαλισμού*, σ. 149.

θα ήταν στη βάση της δημοκρατικής. Υπό αυτό το πρίσμα - ότι δηλαδή η εθνική συγκρότηση είναι η τελειότερη μορφή οργάνωσης εντός της οποίας λύνονται όλα τα ατομικά και συλλογικά κακά όπως ο «φατριασμός» και «ατομισμός» - έβλεπαν και το εθνικό ζήτημα των Επτανήσων. Η ένωση με την Ελλάδα θα έφερνε για τα νησιά τις πολυπόθητες λύσεις για όλα τα χρόνια προβλήματα που αντιμετώπιζαν. Ή τουλάχιστον θα έπρεπε να τις έφερνε. Σε επίπεδο οικονομίας πίστευαν θα επιλύονταν το αγροτικό ζήτημα και τα τιμαριωτικά κατάλοιπα του βενετικού παρελθόντος που συντηρούσαν η συμπαιγνία καμαρίλας – Προστασίας θα εξαφανίζονταν. Σε ό,τι οραματιζόνταν ως δημοκρατία οι αληθείς ριζοσπάστες συνδέονταν οργανικά το εθνικό, το κοινωνικό και το πολιτικό.¹⁷⁸

Σχετικά με το επιχείρημα του Λομβάρδου περί ταύτισης του Μομφεράτου με σοσιαλιστικές ιδέες που ήταν ξένες προς τον ριζοσπαστισμό, υπάρχει μια άλλη επιστολή που χρήζει προσοχής αν και στο περιθώριο της διένεξης για την οποία γίνεται λόγος. Στις 28 Απριλίου 1860, δύο χρόνια μετά την επιστολή του Λομβάρδου προς το Μομφεράτο ένα άλλο δίδυμο προβληματίστηκε για την περί ριζοσπαστισμού συζήτηση και αντάλλαξε μεταξύ του επιστολές, οι Ανδρέας Λασκαράτος και Νικόλαος Κονεμένος. Ο τελευταίος είναι εκείνος που θα αποδώσει στην ιδεολογία του Μομφεράτου κομμουνιστικό περιβλήμα, όπως είχε προηγουμένως κάνει και ο Κωνσταντίνος Λομβάρδος. Στην περίπτωση όμως του Κονεμένου δεν υπάρχει το πολιτικό κίνητρο του Λομβάρδου. Ο Κονεμένος δεν ανταγωνιζόταν τους παλαιούς ριζοσπάστες και δεν έκανε χρήση του όρου αποσκοπώντας στην αποδόμηση της ριζοσπαστικής εκδοχής των αληθών ριζοσπαστών και εν προκειμένω του Ιωσήφ Μομφεράτου. Αντιθέτως, βρισκόταν εγγύς του Μομφεράτου ιδεολογικά, έκρινε ωστόσο και αυτός τις κοινωνικές και πολιτικές ιδέες του Μομφεράτου ως κομμουνιστικές. Ο Κονεμένος φαίνεται να ήταν γνώστης των σοσιαλιστικών και δημοκρατικών ιδεών της εποχής του. Εντόπιζε μάλιστα ομοιότητες στις αντιλήψεις του Μομφεράτου με αυτές του αναρχικού Pierre – Joseph Proudhon και του σοσιαλιστή Louis Blanc. Οι επιστολές αυτές δημοσιεύτηκαν από τον Αλισανδράτο και έχουν να εισφέρουν στη συζήτηση για το σχίσμα γιατί φανερώνουν τον τρόπο με τον οποίο ένας εξωτερικός παρατηρητής έβλεπε την ιδεολογική αντιπαράθεση των δύο ριζοσπαστικών τάσεων.¹⁷⁹

Χρονικά, το σχίσμα στην ηγεσία του ριζοσπαστικού κόμματος φαίνεται να αποκρυσταλλώνεται από το 1858 και μετά, όταν πλέον ρητά, μέσω των εφημερίδων

---

¹⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 138.

¹⁷⁹ Αλισανδράτος, «Ριζοσπαστισμός – Γαλλικές επαναστάσεις – Risorgimento», στο *Κείμενα*, σ. 188 - 189.

που διατηρούν, οι δύο τάσεις αντιπαρατίθενται με στόχο την τελική επικράτηση της δικής τους εκδοχής ριζοσπαστισμού.¹⁸⁰ Το χρονικό σημείο της αποκρυστάλλωσης του σχίσματος συμπίπτει με την επιστροφή των εξόριστων παλαιών ριζοσπαστών, γεγονός που φυσιολογικά ευνόησε το να αναδυθούν στην επιφάνεια διαφορές και αντιθέσεις που μέχρι τότε κατά ένα τρόπο συγκαλύπτονταν ή έστω προσπερνιούνταν προκειμένου να καθίσταται δυνατό να διατηρείται η όποια ενότητα υπήρχε μεταξύ όλων των τουλάχιστον κατ' όνομα Ριζοσπαστών.

Η διαμάχη για το αληθές περιεχόμενο του ριζοσπαστισμού στον Τύπο

Τις επιστολές που έκαναν έκδηλη τη διάσταση ανάμεσα στις δύο τάσεις που έριζαν για το ορθό περιεχόμενο του επτανησιακού ριζοσπαστισμού, διαδέχθηκαν με μεγαλύτερη ένταση οι δημοσιογραφικές αναφορές που επακολούθησαν και κατέστησαν την αντιπαραθέση δημόσια. Η όξυνση ήταν σε τέτοιο βαθμό που οι λέξεις διάσταση και διαφωνία είναι πια ήπιες για να περιγράψουν την πολιτική αυτή σύγκρουση.

Οι εφημερίδες της εποχής αποτελούν πολύτιμη πηγή τόσο για την ιστορία του επτανησιακού ριζοσπαστισμού εν γένει, όσο και ειδικότερα για το σχίσμα. Κατά την περίοδο που μας αφορά κυκλοφορεί η *Φωνή του Ιονίου*¹⁸¹ (17 Μαΐου 1858 – 14 Μαΐου 1864) που εκδίδεται στη Ζάκυνθο από τον Κωνσταντίνο Λομβάρδο. Στην Κεφαλονιά εκδίδεται ο *Αληθής Ριζοσπάστης* του Ιωσήφ Μομφεράτου (15/27 Σεπτεμβρίου 1862 – 24 Αυγούστου/5 Σεπτεμβρίου 1863). Η *Φωνή του Ιονίου και Ρήγας* και ο *Αληθής Ριζοσπάστης* ήταν οι δύο εφημερίδες που επιδοθήκαν σε ιδεολογικές αντιπαραθέσεις περισσότερο από κάθε άλλη και γι' αυτό θα εστιάσουμε κυρίως στις δύο αυτές εφημερίδες. Θαρραλέα προσπάθεια ανανέωσης του ριζοσπαστικού δημόσιου λόγου που είχε πέσει σε μαρασμό κατά τα 1855 υπήρξε και η βραχύβια έκδοση του *Κεραυνού* (19 συνολικά φύλλα χωρίς τακτική κυκλοφορία από 17 Οκτωβρίου 1855 – 28 Δεκεμβρίου 1859)¹⁸² από τον Παναγιώτη Πανά.¹⁸³ Σε αυτή τη μάχη για τον ιδεολογικό προσδιορισμό του επτανησιακού ριζοσπαστισμού συμμετείχε επίσης η *Αναγέννηση* του Μομφεράτου, που επανακυκλοφόρησε για ένα διάστημα (15 Νοεμβρίου 1858 – 25 Μαΐου 1859), προτού αναλάβει την υπεράσπιση της τάσης του δημοκρατικού ριζοσπαστισμού ο *Αληθής Ριζοσπάστης*.

---

¹⁸⁰ Calligas, *The Rizospastai*, σ. 278.

¹⁸¹ Από τον Οκτώβριο του 1859 και μετά *Φωνή του Ιονίου και Ρήγας*.

¹⁸² Δρούλια – Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784 – 1974*, Τομ. Β', σ. 546 – 547.

¹⁸³ Γιαννάτου, *Επτανησιακός Ριζοσπαστισμός*, σ. 156.

Στα πρώτα φύλλα της ενωτιστικής *Φωνής του Ιονίου* εντοπίζεται μια αναφορά που σχετίζεται με τις έριδες μεταξύ των Ριζοσπαστών και αφορούσε τη σύγκριση μεταξύ της ενωτικής διακήρυξης της 11^{ης} Βουλής και του ψηφίσματος της 9^{ης}. Στο κείμενο εκείνο επιχειρήθηκε να μειωθεί η αξία του ψηφίσματος της 9^{ης} Βουλής και να αναδειχθεί ως σημαντικότερη η διακήρυξη της 11^{ης}.¹⁸⁴ Ωστόσο, σε φύλλο που κυκλοφόρησε στις 5 Ιουλίου 1858, το κυρίως άρθρο που κατέλαβε τις στήλες της εφημερίδας του Λομβάρδου καταπιάστηκε με το ρόλο της Υψηλής Αστυνομίας, ενός σώματος που πρωταγωνίστησε στις ωμότητες και τις αυθαιρεσίες που διαπράχθηκαν κατά των Ριζοσπαστών και που σύσσωμες οι κοινωνίες των νησιών καταδίκασαν ανεξαρτήτως πολιτικής κατεύθυνσης. Στο πλαίσιο της καταδίκης των αυθαιρεσιών που διαπράχθηκαν από την Υψηλή Αστυνομία εντοπίζεται μια αναφορά στους εξόριστους ριζοσπάστες Ηλία Ζερβό Ιακωβάτο και Ιωσήφ Μομφεράτο, την παρά τις προσδοκίες αδράνεια του νέου αρμοστή που είχε διαδεχθεί τον Ward να τους απελευθερώσει και στην απαίτηση της 10^{ης} Βουλής για τον τερματισμό της εξορίας των δύο Ριζοσπαστών.¹⁸⁵ Παρά λοιπόν το γεγονός πως οι δύο εξόριστοι αργότερα θα αντιπαρατεθούν με την τάση των ενωτιστών, κατά τη διάρκεια της εξορίας τους η εφημερίδα του Λομβάρδου φαίνεται να συμπάσχει με τους διωκόμενους ηγέτες των αληθών ριζοσπαστών.

Από το 1859 η *Φωνή του Ιονίου* στρέφεται πιο έντονα κατά των παλαιών ριζοσπαστών. Μολονότι, η έρευνα έχει επικεντρώσει κυρίως στις επιθέσεις εναντίον του Μομφεράτου και του Ζερβού, υπάρχει μια άλλη αντιπαράθεση που αξίζει της προσοχής μας και εγγράφεται στην ίδια αντίθεση, αλλά με διαφορετικούς πρωταγωνιστές από τη μία μεριά. Πρόκειται για τη διαμάχη που είχαν οι εκδότες της ζακυνθινής ριζοσπαστικής εφημερίδας *Ρήγας* Δημήτριος Καλλίνικος και Γεώργιος Βερούκιος με τη *Φωνή του Ιονίου* του Κωνσταντίνου Λομβάρδου. Αξίζει να σημειωθεί πάντως ότι η αντιπαράθεση αυτή, που θα αναλυθεί πιο κάτω, κατέληξε τελικά σε συνεργασία και απέφερε ως καρπό τη σύμπραξη των δύο ριζοσπαστικών εφημερίδων και μετά τη συνένωσή τους γέννησε την εφημερίδα *Φωνή του Ιονίου και Ρήγας*. Το πρώτο φύλλο της σύμπραξης της *Φωνής του Ιονίου* και του *Ρήγα* κυκλοφόρησε στις 3 Οκτωβρίου 1859, ωστόσο η προσπάθεια για συγχώνευση ή συνεργασία χρονολογείται από το καλοκαίρι του 1858.¹⁸⁶

---

¹⁸⁴ Πετράτος, «Η σύγκρουση μεταξύ Ριζοσπαστών και Ενωτιστών», σ. 103.

¹⁸⁵ «Η Υψηλή Αστυνομία και ενώπιον των δικαστηρίων», *Φωνή του Ιονίου*, 5 Ιουλίου 1858.

¹⁸⁶ Ο Πέτρος Πετράτος (βλ. «Η σύγκρουση μεταξύ ριζοσπαστών και ενωτιστών», *Κυμοθόη*, τεύχος 25, 2015, σ. 97 - 128) υποστηρίζει ότι η διαφωνία των συντακτών του *Ρήγα* με τον Λομβάρδο χρονολογείται ακόμα πιο πίσω στα τέλη 1857. Βασίζει τη θέση του σε υπαινιγμό του Μομφεράτου στην επιστολή του

Τα πυρά της Φωνής του Ιονίου συγκέντρωσαν οι αρχισυντάκτες της ριζοσπαστικής εφημερίδας *Ρήγας*, Καλλίνικος και Βερούκιος, οι οποίοι έκαναν λόγο για «*ύπαρξιν αιρέσεων και αιρετικών παρερμηνεύσεων του εθνικού συμβόλου του ριζοσπαστισμού*».¹⁸⁷ Οι δύο Ζακυνθινοί συντάκτες του *Ρήγα* διέβλεπαν αρχικά πως οι ιδεολογικές διακηρύξεις και οι πολιτικές στοχεύσεις του Λομβάρδου παρέκκλιναν σημαντικά από τις βασικές αρχές του επτανησιακού ριζοσπαστισμού όπως αυτός είχε μέχρι τότε διαμορφωθεί. Οι αιτιάσεις των αντιπαρατιθέμενων συντακτών του *Ρήγα* και της *Φωνής του Ιονίου* είναι ακριβώς οι ίδιες με εκείνες που αναφέρονται και αργότερα. Οι μεν Καλλίνικος και Βερούκιος φαίνεται να επέμεναν τότε ακόμα στις δημοκρατικές αρχές του ριζοσπαστισμού και αρνούσαν τις τακτικές που προέκρινε ο Λομβάρδος δηλ. των παρακλήσεων προς τη Βρετανία για να προβεί σε παραχωρήσεις και να παραδώσει τα Επτάνησα στην Ελλάδα μέσω της διπλωματικής οδού. Ο Λομβάρδος από την άλλη είχε να προσάψει στους δύο εκδότες του *Ρήγα* ροπή προς το δημοκρατισμό, ο οποίος για τον ίδιο δεν είχε θέση στον επτανησιακό ριζοσπαστισμό και ήταν άσχετος με τον εθνικό στόχο της Ένωσης. Τα πιο κάτω αποσπάσματα από τη *Φωνή του Ιονίου* είναι χαρακτηριστικά:

«Ως φαίνεται οι ΚΚ. Καλλίνικος και Βερούκιος επείσθησαν νεωστί, ότι πρέπει πρώτον να συστήσωμεν δημοκρατίαν και έπειτα να ζητήσωμεν την ένωσιν, ή να λάβωμεν την ένωσιν διά να συστήσωμεν δημοκρατίαν ήγουν σιμά εις τ' άλλα μας καλά να κάμωμεν εχθρόν και τον θρόνον της Ελλάδος!!! [...] Διότι παραγνωρίζομεν (ως λέγουσιν οι αρχισυντάκται) τας αρχάς της κυριαρχίας, και επέσαμεν εις το ζήτημα των απαιτήσεων, αιτήσεων και παρακλήσεων (ως φαίνεται οι ΚΚ. Καλλίνικος και Βερούκιος δεν θέλουν τώρα πλέον ούτε να παρακαλέσωσιν, ούτε να αιτήσωσιν ούτε να απαιτήσωσι περί ενώσεως αλλά απλώς ίσως να κανοναρχώσι.»¹⁸⁸

Ο Λομβάρδος σε αντίθεση με τους Καλλίνικο και Βερούκιο που θα στρατευθούν αργότερα μαζί του στον πυρήνα των ενωτιστών παρουσιάζεται εξαρχής συνεπής εχθρός της δημοκρατίας και των «*πολιτευματικών και κοινωνικών δοξασιών*»¹⁸⁹, όπως χαρακτηρίζει τις ιδέες που εξέφραζε τότε ο *Ρήγας* και όλοι όσοι υποστήριζαν τις δημοκρατικές του ριζοσπαστισμού της πρώτης περιόδου. Ο ίδιος όπως έγραφε

προς τον Λομβάρδο για τη δημιουργία ενιαίας ριζοσπαστικής εφημερίδας στη Ζάκυνθο. Σε κάθε περίπτωση δεδομένα η αντιπαραθέση των Γεωργίου Βερούκιου, Δημητρίου Καλλίνικου και Κωνσταντίνου Λομβάρδου εντοπίζεται ρητά διατυπωμένη στη *Φωνή του Ιονίου* στις 19 Ιουλίου 1858.

¹⁸⁷ *Φωνή του Ιονίου*, 19 Ιουλίου 1858.

¹⁸⁸ Στο ίδιο.

¹⁸⁹ Στο ίδιο.

εκπροσωπούσε «τον αληθή, τον πρακτικόν ριζοσπαστισμόν, τον εκ του έθνους την αρχήν γιγνόμενον και εις το έθνος επανερχόμενον, τον αγωνιζόμενον μόνον υπέρ της εθνικής ενώσεως».¹⁹⁰ Η ορολογία που χρησιμοποιούσε ο Λομβάρδος είναι ενδεικτική της δικής του εκδοχής ριζοσπαστισμού, ο οποίος έχει στο κέντρο του πυρήνα του το έθνος και μόνο χωρίς άλλο πολιτειακό ή κοινωνικό πρόταγμα. Χαρακτήριζε βεβαίως και τον δικό του ριζοσπαστισμό ως «αληθή» ομοίως με τους παλαιούς ριζοσπάστες, που εν τέλει όμως κατόρθωσαν να κατοχυρώσουν τον επιθετικό προσδιορισμό «αληθείς», κυρίως λόγω της επίμονης προσπάθειας του Μομφεράτου μέσα από την εφημερίδα *ο Αληθής Ριζοσπάστης*, και έτσι μνημονεύονται μέχρι σήμερα. Ο Λομβάρδος στην πιο πάνω αναφορά φρόντισε να καταστήσει σαφές ότι ο ριζοσπαστισμός που ο ίδιος πρόσβευε είχε ως μοναδική ιδεολογική αρχή του το έθνος και ως πολιτικό σκοπό του τη συνένωση του ελληνικού έθνους σε ένα ενιαίο εθνικό κράτος. Οι επιθετικοί προσδιορισμοί που επέλεξε δεν ήταν άνευ σημασίας, θέλοντας να προβάλλει απέναντι στον ουτοπικό εθνικισμό των δημοκρατικών τον δικό του «πρακτικό» ριζοσπαστισμό που ήταν σε θέση να υλοποιήσει την Ένωση χωρίς να επιδιώκει πολιτειακές ή κοινωνικές μεταβολές. Ο Κωνσταντίνος Λομβάρδος μολονότι αντιπαρατέθηκε μαζί τους δημοσίως, αναφορικά με τον ιδεολογικό τους προσανατολισμό, σε προσωπικό επίπεδο είχε αφήσει ανοιχτή την πόρτα για τους συμπατριώτες του Βερούκιο και Καλλίνικο σε περίπτωση που ήθελαν προσχωρήσουν στη δική του τάση. Τα γραφόμενα του θα αποδειχτούν αργότερα προφητικά: «Οι ΚΚ. Καλλίνικος και Βερούκιος δεν θέλουν αργίσει να υπακούσωσιν εις την φωνήν των αληθών πολιτικών φίλων και της κοινωνίας των.»¹⁹¹

Η αρχικά εχθρική στάση των συντακτών του *Ρήγα* απέναντι στα νέα ιδεολογικά στοιχεία που εισήγαγε ο Λομβάρδος μέσω της πολιτικής του πρακτικής και του δημόσιου του λόγου στα ριζοσπαστικά δρώμενα θα μεταβληθεί εξ ολοκλήρου. Η συμπόρευση των Καλλίνικου και Βερούκιου με τον Λομβάρδο διέλυσε οριστικά τα σύννεφα που σκέπαζαν τον ζακυνθινό ριζοσπαστισμό και πλέον στην αντιπαραθέση αληθών ριζοσπαστών – ενωτιστών ενεγράφη ο χωρικός διαχωρισμός Κεφαλονιάς – Ζακύνθου. Οι δύο συντάκτες του *Ρήγα* από εχθροί του Λομβάρδου και ενώ ήταν από τους πρώτους που διέβλεψαν την εισαγωγή νέων ιδεολογικών στοιχείων και θεωρούσαν πως νόθευαν τον αρχικό χαρακτήρα του Ριζοσπαστικού κόμματος εν τέλει συμπορεύθηκαν μαζί του. Η μετακίνηση των Καλλίνικου και Βερούκιου είναι μόνο μια από τις περιπτώσεις που επιβεβαιώνουν τη διαπίστωση της Αγγελικής Γιαννάτου για τη σύγχυση που επικρατούσε στην πολιτική ζωή των

---

¹⁹⁰ Στο ίδιο.

¹⁹¹ Στο ίδιο.

Επτανήσων κατά την περίοδο του σχίσματος, αν και η αναφορά της σχετίζεται με τις εργασίες της μεταγενέστερης 12^{ης} Ιονίου Βουλής: «Το 1862 οι ριζοσπάστες “ήταν” και “αληθείς ριζοσπάστες” ή και “μεταρρυθμιστές”, οι “μεταρρυθμιστές” ήταν και “αληθείς ριζοσπάστες” και “ριζοσπάστες” και “ενωτιστές”, οι καταχθόνιοι ήταν και “ενωτιστές” και “ριζοσπάστες” και “ψευδοριζοσπάστες”! Ο μελετητής τη ιστορικής αυτής περιόδου δυσκολεύεται να περιγράψει την παραδοξότητα των γεγονότων που φαίνεται να εκτυλίσσονται μέσα από τις πηγές.»¹⁹² Αφού λοιπόν ο Βερούκιος και ο Καλλίνικος είχαν προσχωρήσει στις τάξεις των ενωτιστών ο ριζοσπαστισμός της πρώτης περιόδου εκφραζόταν εφεξής κυρίως μέσα από την εφημερίδα του Ιωσήφ Μομφεράτου *Αληθής Ριζοσπάστης*.

Η εφημερίδα του Ιωσήφ Μομφεράτου θα αποδειχθεί αναμφίβολα ως η πιο συνεπής έκφραση του δημοκρατικού ριζοσπαστισμού. Ο *Αληθής Ριζοσπάστης* ήταν μια εφημερίδα που εκδόθηκε στην καρδιά της περιόδου που εκτυλίχθηκε η αντιπαράθεση μεταξύ των δύο ριζοσπαστικών τάσεων, κάτι που υποδηλώνει και ο ίδιος ο τίτλος της εφημερίδας, αφού η ανάγκη να προσδιοριστεί το περιεχόμενο της γνήσιας εκδοχής του ριζοσπαστισμού ήταν αδήριτη για τους παλαιούς ριζοσπάστες που έβλεπαν το κόμμα τους να μεταμορφώνεται ιδεολογικά και να απεμπολεί ορισμένα από τα βασικά στοιχεία της πολιτικής του ταυτότητας. Οι προθέσεις του εκδοτικού αυτού εγχειρήματος είχαν γίνει εξαρχής ξεκάθαρες και διατυπώθηκαν ρητά με «σαφήνειαν και παρρησίαν».¹⁹³ Η εφημερίδα του Μομφεράτου κυκλοφόρησε δημοσιεύοντας στο πρώτο της φύλλο ένα από τα πιο σημαντικά ιδεολογικά κείμενα του επτανησιακού ριζοσπαστισμού. Πρόκειται για το «πρόγραμμα του Αληθούς Ριζοσπάστου» όπως τιτλοφορήθηκε το εν λόγω κείμενο. Αποτέλεσε μια διακήρυξη αρχών, μια αναδιατύπωση των θέσεων του επτανησιακού ριζοσπαστισμού όπως αυτός είχε διαμορφωθεί προτού οι νέοι ριζοσπάστες επιχειρήσουν να του προσδώσουν νέο ιδεολογικό περιεχόμενο και να τον αποκαθαίνουν από τα δημοκρατικά και κοινωνικά του στοιχεία. Δημοσιεύοντας το «μανιφέστο» του αληθούς ριζοσπαστισμού η τάση των παλαιών ριζοσπαστών προεξάρχοντος του Μομφεράτου αποσκοπούσε στην επανατοποθέτηση του ριζοσπαστισμού στις δημοκρατικές του βάσεις και δικαιώνει μεταξύ άλλων όσους εντοπίζουν στο δημοκρατικό όραμα του Μομφεράτου στοιχεία του ρουσβίκου δημοκρατισμού.¹⁹⁴ Το «πρόγραμμα του Αληθούς Ριζοσπάστου» καταδεικνύει την προσήλωση των παλαιών ριζοσπαστών – πολλώ μάλλον του αρχισυντάκτη της εφημερίδας Ιωσήφ

¹⁹² Γιαννάτου, *Η ΙΒ' Ιόνιος Βουλή*, σ. 19.

¹⁹³ «Πρόγραμμα του Αληθούς Ριζοσπάστου», *Ο Αληθής Ριζοσπάστης*, 15 Σεπτεμβρίου 1862.

¹⁹⁴ Γιαννάτου, *Επτανησιακός Ριζοσπαστισμός*, σ. 40.

Μομφεράτου - προς τις αρχές που θεωρούσαν ως ορθές όχι μόνο για τη συγκρότηση της επτανησιακής και της ελληνικής κοινωνίας, αλλά και για το όραμά τους για καθολική εφαρμογή των αρχών αυτών σε ένα κόσμο όπου τα δημοκρατικά συναρμοσμένα έθνη θα έτειναν χείρα φιλίας το ένα προς το άλλο εξαφανίζοντας τους ανταγωνισμούς που γεννούσαν τα παλαιά καθεστώτα και η διπλωματία τους. Κρίνεται ως εκ τούτου χρήσιμη η απόσπαση ορισμένων χωρίων από το «πρόγραμμα»:

«Αι αρχαί της ελευθερίας και της προόδου, αίτινες, κατά τους καιρούς μας ιδίως, πληρούσι το πνεύμα και διεγείρουσι τους αλληλοδιαδόχους αγώνας και τας συνεχείς προσπάθειας των λαών είναι αναντιρρήτως συμφυείς με τα φυσικά και πρώτιστα δικαιώματα των ανθρώπων και των κοινωνιών, των οποίων την ευημερίαν και προαγωγήν αφορώσιν. Η ελευθερία των ανθρώπων μετά της αδελφικής προς αλλήλους ισότητος, η κυριαρχία και η αυτονομία των λαών και των εθνών μετά της μεταξύ αυτών αμοιβαιότητος και αλληλεγγύης, ιδού τα κύρια συστατικά των περί ων ο λόγος αρχών.»¹⁹⁵

«Η ελευθερία είναι φυσικόν και αρχικώτατον προσόν του ανθρώπου [...] αλλ' επειδή άνθρωπος μεμονωμένος και πάντη άσχετος προς τους άλλους δεν δύναται εις την κοινωνίαν να υπάρξη, και ο άνθρωπος δεν είναι ειμή μέρος ενός όλου, ήτοι μιας τινός κοινωνίας ανθρώπων μετά των οποίων συζή [...] έπεται ότι κοινά πρέπει να έχει μετά των άλλων, των συγκοινωνών αυτού, τα δικαιώματα και τα καθήκοντα και εντεύθεν άλλο, επίσης αναγκαίον προσόν, η συσχετική και αχώριστος της ελευθερίας αδελφική ισότης [...] Ό,τι δε εννοείται περί των ανθρώπων προς αλλήλους, το αυτό, κατά φυσικόν λόγον, εννοείται και ως προς τους λαούς ή τα έθνη, άτινα, υπέρ της ίδιας αυτών συντηρήσεως και προαγωγής εργαζόμενα, οφείλουσιν ενταυτώ να συντελώσι και εις τον γενικόν σκοπόν της εξ απάντων αυτών συγκροτουμένης ανθρωπότητος, μετά της οποίας πρέπει επί μάλλον και μάλλον να συνταυτίζωνται.»

«Εντεύθεν το της πολιτικής και κοινωνικής αναπλάσεως κήρυγμα, το οποίον, ως βάσιν και αφετηρίαν αυτού έχον το υπέρτατον της απελευθερώσεως και εθνικής αποκαταστάσεως δίκαιον, επρέσβευεν εν γένει και επεδίωκε την εκ θεμελίων εξάλειψιν πάσης και οποιασδήποτε καταδυναστείας και καταπιέσεως, παντός σφετρισμού δικαιωμάτων και παντός προνομιακού στοιχείου· τουτέστι, την

---

¹⁹⁵ «Πρόγραμμα του Αληθούς Ριζοσπάστου».

πραγματικήν καθιέρωσιν και την καθόλου εφαρμογήν των αρχών της ελευθερίας και της ισοπολιτείας.»¹⁹⁶

Οι αληθείς ριζοσπάστες δεν έπαψαν να επαναλαμβάνουν ότι πρέσβευαν τη μοναδικά αληθινή εκδοχή του επτανησιακού ριζοσπαστισμού, εκείνη που στηριζόταν σε δύο άρρηκτα συνδεδεμένες πολιτικές αρχές και δεν ξεχώριζε το ζήτημα της εθνικής αποκατάστασης των νησιών του Ιονίου από την πολιτειακή μεταβολή και την κοινωνική ισότητα. Υποστήριζαν ότι ο στείρος ενωτισμός λειτουργούσε ενισχυτικά προς το καθεστώς της Προστασίας και συνέβαλε στη διαίωνηση των άθλιων συνθηκών του επτανησιακού λαού: «Ενώ δε υπέρ του εθνικού τούτου σκοπού θέλομεν αγωνίζεσθαι, και μεχρις ου φθάσωμεν εις του σκοπού τούτου την εκπλήρωσιν, δεν θέλομεν παύσει, επί τη βάσει πάντοτε των αυτών αρχών, ν' αγωνιζώμεθα ταυτοχρόνως υπέρ παντός ό,τι δύναται, δια της ελευθερίας και της προόδου, και την κατάστασιν της κοινωνίας να προάγη, και εις τον σκοπόν της εθνικής αποκαταστάσεως να συντελή. Διότι φρονούμεν, και αυτά τα πράγματα τρανωτάτην μας παρέχουσι την απόδειξιν, ότι, ξηρά ούτως ειπείν, και μεμονωμένη η υποστήριξις της εθνικής αποκαταστάσεως, διά της αθετήσεως πάσης ιδέας ελευθερίας και προόδου, όχι μονον δεν ήθελεν είσθαι εις τον εθνικόν σκοπόν συντελεστική, αλλ' ήθελεν εξ εναντίας συντείνει εις βαθμιαίαν αυτού ματαιώσιν, ως εκ της ανοχής και ενισχύσεως του επικρατούντος ολεθρίου συστήματος».¹⁹⁷ Αργότερα μάλιστα είχαν φτάσει στο σημείο όχι απλά να σημειώνουν πως οι ενωτιστές συνέβαλαν με τον τρόπο που πολιτεύονταν στη διαίωνηση του καθεστώτος, αλλά και ότι η εμφάνιση του ιδεολογήματός τους ήταν μέρος ενός νέου σταδίου αντίδρασης στα Επτάνησα που μόχλευε η Προστασία για να εδραιώσει την κυριαρχία της.¹⁹⁸

Αν το μέτρο της αυθεντικότητας του ριζοσπαστισμού είναι η εγγύτητα με τον ριζοσπαστισμό όπως αυτός διατυπώθηκε στις στήλες των παλαιότερων εφημερίδων του κινήματος, της *Αναγέννησης* και του *Φιλελευθέρου*,¹⁹⁹ τότε οι αληθείς ριζοσπάστες νομιμοποιούνταν να διεκδικούν τις δάφνες της ριζοσπαστικής ορθοδοξίας περισσότερο από ό,τι οι ενωτιστές. Ωστόσο, το σχίσμα και η ανάγκη ετεροπροσδιορισμού και αναδιατύπωσης γέννησε ένα ως κάποιο βαθμό νέο ιδεολόγημα, τον αληθή ριζοσπαστισμό. Η ύπαρξη της τάσης των ενωτιστών που αυτοπροσδιοριζόταν με το ίδιο όνομα, ριζοσπάστες, υποχρέωσε και την αντίπαλη

---

¹⁹⁶ Στο ίδιο.

¹⁹⁷ Στο ίδιο.

¹⁹⁸ «Η νέα της αντιδράσεως φάσις», *Ο Αληθής Ριζοσπάστης*, 18 Οκτωβρίου 1862.

¹⁹⁹ Στο «Πρόγραμμα του Αληθούς Ριζοσπάστη» παρατίθενται αποσπάσματα από τα πρώτα φύλλα της *Αναγέννησης* και του *Φιλελευθέρου*.

τάση να αναδιαμορφώσει κατά το μάλλον ή ήττον τον πολιτικό της λόγο. Κατά συνέπεια δόθηκε έμφαση στο αδιαχώριστο των αιτημάτων της εθνικής αποκατάστασης και της κοινωνικής αλλαγής:

«Ιδού διατί ο ριζοσπαστισμός ουδέποτε διεχώρισεν από την υποστήριξιν του εθνικού ζητήματος την περί της εσωτερικής ημών καταστάσεως σπουδαίαν μέριμναν και την περί διευθετήσεως αυτής προσήκουσαν προσπάθειαν· και δικαίως τούτο· διότι, είτε επιτυγχανομένης ταύτης είτε μη, εν βήμα πάντοτε εις τα εμπρός ηθέλαμεν κάμνει, αν όχι άλλο, καταδεικνύοντες την αθλιότητα της θέσεως εις την οποίαν κατήντησεν ημάς η ξενική δεσποτεία. Ιδού διατί, αφ' ετέρου, τα όργανα της προστασίας προσπαθούσι παντοιοτρόπως να διαστρέψωσι την αλήθειαν των αρχών τούτων, και η προστασία αυτή επαναπαύεται εις το καινοφανές δόγμα των αυτόκλητων εθνικών ή ενωτιστών.»²⁰⁰

Το εγχείρημα να προσδιοριστεί το αληθές περιεχόμενο του ριζοσπαστισμού σήμαινε για τον Αληθή Ριζοσπάστη επιστροφή στις ρίζες. Η εφημερίδα του Μομφεράτου επιχείρησε να επανατοποθετήσει τον επτανησιακό ριζοσπαστισμό στο ιδεολογικό κάδρο του 1848 και να διατυπώσει ξανά το περιεχόμενό του στη βάση των πρώτων του αρχών. Επέμενε κατ' εξακολούθηση να κάνει λόγο για λαούς και έθνη σε πληθυντικό αριθμό, εμμένοντας στη διεθνικότητα του πατριωτισμού ως υπόθεση που δεν αφορά μόνο τα Επτάνησα, αλλά όλα τα έθνη της Ευρώπης. Το ακριβώς αντίθετο επιχειρούσε να εκφράσει ο Λομβάρδος που θεωρούσε το ζήτημα της Ένωσης, ένα θέμα αποκλειστικά ελληνικό χωρίς να το συνδέει με το κοινωνικό ή το πολιτειακό ζήτημα. Ήταν για εκείνο κάτι που αφορούσε τους Επτανήσιους κατά κύριο λόγο και κατ' επέκταση τους υπόλοιπους Έλληνες οι οποίοι έπρεπε να συνενωθούν σε ένα κράτος, αδιάφορο υπό ποιο καθεστώς ή πολίτευμα. Ο φακός του Λομβάρδου ήταν ξεκάθαρα εθνικός με την πιο στενή έννοια του όρου. Οποιαδήποτε σύνδεση του εθνικού ζητήματος με τον ανατρεπτικό διεθνισμό του 1848 όχι απλά δεν ήταν επιθυμητή αλλά θεωρούνταν από τους νέους ριζοσπάστες μέχρι και επιζήμια για την έκβαση του επτανησιακού ζητήματος. Ο Λομβάρδος κατανοούσε πως η εθνική διεκδίκηση για να έχει πιθανότητες υλοποίησης θα έπρεπε να προωθηθεί στη μεγάλη γεωπολιτική σκακιέρα όχι ως επαναστατική διεκδίκηση, αλλά ως εθνικό δίκαιο που όφειλαν οι μεγάλες δυνάμεις να εκπληρώσουν. Εν προκειμένω, ο ζακυνθινός ενωτιστής και οι νέοι ριζοσπάστες διάβασαν τη συγκυρία της εποχής ορθά και συμπέραναν πως το κοινωνικό περιεχόμενο που προσέδιδαν οι παλαιοί

---

²⁰⁰ «Τις η προσήκουσα ημών ενέργεια», Ο Αληθής Ριζοσπάστης, 11 Οκτωβρίου 1862.

ριζοσπάστες στην πολιτική τους ταυτότητα ήταν περιττό και μόνο τροχοπέδη μπορούσε να σταθεί στην επίτευξη του εθνικού στόχου της ένωσης των Επτανήσων με το ελληνικό βασίλειο.

Μία βασική διαφοροποίηση που είχαν οι νέοι ριζοσπάστες σε σχέση με τους παλαιούς ήταν η στάση που επεδείκνυαν απέναντι στη διπλωματία ως μέσο επίλυσης του εθνικού ζητήματος. Οι παλαιοί ριζοσπάστες καταδίκασαν συλλήβδην τη διεθνή διπλωματία και το σύστημα που δημιουργήθηκε από το 1815, ως εκ τούτου απέρριπταν κάθε ιδέα συνεννόησης με την Προστασία. Οι νέοι ριζοσπάστες διέφεραν ως προς το ότι καίτοι επικριτικοί προς τα κράτη των οποίων η εμπλοκή μπορούσε να οδηγήσει στη διευθέτηση του ζητήματος της αποκατάστασης των Επτανήσων με προσανατολισμό την ένωση με την Ελλάδα, ήλπιζαν σε σύμπτωση συμφερόντων και αλλαγή στάσης εκ μέρους της διεθνούς διπλωματίας. Οι παλαιοί ριζοσπάστες όχι απλά δεν ανέμεναν να αλλάξει η στάση της τελευταίας, αλλά ούτε επιδίωκαν κάτι τέτοιο. Η αντίθεση τους στη διπλωματική διευθέτηση ήταν βαθιά ιδεολογική. Αντιθέτως, οι νέοι ριζοσπάστες επιδίωκαν να πείσουν την Ευρώπη και ανέμεναν να συμβάλει στην απελευθέρωση των νησιών:

«Μεμφόμεθα καθέκαστην την κατά του γένους ημών δυσμένειαν της Ευρωπαϊκής διπλωματίας· φωνάζομεν ακαταπαύστως, ότι τα δίκαια της Ελλάδος είναι μεγάλα, ο αγών ιερός, η απελευθέρωσις του ελληνισμού ο θρίαμβος της ελευθερίας και της Χριστιανωσύνης· Πλήν εν ω ταύτα λέγομεν, εν ω καταδικάζομεν την άδικον και τυραννόφρονα πολιτικήν [...] εν ω παραπονούμεθα ότι οι λαοί της Ευρώπης δεν συμπαθούσι προς ημάς και δεν σπεύδουσι προς απελευθέρωσιν μας, παραβλέπομεν την πρωτίστην ανάγκην ην έχομεν να διαφωτίζωμεν παντοιοτρόπως [...] την εις πολλά εν αγνοία διατελούσαν κοινήν γνώμην, να άρωμεν τας παρεμβαλλομένας καθ' ημών υπό των διπλωματών δυσκολίας και παντί σθένει να συγκινώμεν των αδελφών λαών την καρδίαν διά το άδικο όπερ εις ημάς προς γίνεται.»²⁰¹

Ο Μομφεράτος προσλάμβανε τις πολιτικές εξελίξεις του καιρού του υπό το πρίσμα μιας διαρκούς πάλης που διεξαγόταν μεταξύ των δυνάμεων της αντίδρασης και εκείνων της επανάστασης. Ο ίδιος ενέτασσε φυσικά το ριζοσπαστικό κίνημα των Επτανήσων στις τελευταίες. Πρόκειται για ένα σχήμα δυϊστικό και ξεκάθαρα ιδεολογικό που πολλές φορές μπορεί να παραμόρφωνε την κρίση του και να του στερούσε την ικανότητα κατανόησης της πολυπλοκότητας της εποχής του. Ο Λομβάρδος από την άλλη απαλλαγμένος από τα βαρίδια των υψηλών ιδεαλιστικών

---

²⁰¹ «Κάτω το προσωπίον», *Φωνή του Ιονίου και Ρήγας*, 26 Αυγούστου 1861.

επιδιώξεων των αληθών ριζοσπαστών για πανευρωπαϊκή επικράτηση της αρχής των εθνοτήτων και ανάπλαση των κοινωνιών στη βάση των αρχών της ελευθερίας και της δημοκρατίας στο εσωτερικό μοιάζει τις πλείστες φορές να έχει περισσότερο ρεαλιστική προσέγγιση. Δεν αποκήρυσσε την ευρωπαϊκή διπλωματία ως όργανο της αντίδρασης. Εξάλλου το δίπολο αντίδραση – επανάσταση που επικρατεί στο ριζοσπαστισμό της πρώτης περιόδου και τον αληθή ριζοσπαστισμό του σχίσματος απουσίαζε από τις δικές του προσλήψεις. Ωστόσο, δεν απουσίαζαν και από τη δική του σκέψη αντίστοιχα δυϊστικά ιδεολογικά σχήματα. Το δικό του ιδεολογικό δίπολο περιβαλλόταν από περισσότερα εθνικό – θρησκευτικά στοιχεία κάτι που καταδεικνύει πως η δική του εκδοχή ριζοσπαστισμού περιείχε κατά μεγάλο μέρος στοιχεία από την κυρίαρχη εκδοχή της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας. Ενώ ο Λομβάρδος στις θρησκευτικές του επικλήσεις συνήθιζε να τονίζει την αντίθεση μεταξύ του ασιατισμού και του χριστιανισμού, οι αληθείς Ριζοσπάστες προτιμούσαν να εστιάζουν όταν αναφέρονται στη θρησκεία στις ηθικές αξίες του χριστιανισμού. Επέλεγαν να τονίζουν από τη χριστιανική παράδοση τα πιο εξισωτικά στοιχεία που εντοπίζονταν στη χριστιανική διδασκαλία, εκείνα δηλαδή που προσιδιάζουν και στις πολιτικές αντιλήψεις του ριζοσπαστισμού με κοινωνικό περιεχόμενο. Επίσης οι ιστορικές επικλήσεις των νέων ριζοσπαστών ήταν περισσότερο εθνικά στενές παρά ευρωπαϊκές, αν συγκριθούν με εκείνες των παλαιών ριζοσπαστών και αυτό είναι ένα ακόμα στοιχείο που προστίθεται στην ιδεολογική διαφοροποίηση των δύο αντιπαρατιθέμενων τάσεων. Επέδειξαν μια στάση που εκ του αποτελέσματος μπορεί να κριθεί ως πιο ρεαλιστική και επίκαιρη, σύμφωνα με τις επιταγές της εποχής του, κρίνοντας τις κοινωνιστικές – όπως τις αποκαλούσαν – θέσεις του Μομφεράτου ως επιζήμιες για τον εθνικό σκοπό. Οι μεν αληθείς ριζοσπάστες συνέθεταν τη φαντασιακή πολιτική τους κοινότητα επικαλούμενοι την επαναστατική παράδοση,²⁰² οι δε ενωτιστές από την άλλη αναζητούσαν ιστορικά σημεία αναφοράς στα ελληνικά εθνικά όρια επικαλούμενοι περισσότερο την επανάσταση του 1821, θέλοντας να αποκλείσουν κάθε συσχετισμό του δικού τους ριζοσπαστισμού με τις επαναστάσεις του 1848. Αντιθέτως, το ζήτημα της εθνικής αποκατάστασης της Επτανήσου και η εν γένει ενσωμάτωση των υπόλοιπων εδαφών που παρέμεναν εκτός των ορίων του ελληνικού κράτους για τους αληθείς

---

²⁰² Όταν ο Hobsbawm θέλησε να υποδείξει τον τρόπο με τον οποίο η έννοια της επινοημένης παράδοσης εκτείνεται και πέραν των παραδόσεων που επινοούν ή κατασκευάζουν τα έθνη, διατύπωσε τη θέση πως επαναστάσεις και «προοδευτικά κινήματα» μπορούν επίσης να επινοούν τη δική τους επαναστατική παράδοση μέσα από αναφορές στο παρελθόν, ακόμα κι αν αυτό είναι τόσο πολύ κοντινό όσο ήταν το 1789 και το 1793 για τους ριζοσπάστες του 1848, βλ. Eric Hobsbawm – Ranger Terence, *Η επινοήση της παράδοσης*, μτφρ. Θανάσης Αθανασίου, Αθήνα: Θεμέλιο, 2004, σ. 10.

ριζοσπάστες εντασσόταν πάντα στο πλαίσιο του επίκαιρου γενικού αγώνα των λαών της Ευρώπης.²⁰³

Την προηγούμενη δεκαετία ο Φιλελεύθερος και η Αναγέννηση, είχαν προσδώσει στο ριζοσπαστισμό το περιεχόμενό του και οι παρεμβάσεις επί του ιδεολογικού περιεχομένου δεν ήταν για τους αληθείς ριζοσπάστες παρά εκ των υστέρων αλλοιώσεις. Γι' αυτό και ο Αληθής Ριζοσπάστης ανέτρεξε πίσω και παρέθεσε δύο αποσπάσματα από τα πρώτα φύλλα των πρώτων ριζοσπαστικών εφημερίδων.²⁰⁴ Θέλοντας να υπενθυμίσει πως παρά τις όψιμες κατηγορίες του Λομβάρδου και της τάσης του για «δημοκρατικομμουνισμό»²⁰⁵ που εκπροσωπούσαν μόνο κάποιοι λίγοι στον κεφαλληνιακό πυρήνα του κόμματος, ο ριζοσπαστισμός είχε στο χώρο του Ιονίου πάντοτε κοινωνικό πρόσημο. Οι αιχμές μάλιστα προς τους ιδεολογικούς αντιπάλους είναι βαρύτερες, αφού ο Μομφεράτος συγκαταλέγει τον ενωτισμό των νέων ριζοσπαστών στη γενική προσπάθεια να χτυπηθεί και διαστραφεί ο αληθής ριζοσπαστισμός, τοποθετώντας τους νέους πολιτικούς του αντιπάλους στο ίδιο κάδρο με την προσπάθεια των παραδοσιακών αντιπάλων του ριζοσπαστισμού και του καθεστώτος της προστασίας:

«Πλην, φευ! Πόσαι απέναντι των αρχών τούτων αντιδράσεις, πόσαι καταδολιεύσεις, πόσαι προσπάθειαι διαστροφής, από πολλού ήδη λαβούσαι χώραν και ολονέν εξακολουθούσαι! Αλλά αρκούσι ταύτα, και ανάγκην δεν έχομεν να προβώμεν περαιτέρω, δια να ανακαλέσωμεν εις το πνεύμα των συμπολιτών μας, και απάντων των ομογενών, τι ήτο ανέκαθεν και τι είναι ο ακραιφνής και γνήσιος ριζοσπαστισμός, του οποίου την σειράν πιστώσ ήδη προτιθέμεθα να εξακολουθήσωμεν.»²⁰⁶

Στην διελκυστίνδα για την ιδεολογική ηγεμονία στο Ριζοσπαστικό κόμμα παρεμβλήθηκε ακόμα μια εκδοτική προσπάθεια που είχε ως ιδεολογική αφετηρία τον δημοκρατικό ριζοσπαστισμό. Πρόκειται για την εφημερίδα Αλήθεια (16 Σεπτεμβρίου 1861 – 1 Σεπτεμβρίου 1862) του Παναγιώτη Πανά, στενού φίλου του Μομφεράτου και επίσης συνεπούς δημοκρατικού ριζοσπάστη, όπου σημειωνόταν χαρακτηριστικά:

---

²⁰³ «Το ζήτημα της απελευθερώσεως των δεδουλομένων λαών και της αποκαταστάσεως των εθνικοτήτων κατέστη ήδη το επικρατούν ζήτημα των ημερών μας...», «Ο αγών των εθνικοτήτων και η Ελλάς», *Ο Αληθής Ριζοσπάστης*, 15 Σεπτεμβρίου 1862.

²⁰⁴ Στο ίδιο.

²⁰⁵ «...και πάλιν η Αναγέννησις κηρύττουσα άνευ δισταγμού ενωπίον της Επτανήσου και του έθνους ότι ριζοσπαστισμός είναι ταυτόσημον με το δημοκρατικομμουνισμός», *Φωνή του Ιονίου*, 5 Ιουνίου 1859.

²⁰⁶ «Κάτω το προσωπίον», *Φωνή του Ιονίου και Ρήγας*, 26 Αυγούστου 1861.

«Η τοιαύτη όμως του ριζοσπαστισμού πορεία, ενώ αφ' ενός κατεθούρει την προστασίαν δυσηρέστει αφετέρου και τους εν τω ιδρώτι του λαού εντρυφώντας, καθόσον εν αυτή έβλεπον τον ακατάπαυστον έλεγχο των παρανομιών και των καταχρήσεών των. Μη δυνάμενοι αλλώς να τον καταστρέψωσιν ή να τον καταβάλλωσιν, ωφεληθέντες εκ της εις το ριζοσπαστικό κήρυγμα επιβληθείσης δια των εξοριών σιγής, ενόμισαν ότι θα δυνηθώσι να τον διαστρέψωσι, περιορίζοντες αυτόν μόνον εις τινά περί ενώσεως αόριστον έκφρασιν, αναιρούντες και απαρνούμενοι πάσαν αυτού κοινωνικήν προσπάθειαν, και ζητούντες να πείσωσι το κοινόν ότι, όχι μόνον ο αποκλειστικός αυτού σκόπος πρέπει δήθεν να ήνε ούτος, αλλ' ότι και άπασα αυτού η ενέργεια επί της ξηράς ταύτης απαγγελίας πρέπει να περιορίζεται».²⁰⁷

Από το πιο πάνω απόσπασμα της Αλήθειας συνάγεται πως ο Παναγιώτης Πανάς ένωνε τη φωνή του με τους αποκαλούμενους παλαιούς ριζοσπάστες και βρισκόταν και αυτός στο ίδιο στρατόπεδο που προσέδιδε συνειδητά κοινωνικό πρόσημο στον επτανησιακό ριζοσπαστισμό. Ο Πανάς θεωρούσε πως η αποστέρηση του κοινωνικού αυτού περιεχομένου και η προσκόλληση εκ μέρους των ενωτιστών μόνο στο αίτημα της πραγματοποίησης της ένωσης αποτελούσε διαστροφή του επτανησιακού ριζοσπαστισμού και περιόριζε το ιδεολογικό του εύρος. Γι' αυτό και με τόση θέρμη μέσα από το δημόσιο βήμα που διατηρούσε επιχείρησε να υπερασπιστεί τον αληθή ριζοσπαστισμό. Η Αλήθεια σταμάτησε την κυκλοφορία της την 1^η Σεπτεμβρίου 1862, ενημερώνοντας τους συνδρομητές της πως οι συντάκτες θα συνέδραμαν στο εξής στην επικείμενη έκδοση της εφημερίδας Ο Αληθής Ριζοσπάστης που θα ακολουθούσε «πιστώσ και απαρεγκλίτως την ανέκαθεν διαχαραχθείσαν αληθή ριζοσπαστικήν πορείαν».²⁰⁸ Ο Πανάς, πάντως, είναι μια μορφή που μας απασχολήσει περισσότερο στο κεφάλαιο που πραγματεύεται τον απόηχο του σχίσματος μετά την Ένωση.

Το ιονικό κοινοβούλιο και το σχίσμα

Οι επτανήσιοι ριζοσπάστες εκτός από τις εφημερίδες που εξέδιδαν είχαν ως δεύτερο μέσο για την προαγωγή των πολιτικών ιδεών και την εκπλήρωση των στρατηγικών τους στόχων το ιονικό κοινοβούλιο. Η κοινοβουλευτική τους εκπροσώπηση ήταν καίριας σημασίας για την επιρροή που ήθελαν να ασκήσουν στην πολιτική ζωή των Ηνωμένων Πολιτειών των Ιονίων Νήσων. Γι' αυτό η Προστασία όταν είδε πως η ενδυνάμωση του ριζοσπαστισμού είχε αρχίσει να αποκτά

²⁰⁷ Αλήθεια, 2 Νοεμβρίου 1861.

²⁰⁸ «Ειδοποίησις», Αλήθεια, 1 Σεπτεμβρίου 1862.

σοβαρά ερείσματα στο εκλογικό σώμα, διέλυσε την 9^η Ιόνιο Βουλή με αφορμή το ενωτικό ψήφισμα και προσπάθησε - εκ του αποτελέσματος επιτυχώς- να περιορίσει τη ριζοσπαστική εκπροσώπηση στη 10^η Βουλή με τις παρεμβάσεις της στους εκλογικούς καταλόγους. Οι πρώτες οχτώ ιόνιες βουλές χαρακτηρίζονταν από τους Επτανήσιους ειρωνικά ως «βουβές»,²⁰⁹ ακριβώς επειδή θεωρούσαν ότι δεν είχαν φωνή, υπό την έννοια ότι η βούληση του επτανησιακού λαού δεν εκφραζόταν μέσω των εκλεγμένων αντιπροσώπων, παρά μόνο εξυπηρετούνταν οι πολιτικές που ήθελε να εφαρμόσει το καθεστώς της βρετανικής Προστασίας εξασφαλίζοντας μια επίφαση συναίνεσης από τον τοπικό παράγοντα. Αυτό είχε αλλάξει με την 9^η Βουλή και εφεξής η Ιόνιος Βουλή διαδραμάτιζε ως σώμα εξαιρετικά σημαντικό ρόλο στην επτανησιακή πολιτική ζωή. Μέσα από τη Βουλή το Ριζοσπαστικό κόμμα καίτοι μειοψηφούσε έναντι των άλλων κομμάτων, είχε κατορθώσει με την επιμονή των πιο δραστήριων εκπροσώπων του να αναδειχθεί σε υπολογίσιμη κοινοβουλευτική δύναμη.

Την καθόλα σημαντική για την ιστορία του επτανησιακού ριζοσπαστισμού 9^η Ιόνιο Βουλή, ακολούθησε η 10^η Βουλή, η οποία συγκροτήθηκε όπως είδαμε προηγουμένως με ιδιαίτερα επεισοδιακό τρόπο. Η εκλογική διαδικασία που οδήγησε σε αυτή έμεινε γνωστή ως «δεκακάλπια» και οι ψηφοφόροι των Μεταρρυθμιστών - κυβερνητικών ως «δεκακαλπίται». Η ονομασία αυτή προήλθε από το διαχωρισμό των καλπών, όπου οι δέκα κάλπες των ριζοσπαστών υποψηφίων τοποθετήθηκαν ξεχωριστά από τις υπόλοιπες δέκα. Από την επεισοδιακή αυτή εκλογική αναμέτρηση επικράτησαν οι Μεταρρυθμιστές όχι όμως με μεγάλη πλειοψηφία, παρά τους εξαναγκασμούς, τη νοθεία και τις διώξεις εναντίον κάθε ριζοσπαστικής έκφρασης εκ μέρους των αρχών και των παραγόντων της Προστασίας.²¹⁰

Η 10^η Ιόνιος Βουλή άφησε το αποτύπωμά της στην επτανησιακή ιστορία ως εκείνη που ακολούθησε την επίθεση κατά του ριζοσπαστισμού. Πάντως, όσον αφορά το σχίσμα ελάχιστα συνέβαλε στο να αναδυθούν στην επιφάνεια οι πολιτικές διαφωνίες μεταξύ των δύο ριζοσπαστικών τάσεων, μολονότι σηματοδοτεί την κοινοβουλευτική εμφάνιση του Λομβάρδου, ο οποίος εξελέγη τον Μάρτιο του 1852 βουλευτής Ζακύνθου, μετά τις παραιτήσεις των Γουλιέλμου Μινώτου και Ναθαναήλ Δομενεγίνη.²¹¹ Αν και όπως είδαμε πιο πάνω οι διαφωνίες που υπήρχαν και

---

²⁰⁹ Αλισανδράτος, «Επτανησιακός Ριζοσπαστισμός – Το σχίσμα», *Κείμενα*, σ. 267.

²¹⁰ Αλισανδράτος, «Ο Επτανησιακός Ριζοσπαστισμός – Το σχίσμα της ηγεσίας», *Κείμενα*, σ. 310.

²¹¹ Βλ. Γεωργία Κόκλα Παπαδάτου, «Η αναπληρωματική εκλογή Ζακύνθου (1852) και οι επεμβάσεις του Επάρχου – Απόρρητη έκθεσή του προς τη Γερουσία (7.4.1852)», στο *Επιστημονικό Συνέδριο – Η*

εντοπίζονται στην επιστολογραφία μεταξύ των Ριζοσπαστών και στην προσπάθεια που είχε γίνει για να συσταθεί ενιαία εφημερίδα στη Ζάκυνθο, αυτές δεν είχαν ακόμα εκδηλωθεί στο κοινοβούλιο. Η ηγεσία του Ριζοσπαστικού κόμματος ήταν πια μεν στα χέρια του Λομβάρδου, αλλά η στάση του δεν ήταν ακόμα τόσο επιθετική απέναντι στην αντίπαλη ριζοσπαστική τάση. Η παράταση της μακράς εξορίας των παλαιών ριζοσπαστών ηγετών διατηρούσε ως ένα βαθμό την ενότητα στους κόλπους του κόμματος και το αίτημα της επιστροφής των εξόριστων συνέβαλε στη συσπείρωσή του.²¹² Ο Αλισανδράτος δε, υποστηρίζει πως η επιστροφή των εξόριστων ήταν γενική απαίτηση του πολιτικού κόσμου των Επτανήσων και όχι μόνο των Ριζοσπαστών.²¹³ Σε κάθε περίπτωση, οι Ζερβός και Μομφεράτος απολύθηκαν από την εξορία τους στις 9 Φεβρουαρίου 1857 επί αρμοσθείας Sir John Young και με αυτό τον τρόπο έκλεισε ο κύκλος των αυθαιρεσιών και της απροκάλυπτης επίθεσης που είχαν δεχθεί οι παλαιοί ριζοσπάστες για τα φρονήματα και την πολιτική τους δράση από τον προηγούμενο αρμοστή Ward. Για τους παλαιούς ριζοσπάστες η 10^η Βουλή ήταν όνειδος. Για τον Λομβάρδο η αρχή μιας λαμπρής κοινοβουλευτικής πορείας.

Ακολούθησε η 11^η Ιόνιος Βουλή (4 Φεβρουαρίου 1857 – 16 Φεβρουαρίου 1859), η οποία σε αντίθεση με την προηγούμενη εισέφερε στην όξυνση της αντιπαράθεσης μεταξύ των Ριζοσπαστών υπό την έννοια ότι ο πυρήνας των ενωτιστών ιδιαίτερα ο Λομβάρδος κατάφεραν να ενισχύσουν τη θέση τους μέσω του δεύτερου ενωτικού ψηφίσματος (20 Ιουνίου 1857).²¹⁴ Το ενωτικό ψήφισμα της 20^{ης} Ιουνίου 1857 ήταν για τη νέα ριζοσπαστική τάση ότι το αντίστοιχο της 26^{ης} Νοεμβρίου 1850 στην 9^η Ιόνιο Βουλή για τους παλαιούς ριζοσπάστες, δηλαδή το απαύγασμα της πολιτικής τους δραστηριότητας. Ο Λομβάρδος θεώρησε το ψήφισμα που τον εδραίωσε στην ηγεσία του Ριζοσπαστικού κόμματος ως προσωπική νίκη.²¹⁵ Έγραφε χαρακτηριστικά ότι «ουδέποτε Κυβέρνησις τοιαύτην ήτταν υπέφερεν, ουδέποτε πολιτική από πεντηκονταετίας ήδη διά τσοούτων και τοιούτων μέσων εργαζομένη, τοιαύτην

ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα 1864 – 2004 – Πρακτικά, τομ. Α', Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων – Ακαδημία Αθηνών, 2005, σ. 181 – 214.

²¹² Βλ. «Η Υψηλή Αστυνομία και ενώπιον των δικαστηρίων», *Φωνή του Ιονίου*, 5 Ιουλίου 1858 όπου η εφημερίδα του Λομβάρδου εκφράζεται υπέρ της επιστροφής των εξόριστων Μομφεράτου και Ζερβού.

²¹³ Αλισανδράτος, «Ο επτανησιακός ριζοσπαστισμός – το σχίσμα της ηγεσίας», *Κείμενα*, σ. 312.

²¹⁴ «Η ΙΑ' Βουλή παμψηφεί διακηρύττει: Μόνη επιθυμία και θέλησίς μας είναι η παύσις της Προστασίας και η ένωσις της Επτανήσου μετά της ελευθέρως Ελλάδος. Οτι τούτο καθείς των αντιπροσώπων είναι έτοιμος να το υπογράψη, ουχί απλώς δια της μελάνης, αλλά δι' αυτού του αίματός του. Οτι ο ξενισμός ουδέποτε θα εύρη υποστήριξιν εν Επτανήσω και ότι η βία, μόνη η βία δύναται να μας διακρατήση εις την τωρινήν μας κατάστασιν», παρατίθεται στο Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους*, τομ. Β', σ. 371 και στο Βερούκιος, *Ιστορία των Ηνωμένων Κρατών*, σ. 353.

²¹⁵ Στο ίδιο, σ. 313.

καταστροφήν έλαβεν, οίαν η Προστασία εν Επτανήσω κατά την 20 Ιουνίου 1857».²¹⁶ Δεν δίστασε μάλιστα να συγκρίνει μεταξύ τους τα δύο ψηφίσματα προβάλλοντας την αξία του ψηφίσματος της 11^{ης} Βουλής έναντι εκείνου της 9^{ης}. Το ψήφισμα του 1857 για τον Λομβάρδο υπερερεύσε, αφού κατατέθηκε επίσημα υπό τη μορφή ψηφοφορίας, καταχωρήθηκε στα πρακτικά της βουλής και είχε την έγκριση της πλειοψηφίας του σώματος, εν αντιθέσει με το ψήφισμα της 9^{ης} Βουλής που είχε ανεπίσημο χαρακτήρα και κατατέθηκε από τη ριζοσπαστική μειοψηφία της τότε βουλής.²¹⁷ Για τον ζακυνθινό ηγέτη των ενωτιστών, η δυσκολία των συνθηκών που είχαν οι παλαιοί ριζοσπάστες στα 1850 σχετικά με την Ένωση λίγη σημασία είχε. Ο στόχος του ήταν να ενισχύσει την πολιτική του θέση συγκρίνοντας τα δύο ψηφίσματα και να προωθήσει το ζήτημα της εθνικής αποκατάστασης άμεσα, χωρίς ανούσιες αντιπαραθέσεις με τη Βρετανία που απέρρεαν από ιδεολογικές αγκυλώσεις και ήταν επιζήμιες για τον εθνικό σκοπό. Οι παλαιοί ριζοσπάστες από την άλλη, εξακολουθούσαν οχτώ χρόνια μετά, να εκφράζονται υπέρ της Ένωσης βασιζοντας τη διεκδίκησή τους στο ψήφισμα της 9^{ης} Βουλής, παρακάμπτοντας εκείνο της 11^{ης}.²¹⁸

Τον Νοέμβριο του 1858 ο Gladstone ήρθε στα Επτάνησα υπό μορφή έκτακτης αποστολής για να συμβάλει στη διευθέτηση του επτανησιακού ζητήματος και στις 24 Νοεμβρίου μάλιστα αντικατέστησε τον John Young στη θέση του Ύπατου Αρμοστή.²¹⁹ Λίγες μέρες αργότερα (3 Δεκεμβρίου) ο λόγος του Λομβάρδου που εντοπίζεται σε ένα έγγραφο που παρέδωσε στο νέο αρμοστή καταδεικνύει την αλλαγή στάσης του Ριζοσπαστικού κόμματος - στο οποίο κυριαρχούσαν πλέον οι ενωτιστές - απέναντι στο εθνικό ζήτημα και τη συνειδητή τους επιλογή να μην συγκρουστούν ανοιχτά με τη Βρετανία, όπως είχε κάνει στο παρελθόν η παλιά ηγεσία της παράταξης.²²⁰ Στο έγγραφο αυτό που διαβάστηκε στα ιταλικά, ο Λομβάρδος διαχωρίζει το συμφέρον της Βρετανίας ως κράτους κι εκείνου του καθεστώτος της Προστασίας των Επτανήσων, αναφέροντας χαρακτηριστικά στον Gladstone ότι «ο Ιόνιος λαός διέκρινε πάντοτε και εθεώρησεν ως δύο κειχωρισμένα πράγματα την Προστασίαν εφ' ενός και την Μεγάλην Βρετανίαν αφ' ετέρου, ότι την

---

²¹⁶ Κωνσταντίνος Λομβάρδος, «Σκέψεις επί του ιονίου ζητήματος δια την αυτού εξοχότητα τον κύριον Ουιλλιάελ: Εύερτον Γλάδστωννα μέγαν έκτακτον αρμοστήν», στο *Εγγραφα αναφερόμενα εις την εποχήν της εκτάκτου αποστολής του κυρίου Γλάδστωνος εις Επτάνησον*, Εν Ζακύνθω, 1859, σ. 45.

²¹⁷ Πετράτος, «Η σύγκρουση μεταξύ Ριζοσπαστών και Ενωτιστών», σ. 97 – 128.

²¹⁸ «Η έκφρασις της 28 Νοεμβρίου και ο κ. Γλάδστων», *Αναγέννησις*, 6 Δεκεμβρίου 1858.

²¹⁹ Βλ. Robert Holland – Diana Markides, *Οι Βρετανοί και οι Έλληνες: αγώνες εξουσίας στην Ανατολική Μεσόγειο, 1850 – 1960*, Έλια Κυφωνίδου μτφρ, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 2011.

²²⁰ «Επίσκεψις του εκτάκτου απεσταλμένου εις Λευκάδα, Ιθάκην, Κεφαλληνίαν και Ζάκυνθον (Συνέχεια)», *Φωνή του Ιονίου*, 13 Δεκεμβρίου 1858.

μεν Προστασίαν απεστράφη πάντοτε και αποστρέφεται και μετ' αυτής ουδέποτε δύναται να συμβιβασθή, την δε Μεγάλη Βρετανίαν εθεώρησε και θεωρεί ως αληθή φίλην του και ως την πρωτίστην σύμμαχόν του...». ²²¹ Η διάκριση που κάνει ο Λομβάρδος μεταξύ Βρετανίας και Προστασίας είναι ένα καινούργιο στοιχείο που απαντάται στον λόγο των Ριζοσπαστών και εντάσσεται στο πλαίσιο της διαφορετικής τακτικής που ακολουθούσε ο νέος ηγέτης του κόμματος και θεωρούσε πως θα ήταν ευνοϊκή προς την πραγματοποίηση του στρατηγικού στόχου της Ένωσης. ²²²

Στην προσπάθειά τους αυτή οι νέοι ριζοσπάστες επέλεξαν να αφήσουν κατά μέρος την ιδεολογική αδιαλλαξία που χαρακτήριζε τον ριζοσπαστισμό της προηγούμενης περιόδου και τασσόταν αναφανδόν εναντίον οποιασδήποτε συνεννόησης με τους Βρετανούς και τη διεθνή διπλωματία για την πραγματοποίηση της Ένωσης. Καλούσαν πια τους Βρετανούς σε «συνετή και δικαία πολιτική» ²²³ που θα εγκατέλειπε τους «αυλοκόλακας» και θα αναγνώριζε πως το αίτημα του επτανησιακού λαού για εθνική αποκατάσταση ήταν δίκαιο. Μάλιστα η εφημερίδα των ενωτιστών περιέγραφε τον Gladstone με καθόλα θετικό τρόπο ως «πολύπειρο ανήρ» ²²⁴ που «εγνώρισεν εκ του πλησίον τον ιόνιον λαόν» και «ενδομύχως τον εξετίμησεν». ²²⁵ Όταν δε επισκέφθηκε το νησί της Ζακύνθου, ο λαός του νησιού τον υποδέχθηκε ως φιλέλληνα που θα υλοποιούσε την Ένωση. ²²⁶ Τέτοιου είδους προσέγγιση προς το καθεστώς της Προστασίας δεν συνιστούσε για τους παλαιούς ριζοσπάστες τίποτε λιγότερο από πολιτικό συμβιβασμό και εγκατάλειψη της ριζοσπαστικής αρχής της μη συνεννόησης με την «ξενοκρατία» και τις αντιδραστικές δυνάμεις που την επέβαλαν το 1815. Η έκτακτη αποστολή του Gladstone είχε εκληφθεί ως άλλη μια προσπάθεια εδραίωσης του καθεστώτος στη βάση μιας ενιαίας αγγλικής πολιτικής. ²²⁷ Οι πραγματικοί λόγοι της αποστολής του Gladstone δεν φαίνεται να απασχολούσαν τους παλαιούς ριζοσπάστες που συνεχίζοντας να εμμένουν στις αρχές τους, διακήρυτταν ότι «τα ιερά και απαραράγραπτα δικαιώματά

---

²²¹ Στο ίδιο.

²²² Η συζήτηση μεταξύ Λομβάρδου – Gladstone κατά την οποία αναγνώστηκε το εν λόγω έγγραφο και εκφράστηκε η διάκριση μεταξύ Βρετανίας και Προστασίας δημοσιεύθηκε και στην *Αναγέννηση* υπό μορφή περίληψης. Βλ. «Περίληψις των πολιτικών συνεντεύξεων του εκτάκτου απεσταλμένου κ. Γλάδστωνος», *Αναγέννησις*, 5 Ιανουαρίου 1859.

²²³ «Μια σκέψις επί της νέας κατά του ριζοσπαστισμού επιθέσεως», *Φωνή του Ιονίου και Ρήγας*, 7 Μαΐου 1860.

²²⁴ Στο ίδιο.

²²⁵ Στο ίδιο.

²²⁶ Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους*, том. Β', σ. 396.

²²⁷ «Έκτακτος αποστολή του κ. Γλάδστωνος», *Αναγέννησις*, 15 Νοεμβρίου 1858.

μας, δικαιώματα κυριαρχίας και εθνικότητας, ίστανται υπεράνω αυτής»²²⁸ και πως «ουδεμίαν υποχρεωτική ισχύν δύναται να έχη ως προς εμάς».²²⁹ Η υποδοχή που έτυχε στην Κεφαλονιά διαφέρει επίσης - συγκριτικά με εκείνη της Ζακύνθου - και φανερώνει την επίδραση παλαιών και νέων ριζοσπαστών σε Κεφαλονιά και Ζάκυνθο αντίστοιχα. Στην Κεφαλονιά ο λαός τον υποδέχτηκε με ζητωκραυγές υπέρ της Ένωσης και της 9^{ης} Βουλής και μια αντιπροσωπεία πολιτών του παρέδωσε το ψήφισμα του 1850 εκτυπωμένο σε μετάξι και γραμμένο με χρυσά γράμματα.²³⁰ Δεν ίσχυε όμως το ίδιο για τους νέους ριζοσπάστες, οι οποίοι υπό την ηγεσία του Λομβάρδου διεκδικούσαν την ευμένεια των δυνάμεων που μπορούσαν να διευθετήσουν το ζήτημα της εθνικής αποκατάστασης των Επτανήσων και απέρριπταν τον δρόμο της αδιαλλαξίας που θα οδηγούσε ξανά σε ευθεία σύγκρουση με την Αγγλία πλήττοντας έτσι τον εθνικό σκοπό. Ο λόγος ενός εκ των ενωτιστών, ο οποίος τόνιζε πως «δεν πρέπει να αποτανθώμεν ζητούντες την ένωσιν βασιζόμενοι εις την αρχήν των εθνικοτήτων και του Mazzini διότι τότε βεβαίως αποτυγχάνομεν ενώπιον της διπλωματίας», είναι επίσης ενδεικτικός.²³¹

Θα πρέπει να πιστωθεί στον Λομβάρδο και τους ενωτιστές πως είχαν κατανοήσει ότι ένας ριζοσπαστισμός χωρίς δημοκρατικό και κοινωνικό περιεχόμενο μπορούσε να γίνει υπό προϋποθέσεις ανεκτός από την Προστασία και να συμβάλει στην προώθηση του εθνικού αιτήματος. Μία από τις προϋποθέσεις ήταν να υφίσταται σύμπτωση κρατικού συμφέροντος μεταξύ Βρετανίας και Ελλάδας όπως συνέβη αργότερα με το ζήτημα της εκλογής νέου βασιλέα μετά την έξωση του Όθωνα. Η εφαρμογή της αρχής των εθνοτήτων που θα γεννούσε από τα ερείπια των αυτοκρατοριών την περίφημη Ευρώπη των εθνών όπως την οραματιζόνταν στα μεγαλεπήβολα ιδεαλιστικά τους σχέδια ο Mazzini και οι ανά την ήπειρο οπαδοί των ματσινικών ιδεών - μεταξύ αυτών οι Πανάς και Μομφεράτος - ήταν για την Προστασία μια μαξιμαλιστική φενάκη και κυρίως αντίθετη με τα συμφέροντα της Βρετανίας. Ο εθνικισμός όμως του Λομβάρδου και των νέων ριζοσπαστών μπορούσε ευκολότερα να τιθασευτεί. Αξίωνε την Ένωση των Επτανήσων με το ελληνικό βασίλειο και τίποτε άλλο πέραν τούτου. Ο Μομφεράτος και οι δημοκρατικοί μπορεί να επέμεναν στις αρχές τους, αλλά η διαδικασία της εθνικής συγκρότησης που χαρακτηρίζεται από ανομοιομορφία, κατέδειξε ότι η ορμή των ιδεών τους δεν ήταν

---

²²⁸ «Ο κ. Γλάδστων εν Επτανήσω», *Αναγέννησις*, 22 Νοεμβρίου 1858 και Βερούκιος, *Απομνημονεύματα περί της πρώην Ιονίου Πολιτείας*, Κεφαλληνία, 1870, σ. 178.

²²⁹ Στο ίδιο.

²³⁰ «Κυριαρχική έκφρασις του λαού», *Αναγέννησις*, 29 Νοεμβρίου 1858.

²³¹ «Πρακτικά της Βουλής - Συνέχεια Ε' Συνεδριάσεως 18)30 Ιανουαρίου», *Φωνή του Ιονίου*, 24 Ιανουαρίου 1859.

ίδια με το 1848. Στα έθνη που διάβηκαν το επαναστατικό κατώφλι και περνούσαν τη φάση της εθνικής – κρατικής τους συγκρότησης ο εθνικισμός από δύναμη ανατροπής είχε μετατραπεί σε παράγοντα που στο εσωτερικό του υπό συγκρότηση έθνους επιτελούσε σταθεροποιητικό ρόλο.²³² Ο επικίνδυνος για τη διεθνή νομιμότητα ριζοσπαστισμός του κύκλου του Μομφεράτου με το ιακωβίνικο επίχρισμα και τα καλέσματα για πανευρωπαϊκή διαρκή επανάσταση κατά των αυτοκρατοριών βρισκόταν σε διεθνή υποχώρηση. Ο ριζοσπαστισμός που εκπροσωπούσαν οι νέοι ριζοσπάστες αποτελούσε κατά κάποιο τρόπο διάδοχο ιδεολογικό προϊόν της εμπειρίας ηττημένων επαναστατικών ιδεών του 1848. Πιο μετριοπαθής και ρεαλιστικός κρατούσε τα στοιχεία εκείνα που μπορούσαν να οδηγήσουν στη διευθέτηση του εθνικού ζητήματος μέσω της συντηρητικής οδού της διπλωματίας.

Οι εργασίες της 11^{ης} Βουλής σφραγίστηκαν με μια παράσταση υπό μορφή ικεσίας μετά από διάγγελμα του Gladstone που ξεκαθάρισε πως ήταν ο συνταγματικά ορθός τρόπος να εκφράσει το σώμα την επιθυμία του σχετικά με το ζήτημα της εθνικής αποκατάστασης.²³³ Οι ενωτιστές συμμορφώθηκαν στις υποδείξεις του αρμοστή και αυτό πυροδότησε την αντίδραση των παλαιών ριζοσπαστών που εκφράστηκε με τη διαμαρτυρία της «Δημοτικής Επιτροπής».²³⁴ Η απάντηση της βασίλισσας στην παράσταση της Βουλής ήταν αρνητική και γνωστοποιήθηκε στο σώμα στις 5 Φεβρουαρίου 1859. Αντί Ένωσης, ο Gladstone είχε την έγκριση μόνο για την παραχώρηση νέων θεσμικών μεταρρυθμίσεων, ωστόσο συνάντησε την εναντίωση των ενωτιστών και εν τέλει του σώματος συνολικά που τις καταψήφισε.²³⁵ Η από κοινού απόρριψη των προτάσεων Gladstone - ανεξαρτήτως κομματικής τοποθέτησης - ανέδειξε τη δυναμική που είχαν οι νέοι ριζοσπάστες ως προς το να ηγούνται των εξελίξεων και σηματοδότησε μια νέα σελίδα για το ιονικό κοινοβούλιο, στο οποίο υπό τη σημαία του ενωτισμού έπνεε άνεμος εθνικής ενότητας.²³⁶ Εν κατακλείδι, η 11^η Βουλή και η εποχή Gladstone ανέδειξαν την πρόθεση των νέων ριζοσπαστών να διεκδικήσουν την Ένωση με διαφορετικό τρόπο από ό,τι οι προκάτοχοί τους που ηγήθηκαν του κόμματος στην 9^η Βουλή. Ο νέος τρόπος δεν υπαγόρευε εναντίωση στους πολιτικούς αντιπάλους των Ριζοσπαστών αν η συνεργασία μαζί τους εξυπηρετούσε τον εθνικό σκοπό, ούτε απέρριπτε άκριτα τη διπλωματική οδό ως αντιδραστική μέθοδο επίλυσης του ζητήματος της εθνικής

---

²³² Αντώνης Λιάκος, *Η ιταλική ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα 1859 - 1862*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1985, σ. 215.

²³³ Κοτινά, *Το ριζοσπαστικό κίνημα*, σ. 354.

²³⁴ «Εν ονόματι του Ριζοσπαστικού Κόμματος, η Δημοτική Επιτροπή», *Εκτακτον Παράρτημα του αριθμού 44 της εφημερίδος Η Αναγέννησις*, 24 Ιανουαρίου 1859.

²³⁵ Κοτινά, *Το ριζοσπαστικό κίνημα*, σ. 362.

²³⁶ Βερούκιος, *Ιστορία των Ηνωμένων Κρατών*, σ. 354.

αποκατάστασης. Η πρόθεση αυτή αντικατοπτρίζει τόσο τη διαφορά σε επίπεδο τακτικής, όσο και τις ιδεολογικές διαφορές μεταξύ νέων και παλαιών ριζοσπαστών. Και μπορεί για τους παλαιούς ριζοσπάστες οι πολιτικές της νέας ηγεσίας του κόμματος να καταδικάζονταν ως παρέκκλιση από τις αρχές του Ριζοσπαστισμού, όμως η 11^η Βουλή σήμανε για τον Λομβάρδο την εδραίωσή του στο πολιτικό προσκήνιο και ανέδειξε τον ενωτισμό ως την ιδεολογία με τη μεγαλύτερη πολιτική προοπτική την εποχή εκείνη στα Επτάνησα.

Ακολούθησε η 12^η (Φεβρουάριος – Μάιος 1862), όπου ήταν προ πολλού ευκρινής η αφενός διαδοχή στην ηγεσία του Ριζοσπαστικού κόμματος και η ορμή των νέων ριζοσπαστών, και αφετέρου η ιδεολογική στροφή στον ενωτισμό και η εγκατάλειψη της αδιαλλαξίας απέναντι στη Βρετανία. Σε αυτή τη Βουλή συναντήθηκαν ως εκλεγμένοι βουλευτές οι ηγέτες των δύο αντιπαρατιθέμενων ριζοσπαστικών τάσεων για πρώτη και τελευταία φορά. Ο Ζερβός που κατήλθε στις εκλογές χωρίς ιδιαίτερη προθυμία²³⁷ εξελέγη πρόεδρος και ο Μομφεράτος αντιπρόεδρος. Σύμφωνα με τη Γιαννάτου αρχικά ήταν και οι δύο διστακτικοί,²³⁸ αλλά υπέκυψαν υπό τις πιέσεις της «Δημοτικής Επιτροπής».²³⁹ Αργότερα, στις 3 Μαρτίου 1862, ο διορισμός του πιο επιφανούς Καταχθονίου Δημήτρη Καρούσου από τον αρμοστή Storks στη θέση του προέδρου της Γερουσίας προκάλεσε την προσωρινή παραίτησή τους. Ωστόσο, οι δύο παλαιοί ριζοσπάστες μεταπείστηκαν ύστερα από νέες πιέσεις που δέχθηκαν από τους υποστηρικτές τους. Ακολούθησε η επικύρωση της εκλογής τους από τον Storks και στο άκουσμα της είδησης ακολούθησαν μεγάλοι πανηγυρισμοί σε διάφορα νησιά από υποστηρικτές του ριζοσπαστισμού.²⁴⁰

Κατά τις συνεδριάσεις αυτής της βουλής κυριάρχησε το εθνικό ζήτημα. Οι διαφορές μεταξύ των Ριζοσπαστών είχαν αρχίσει να φαίνονται από την αρχή. Στις 15 Μαρτίου στην πρώτη συνεδρίαση της Βουλής ο Μομφεράτος και μια ομάδα βουλευτών (συμπεριλαμβανομένου και του Λειβαδά που είχε ωστόσο προσχωρήσει τότε στους ενωτιστές) δήλωνε ότι σχετικά με το εθνικό ζήτημα εμμένει στις αποφάσεις της 9ης Βουλής για να λάβει ως απάντηση την επιμονή μια άλλης ομάδας βουλευτών υπό την καθοδήγηση του Γεώργιου Βερούκιου²⁴¹ στις αποφάσεις της 11^{ης}

---

²³⁷ Στο ίδιο, σ. 389.

²³⁸ Ο Ζερβός στο κείμενο της παραίτησής του ανέφερε ρητά πως ήταν διστακτικός στο να θέσει υποψηφιότητα και ο Μομφεράτος ότι υπέκυψε μετά από τις προτροπές των συμπατριωτών του. Βλ. «Παραίτησις Κ. Ζερβού Ηλία» και «Παραίτησις του Κ. Ιωσήφ Μομφεράτου», *Αλήθεια*, 1 Μαρτίου 1862.

²³⁹ Γιαννάτου, *Η 1Β' Ιόνιος Βουλή*, σ. 39.

²⁴⁰ Βερούκιος, *Ιστορία των Ηνωμένων Κρατών*, σ. 391.

²⁴¹ Ο Λομβάρδος απουσίαζε στην Ιταλία κατά την πρώτη συνεδρίαση.

Βουλής.²⁴² Στη Βουλή αυτή παρατηρούνται σημαντικές αλλαγές στη στάση των κομμάτων και ορισμένες αξιοσημείωτες αντιφάσεις. Η ιδεολογική αντίθεση ενωτιστών – αληθών ριζοσπαστών είναι πανταχού παρούσα αλλά δεν ερμηνεύει τη στάση των προσώπων σε όλες τις περιπτώσεις. Αναφέραμε ήδη την περίπτωση του Λειβαδά. Ο Ζερβός επίσης, ως πρόεδρος της Βουλής ορκιζόταν να διατηρεί «τα Συνταγματικά δικαιώματα της Προστάτιδος Ανάσσης τα πηγάζοντα εκ των υπό της Συνθήκης των Παρισίων ωρισμένων σχέσεων μεταξύ της Προστάτιδος Δυνάμεως και του Προστατευμένου Κράτους».²⁴³ Σε άλλη περίπτωση ο Λομβάρδος υπερψήφισε πρόταση του πολιτικού του αντιπάλου Μομφεράτου για να λαμβάνουν αποζημίωση οι βουλευτές τις μέρες που συνεδρίαζε η Βουλή.²⁴⁴ Από τις τρεις αυτές ενέργειες που μοιάζουν αντιφατικές η μία χρήζει διευκρίνησης: ο Ζερβός αν και εκ των παλαιών ριζοσπαστών φαίνεται να ακολουθούσε μια σχετικά αυτόνομη πολιτική πορεία, με εξαίρεση την περίοδο 1848 – 1851. Όπως δήλωσε αργότερα (1866) ανήκε μόνο στον τόπο του και όχι σε κάποια πολιτική μερίδα.²⁴⁵ Σε ιδεολογικό επίπεδο επίσης διαφοροποιούνταν από τους πιο δημοκρατικούς ριζοσπάστες. Ο Μομφεράτος υποστήριζε την αβασίλευτη δημοκρατία σε αντίθεση με τον Ζερβό που δεν απέρριπτε τη συνταγματική μοναρχία. Η διαφωνία τους αυτή εκδηλώθηκε με αφορμή την έξωση του Όθωνα στα 1862, όταν ο Μομφεράτος είχε αντιταχθεί σε κάθε βασιλική υποψηφιότητα,²⁴⁶ ενώ ο Ζερβός εξέλαβε την ανατροπή του Όθωνα ως σχέδιο της αγγλικής διπλωματίας.²⁴⁷

Η 12^η Βουλή στιγματίστηκε από την πρόταση του προέδρου της Βουλής για προσωρινή αναστολή της επίλυσης του εθνικού ζητήματος. Η πρόταση του Ζερβού προκάλεσε έκπληξη στο σώμα που δεν περίμενε από τον πιο λαοφιλή Ριζοσπάστη της Κεφαλονιάς να ζητήσει κάτι τέτοιο και μάλιστα να χαρακτηρίσει την άμεση

---

²⁴² Γιαννάτου, *Η ΙΒ' Ιόνιος Βουλή*, σ. 46.

²⁴³ Στο ίδιο, σ. 53.

²⁴⁴ «Βουλευτικά», *Φωνή του Ιονίου και Ρήγας*, 24 Μαρτίου 1862.

²⁴⁵ Γιαννάτου, *Η ΙΒ' Ιόνιος Βουλή*, σ. 65.

²⁴⁶ Για την είδηση της πτώσης του Όθωνα η εφημερίδα του Μομφεράτου εξέδωσε «Έκτακτον Παράρτημα του αριθμού 5 της εφημερίδος Ο Αληθής Ριζοσπάστης», 17 Οκτωβρίου 1862. Για τις αντιδυναστικές - αντιμοναρχικές απόψεις του Μομφεράτου βλ. «Η εν Ελλάδι μεταβολή», *Ο Αληθής Ριζοσπάστης*, 27 Οκτωβρίου 1862, «Ποιος ο αληθής χαρακτήρ της εν Ελλάδι μεταπολιτεύσεως», *Ο Αληθής Ριζοσπάστης*, 10 Νοεμβρίου 1862, «Κρίσιμον της ενεστώσης θέσεως», *Ο Αληθής Ριζοσπάστης*, 17 Νοεμβρίου 1862, «Αι διαθρυλλούμεναι ηγεμονικαί υποψηφιότητες», *Ο Αληθής Ριζοσπάστης*, 24 Νοεμβρίου 1862, «Τα περί ηγεμόνος εν Ελλάδι διενεργούμενα», *Ο Αληθής Ριζοσπάστης*, 1 Δεκεμβρίου 1862, «Τροπή των πραγμάτων της οκτωβριανής επαναστάσεως», *Ο Αληθής Ριζοσπάστης*, 8 Δεκεμβρίου 1862 και «Το σκάνδαλον της εν Ελλάδι εκλογής νέου ηγεμόνος», *Ο Αληθής Ριζοσπάστης*, 15 Δεκεμβρίου 1862.

²⁴⁷ Αλισανδράτος, «Ο Επτανησιακός Ριζοσπαστισμός – Το σχίσμα της ηγεσίας», *Κείμενα*, σ. 303 – 304.

προώθηση του αιτήματος για Ένωση σαν βήμα «απότομον και ολισθηρόν».²⁴⁸ Με αφετηρία την πρόταση αυτή ξεκίνησε μια συζήτηση για το αν έπρεπε η Βουλή να ασχοληθεί με το εθνικό ζήτημα ή με τη βελτίωση των εσωτερικών συνθηκών στα Επτάνησα. Οι παλαιοί ριζοσπάστες συντάσσονταν με την προώθηση βελτιώσεων ενόσω οι νέοι ριζοσπάστες επιθυμούσαν την άμεση προώθηση του ζητήματος της εθνικής αποκατάστασης δηλώνοντας προς τους πρώτους την αποφασιστικότητά τους δια στόματος Λομβάρδου: «*Αν το Εθνικόν ζήτημα δεν ημπορούσε να αναβληθή εις τα 1850 ουδέποτε δύναται να υποστηρίξη την αναβολήν του εις τα 1862 ο Ηλίας Ζερβός*».²⁴⁹ Οι διαφωνίες αυτές εκφράστηκαν με αφορμή τη σύνταξη απαντητικού προς τον αρμοστή κειμένου που θα υποβαλλόταν και για το οποίο ο Λομβάρδος είχε καταθέσει τροπολογία επί του αρχικού κειμένου που υπέγραφαν οι παλαιοί ριζοσπάστες.²⁵⁰ Ο τελευταίος θεωρούσε παράλογους τους φόβους του Ζερβού, σημειώνοντας πως η φοβική στάση του ήταν αντίθετη με εκείνη που είχε επιδείξει στα 1850 στην 9^η Βουλή. Εν τέλει το εθνικό ζήτημα περιλήφθηκε στο κείμενο και η απάντηση του αρμοστή ήταν ότι ο μοναδικός τρόπος να εγερθεί το ζήτημα ήταν η σύνταξη ικετήριας αναφοράς προς τη βασίλισσα, όπως δηλαδή είχε γίνει και στην 11^η Βουλή.²⁵¹ Όσο για τον Μομφεράτο, αμφισβήτησε ανοιχτά τη νομιμότητα της 12^{ης} Ιονίου Βουλής. Υποστήριξε πως δεν είχε την εντολή να αποφασίσει για την τύχη των νησιών και πως έπρεπε να διαλυθεί και μια άλλη βουλή να αποφασίσει για τη ζήτημα της εθνικής αποκατάστασης των Επτανήσων.²⁵² Με δήλωσή του κατέστησε σαφές ότι διαφωνεί με τον αιφνίδιο τρόπο που δρομολογούνταν οι εξελίξεις, τονίζοντας παράλληλα ότι δεν συναινεί στις προσφωνήσεις προς τις μεγάλες δυνάμεις και διακήρυξε ξανά ότι παραμένει πιστός μόνο στο ψήφισμα της 9^{ης} Βουλής.²⁵³ Γενικώς, η συζήτηση για το περιεχόμενο του κειμένου ανέδειξε εκ νέου τη διάσταση απόψεων που χαρακτήριζε τις δύο ριζοσπαστικές μερίδες.

Το διαφοροποιημένο πλαίσιο εντός του οποίου διεξήχθησαν οι συζητήσεις στη 12^η Βουλή ανέδειξε τις νέες πολιτικές αντιθέσεις. Όπως είδαμε στο πρώτο κεφάλαιο η πρώτη μεγάλη αντίθεση στην πολιτική ζωή των νησιών του Ιονίου αφορούσε το

---

²⁴⁸ Βερούκιος, *Ιστορία των Ηνωμένων Κρατών*, σ. 393.

²⁴⁹ «Λόγος εκφωνηθείς παρά του βουλευτού Δ.ρος Κ. Λομβάρδου κατά την συνεδρίασιν της Βουλής 20 Μαρτίου 1862 προς ανασκευήν των Λόγων του Προέδρου επί της απαντήσεως της Βουλής», *Φωνή του Ιονίου και Ρήγας*, 24 Απριλίου 1862.

²⁵⁰ Το τελικό κείμενο προς τον αρμοστή Storks παρατίθεται στο Γιαννάτου, *Η ΙΒ' Ιόνιος Βουλή*, σ. 76 – 78.

²⁵¹ Το κείμενο της απάντησης στο ίδιο, σ. 80 – 81.

²⁵² Γιαννάτου, *Ο Επτανησιακός Ριζοσπαστισμός*, σ. 193.

²⁵³ Βερούκιος, *Ιστορία των Ηνωμένων Κρατών*, σ. 403 – 404.

δίπολο Ριζοσπάστες – Μεταρρυθμιστές και εκδηλώθηκε με φόντο τις επικείμενες μεταρρυθμίσεις του συντάγματος από τον John Seaton, το 1848. Η τοποθέτηση των κομμάτων υπέρ ή κατά των μεταρρυθμίσεων χάραζε τα όρια ανάμεσα στους υποστηρικτές της συνταγματικής μεταρρύθμισης και σε εκείνους που τη θεωρούσαν ως ανανέωση του καθεστώτος της Προστασίας και παγίωση της ξενοκρατίας. Αν και τώρα δεν υπήρχε σχέδιο συνταγματικής μεταρρύθμισης, οι παλαιοί Ριζοσπάστες εστίαζαν πλέον, λόγω και της απουσίας δημοκρατικής προοπτικής για την Ένωση, στη βελτίωση της εσωτερικής κατάστασης στα νησιά, όσο οι ενωτιστές ζητούσαν επιτακτικά να διευθετηθεί το εθνικό ζήτημα, έστω και με νέα αναφορά προς τη βασίλισσα.

Η νέα ιδεολογικό - πολιτική αντίθεση μεταξύ ενωτισμού και αληθούς ριζοσπαστισμού μετέβαλε σε μεγάλο βαθμό τις πολιτικές ταυτότητες στα Επτάνησα, με συνέπεια τα όρια μεταξύ των παρατάξεων να είναι δυσδιάκριτα, ειδικότερα αν κανείς συγκρίνει το πολιτικό τοπίο που διαμορφώθηκε την εποχή του σχίσματος, με το αντίστοιχο προτού επέλθει η ρήξη στην ηγεσία του Ριζοσπαστικού κόμματος. Οι πολιτικοί προσδιορισμοί πριν από το σχίσμα ήταν καταφανώς πιο ξεκάθαροι και χαρακτηρίζονταν από σύμπτωση ονόματος και περιεχομένου. Οι Μεταρρυθμιστές αυτοπροσδιορίζονταν ως τέτοιοι και υπεραμύνονταν με τον πολιτικό τους λόγο την ανάγκη για συνταγματικές μεταρρυθμίσεις. Οι Ριζοσπάστες αντίστοιχα αιτιολογούσαν επαρκώς τον τίτλο τους, αφού προέκριναν ριζικές μεταβολές και ο λόγος τους περιλάμβανε αιτήματα κοινωνικής δικαιοσύνης και οριστική απαλλαγή από το καθεστώς που επιβλήθηκε στα νησιά με το συνέδριο της Βιέννης. Τέλος, οι Καταχθόνιοι υποστήριζαν από συμφέρον και πεποίθηση τη βρετανική τάξη πραγμάτων στα Επτάνησα και μολονότι ο δικός τους τίτλος δεν ήταν και ιδιαίτερα τιμητικός φρόντιζαν με τη σειρά τους να δικαιώνουν εκείνους που τους τον είχαν αποδώσει, επιδεικνύοντας στάση νομιμοφροσύνης και υπακοής στις επιταγές της Προστασίας.

Από την εκδήλωση του σχίσματος κι έπειτα – ιδιαίτερα στην αρχή της δεκαετίας του 1860 - αυτό που συνέβαινε διαφέρει πολύ από το ξεκάθαρο πολιτικό τοπίο που υπήρχε μέχρι το 1852. Η Αγγελική Γιαννάτου που μελέτησε επιστάμενα την περίοδο που έλαβαν χώρα οι εργασίες της 12^{ης} Ιονίου Βουλής χαρακτηρίζει τη μεταβολή της πολιτικής ορολογίας μετά το 1862 ως *αναποδογύρισμα* των πολιτικών πραγμάτων και υποδεικνύει ως *αυτουργό* του εν λόγω αναποδογυρίσματος τον Κωνσταντίνο Λομβάρδο.²⁵⁴ Όντως, ο Λομβάρδος φαίνεται να έχει τη μεγαλύτερη

---

²⁵⁴ Γιαννάτου, *Η ΙΒ΄ Ιόνιος Βουλή*, σ. 19.

συμβολή σε αυτό το εννοιολογική σύγχυση των όρων που εντοπίζεται μετά το σχίσμα. Στην προσπάθειά του να οικειοποιηθεί τον ριζοσπαστισμό δεν δίστασε μάλιστα να πολεμήσει τους αντίπαλους Ριζοσπάστες κατηγορώντας τους ως μεταρρυθμιστές,²⁵⁵ ίσως όχι αδικώς αν αναλογιστεί κανείς τη στάση τους στη 12^η Βουλή. Στο πλαίσιο αυτού του ανακατέματος των όρων και των εννοιών είναι που ο Ανδρέας Λασκαράτος προέτρεπε την εφημερίδα *Αλήθεια* να σταματήσει να χρησιμοποιεί τον όρο ριζοσπαστισμός «για να μη γένεται σύγχιση πραγμάτων, και Κυκεών, και να μιλούμε χωρίς να εννοούμεθα».²⁵⁶

Η 13^η Ιόνιος Βουλή ήταν και η τελευταία αφού στις 23 Σεπτεμβρίου 1863 το σώμα ψήφισε την ένωση των νησιών με το βασίλειο της Ελλάδας, αίροντας το καθεστώς της Προστασίας που υφίστατο στα Επτάνησα από το 1815.²⁵⁷ Είχε προηγηθεί τον Αύγουστο η υπογραφή πρωτοκόλλου μεταξύ Μεγάλης Βρετανίας, Αυστρίας, Πρωσίας, Γαλλίας και Ρωσίας που επικύρωνε τη συγκατάθεση των δυνάμεων αυτών για την άρση του καθεστώτος. Το άλλοτε ριζοσπαστικό αίτημα που είχε προκαλέσει την εξορία των Ριζοσπαστών, το φίμωμα του Τύπου και τη διάλυση του κοινοβουλίου είχε γίνει πια κτήμα όσων είχαν αντιταχθεί την περίοδο 1848 – 1851 στην Ένωση. Η εξέταση της τελευταίας βουλής δεν έχει να προσφέρει τόσα στην ιστορία της διένεξης μεταξύ των Ριζοσπαστών, όσα των προηγούμενων βουλών που είτε ανέδειξαν τους παλαιούς ριζοσπάστες (9^η Βουλή και ενωτικό ψήφισμα 1850), είτε ισχυροποίησαν τους νέους ριζοσπάστες (εκλογή Λομβάρδου στη 10^η Βουλή και ενωτικό ψήφισμα 1857 στην 11^η Βουλή). Σχεδόν τα πάντα είχαν δρομολογηθεί και παρά τις επί μέρους αντιρρήσεις ορισμένων πολιτικών παραγόντων των Επτανήσων εντός του κοινοβουλίου – μεταξύ αυτών και ο Λομβάρδος που θεωρούσε πως κάποιοι όροι θα οδηγούσαν σε ομοσπονδιακή και όχι πλήρη ένωση²⁵⁸ – η Βουλή ψήφισε στη βάση των προτάσεων του αρμοστή.²⁵⁹ Οι ηγέτες των παλαιών ριζοσπαστών δεν συμμετείχαν στο τελευταίο ιονικό κοινοβούλιο, αφού είχαν αρνηθεί ακόμα και να θέσουν υποψηφιότητα. Οι πρώτοι ένθερμοι υποστηρικτές της Ένωσης εξέρχονταν ηττημένοι από τη σύγκρουση με τους νέους ριζοσπάστες.

Συμπεράσματα

---

²⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 20.

²⁵⁶ Στο ίδιο, σ. 30.

²⁵⁷ Το ψήφισμα της 23^{ης} Σεπτεμβρίου 1863 παρατίθεται στο Βερούκιος, *Ιστορία των Ηνωμένων Κρατών*, σ. 421.

²⁵⁸ Κοτινά, *Το ριζοσπαστικό κίνημα*, σ. 448.

²⁵⁹ Βερούκιος, *Ιστορία των Ηνωμένων Κρατών*, σ. 428.

Από την εξέταση των πτυχών του σχίσματος εξάγεται το συμπέρασμα πως η ρήξη στην ηγεσία του ριζοσπαστικού κόμματος των Επτανήσων δεν ήταν μια απλή υπόθεση κομματικής διάσπασης όπου δύο πολιτικές μερίδες ερίζουν για τα ηνία της ηγεσίας ενός κόμματος με μοναδικό γνώμονα τις προσωπικές φιλοδοξίες. Ήταν περισσότερο μια αντιπαράθεση δύο διαφορετικών αντιλήψεων για την πολιτική και το έθνος και χαρακτηριζόταν από μια έντονη ιδεολογική αντίθεση. Καίτοι οι δύο τάσεις υποστήριζαν την ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα, το όραμά τους διέφερε θεμελιωδώς σε βαθμό που θα μπορούσαμε να κάνουμε λόγο για την Ένωση των ενωτιστών και την Ένωση των αληθών ριζοσπαστών.

Μολονότι το σχίσμα ήταν μια κυρίως ιδεολογική αντιπαράθεση δεν πρέπει να παραγνωρίζεται ο ρόλος του υποκειμενικού παράγοντα που ήταν επίσης ένα κυρίαρχο στοιχείο στη συγκρότηση των δύο τάσεων που είχαν αναπτυχθεί στο Ριζοσπαστικό κόμμα. Ο ρόλος των πρωταγωνιστών υπήρξε καίριος στην εξέλιξη των αρχικών διαφωνιών σε οξεία σύγκρουση. Από τη μια ο Κωνσταντίνος Λομβάρδος πήρε τη συνειδητή απόφαση να προωθήσει την εθνικιστική του ατζέντα μέσα από το Ριζοσπαστικό κόμμα, επομένως ήταν μονόδρομος για αυτόν να προσδώσει νέο περιεχόμενο στον ριζοσπαστισμό προκειμένου να επικρατήσει. Από την άλλη, ο Μομφεράτος ήταν κυρίως εκείνος που συνέβαλε στην εμβάθυνση του σχίσματος εμμένοντας στο διεθνικό πατριωτισμό και τη δημοκρατική παράδοση του ριζοσπαστισμού, παρά τον αρνητικό πολιτικό αντίκτυπο.

Έχει γίνει ήδη λόγος στο προηγούμενο κεφάλαιο για τη μεγάλη στιγμή του παλαιού ριζοσπαστισμού στην 9^η Ιόνιο Βουλή που σφραγίστηκε με το ενωτικό ψήφισμα της 26^{ης} Νοεμβρίου 1850 και την ώθηση που έδωσε στις επιδιώξεις της τότε ηγεσίας του ριζοσπαστικού κόμματος. Για να κατορθώσει ο Λομβάρδος να υπεркеράσει τα κατορθώματα εκείνων που αργότερα θα αποκαλέσει ως αποστάτες, χρειάστηκε να κατορθώσει αντίστοιχα επιτεύγματα που αύξησαν το προσωπικό του κύρος και τη θέση του τόσο εντός του κόμματος και του κοινοβουλίου.

Το πιο πάνω έγινε κατορθωτό μέσω της ιδεολογικής επικράτησης του ενωτισμού που απάλλαξε το αίτημα της Ένωσης από τα δημοκρατικά βαρίδια και τη διαρκή εναντίωση με την Προστασία και τη διπλωματία καθιστώντας το λιγότερο αιχμηρό. Θα πρέπει βέβαια να επισημανθεί, πως είχε προηγηθεί μια περίοδος που στιγματίστηκε από την άγρια επίθεση που εξαπέλυσε η βρετανική προστασία κατά του επτανησιακού ριζοσπαστισμού με θύματα τους παλαιούς Ριζοσπάστες, γεγονός που αποδυνάμωσε τη θέση τους. Η πολιτική ανέλιξη του Λομβάρδου κατέστη εφικτή

μόνο όταν την πολιτική των διωγμών διαδέχθηκε μια σχετικά ηπιότερη περίοδος.²⁶⁰ Η βούληση της Προστασίας για σκληρή καταστολή είχε ως ένα βαθμό καταπραΰνθει και οι ελευθερίες που απολάμβανε ο επτανησιακός λαός είχαν μερικώς αποκατασταθεί. Η συγκυρία αυτή ευνόησε τη διάδοση του νέου ιδεολογήματος, ενώ οι χειρισμοί του Λομβάρδου εντός του κοινοβουλίου κατά τις εργασίες της 11^{ης} Βουλής ενίσχυσαν τη θέση του.

Ο απόηχος του ριζοσπαστικού σχίσματος στον δημόσιο λόγο: Ο «διάλογος» Παπαγεωργίου – Πανά και οι απαντήσεις Μομφεράτου - Ζερβού

Οι επτανήσιοι Ριζοσπάστες διαμορφώθηκαν ως πολιτικά υποκείμενα εντός των κοινωνιών των Ιονίων Νήσων και έδρασαν στο πολιτικό πλαίσιο που τους παρείχε η ιδιότυπη πολιτειακή μορφή της αγγλικής Προστασίας. Το καθεστώς αυτό καθόριζε μεν τα όρια για τη διατήρηση του status quo στα Επτάνησα, αλλά παράλληλα εξέτρεφε ως ένα βαθμό και την προοπτική του δυνητικού προοδευτικού μετασχηματισμού του κράτους και των κοινωνιών των Επτανήσων. Όπως καταδείχθηκε προηγουμένως, εντός του Ριζοσπαστικού κόμματος ο πιθανός μετασχηματισμός του καθεστώτος της Προστασίας έλαβε δύο μορφές και εκδηλώθηκε αφενός ως αίτημα για ενσωμάτωση – Ένωση με το ελληνικό βασίλειο άνευ όρων, όπως επιδίωκε η τάση των ενωτιστών, και αφετέρου ως ευρεία κοινωνική αλλαγή της ελληνικής κοινωνίας συνολικά μέσω της εμβάθυνσης των δημοκρατικών θεσμών και της εθνικής αποκατάστασης, όπως οραματιζόνταν οι παλαιοί ριζοσπάστες. Τελικώς, η Ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα πραγματοποιήθηκε στις 21 Μαΐου 1864 μέσω της διπλωματικής οδού με τη συνθήκη του Λονδίνου. Κατά το μάλλον ή ήττον κερδισμένοι της ενδοριζοσπαστικής διένεξης αναδείχθηκαν οι ενωτιστές υπό την ηγεσία του Κωνσταντίνου Λομβάρδου. Ωστόσο, η σύγκρουση μεταξύ των δύο ριζοσπαστικών τάσεων δεν ξεχάστηκε εντελώς. Είχε μείνει ανοιχτό το ζήτημα ως προς το ποια τάση εκπροσωπούσε τον πραγματικό ριζοσπαστισμό, και ποια θα κρινόταν η υστεροφημία των πρωταγωνιστών του σχίσματος βάσει του ρόλου είχαν διαδραματίσει κατά τα τελευταία χρόνια της Προστασίας και τη στάση τους απέναντι στο εθνικό ζήτημα.

Το παρόν κεφάλαιο έχει στόχο να αφουγκραστεί τον απόηχο που άφησε αυτή η ρήξη μετά την Ένωση. Ο απόηχος εντοπίζεται σε μία δημόσια διαμάχη μεταξύ του Σπυρίδωνα Κ. Παπαγεωργίου, εκ των συντακτών του περιοδικού του Φιλολογικού

---

²⁶⁰ Κοτινά, *Το ριζοσπαστικό κίνημα*, σ. 476.

Συλλόγου «Παρνασσός» και του Παναγιώτη Πανά, με παρεμβολή των Ιωσήφ Μομφεράτου και Ηλία Ζερβού Ιακωβάτου. Η επιλογή των κειμένων έγινε γιατί ήγειραν καίρια ζητήματα που άπτονταν του ριζοσπαστικού σχίσματος και αφορούσαν τον ρόλο των ηγετών των παλαιών ριζοσπαστών κατά τη δεκαετία του 1860, τη στάση τους απέναντι στο ζήτημα των βελτιώσεων των συνθηκών στα Επτάνησα, τις μεταρρυθμίσεις, και το κεντρικό διακύβευμα της εθνικής αποκατάστασης. Τα κείμενα αυτά έδωσαν την αφορμή σε μια νεότερη γενιά να αναμετρηθεί με την κληρονομιά του ριζοσπαστισμού, σε άλλο πλέον πλαίσιο (της ανεξάρτητης Ελλάδας). Παράλληλα, ήταν από τις σημαντικές τελευταίες παρεμβάσεις των ηγήτορων του ριζοσπαστισμού αναφορικά με τη διένεξη που δίχασε την ηγεσία του κόμματος. Ας σημειωθεί δε, πως παρά την εκτενή χρήση του κειμένου του Πανά ως πρωτογενούς ιστορικής πηγής, ο διάλογος καθ' εαυτός δεν έχει σχολιαστεί επιστάμενα, αν εξαιρεθούν οι αναφορές της Ερασμίας – Λουίζας Σταυροπούλου.²⁶¹ Ο διάλογος ξεκίνησε με το κείμενο του Σπυριδωνα Κ. Παπαγεωργίου «Θεόδωρος Καρούσος²⁶² (1810 - 1876)»²⁶³ που δημοσιεύτηκε στις 30 Απριλίου 1877 στον *Παρνασσό*, απάντησε ο Μομφεράτος²⁶⁴ στο ίδιο περιοδικό, τέσσερεις μήνες μετά, και επανήλθε ο πρώτος με δευτερολογία²⁶⁵ που δημοσιεύτηκε δύο χρόνια μετά, τον Φεβρουάριο στα 1879. Τον Μάρτιο του ιδίου έτους δημοσιεύτηκε σε εννιά μέρη η απάντηση του Παναγιώτη Πανά στον Παπαγεωργίου στην αθηναϊκή εφημερίδα *Τηλεγράφος* και εκδόθηκε στην Κεφαλονιά ως ενιαίο κείμενο

---

²⁶¹ Σταυροπούλου, *Παναγιώτης Πανάς*, 69 – 73.

²⁶² Ο Θ. Καρούσος γεννήθηκε στο Αργοστόλι και για την ακριβή χρονολογία γέννησής του υπάρχουν διαφορετικές εκδοχές. Ο Τσιτσέλης αναφέρει ότι γεννήθηκε στα 1808. Υπήρξε μαθητής του Νεόφυτου Βάμβα και αργότερα (1832) έγινε καθηγητής ελληνικών και φιλοσοφίας. Γνώρισε δε ιδιαίτερα την εγελιανή φιλοσοφία. Το 1851, όταν η Προστασία εξαπέλυε διώξεις κατά πάντων επί αρμοστείας Ward, ο Καρούσος απολύθηκε από το λύκειο Αργοστολίου με αφορμή δύο άρθρα του υπέρ της χρήσης της ελληνικής γλώσσας, αντί της ιταλικής, ως επίσημης του κράτους. Η πολιτική του ανάμειξη εντοπίζεται στα 1858 όταν είχε αποτύχει να εκλεγεί βουλευτής στις εκλογές για την ανάδειξη της 10^{ης} Ιονίου Βουλής. Τα κατάφερε στα 1862 σε αναπληρωματικές εκλογές και κατά τις εργασίες της 12^{ης} Βουλής συνεργάστηκε με τον Γεράσιμο Λειβαδά και τον κύκλο των ενωτιστών της Ζακύνθου. Βλ. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τομ. Α', σ. 216 – 225.

²⁶³ Σπυρίδων Κ. Παπαγεωργίου, «Θεόδωρος Καρούσος», *Παρνασσός*, Έτος Α', τεύχος 4 (30.4.1877), σ. 241 - 252.

²⁶⁴ Ιωσήφ Μομφεράτος, «Ιστορική σημείωσις», *Παρνασσός*, Έτος Α', τεύχος 11 (30.9.1877), σ. 647 – 651.

²⁶⁵ Σπυρίδων Κ. Παπαγεωργίου, «Ριζοσπάται και βελτιώσεις εν Επτανήσω», *Παρνασσός*, Έτος Γ', τεύχος 2 (Φεβρουάριος 1879), σ. 115 - 123.

το 1880.²⁶⁶ Τελευταία δημοσιεύθηκε στον *Παρνασσό* η σύντομη απάντηση του Ζερβού, τον Νοέμβριο στα 1879.²⁶⁷

Ο απόηχος του σχίσματος στην ηγεσία του Ριζοσπαστικού κόμματος των Επτανήσων εντοπίζεται δεκατρία χρόνια μετά την πραγματοποίηση της Ένωσης. Με αφορμή την εν λόγω δημόσια αντιπαράθεση συντάχθηκε ένα από τα σημαντικά για τον επτανησιακό ριζοσπαστισμό κείμενα, εκείνο του Πανά, που έχει ως κύριο θέμα τη σχέση του ριζοσπαστισμού με τις «βελτιώσεις» και κατά πόσον μπορούσε ο τελευταίος να συναινέσει σε βελτιωτικές ή μεταρρυθμιστικές προτάσεις που προέρχονταν από την Προστασία, δεδομένης της πάγιας θέσης του Ριζοσπαστικού κόμματος κατά των μεταρρυθμίσεων του συντάγματος. Η διεκυστίνδα μεταξύ Πανά και Παπαγεωργίου προέκυψε σχετικά τυχαία, αφού εκκίνησε με αφορμή τον θάνατο του ριζοσπάστη Θεόδωρου Καρούσου. Ο Καρούσος υπήρξε φίλος του φιλολογικού συλλόγου «Παρνασσός», έτσι ο σύλλογος ανέθεσε στον Σπυρίδωνα Παπαγεωργίου να συντάξει μια βιογραφία προς τιμή του εκλιπόντος. Η βιογραφία όμως που δημοσιεύτηκε στην περιοδική έκδοση του συλλόγου, ανακίνησε το ακανθώδες ζήτημα του ζητήματος των βελτιώσεων/μεταρρυθμίσεων στα Επτάνησα επί αγγλικής Προστασίας και έδωσε την αφορμή να αναδυθούν εκ νέου στην επιφάνεια κάποιες από τις κατηγορίες που είχαν εξαπολύσει την περίοδο του σχίσματος οι ενωτιστές κατά των αληθών ριζοσπαστών.

Μπορεί η αφορμή της δημοσίευσης μιας βιογραφίας να ήταν ένα τυχαίο γεγονός, όμως η περίπτωση του Θεόδωρου Καρούσου κάθε άλλο παρά άσχετη ήταν με τη διένεξη μεταξύ των δύο ριζοσπαστικών τάσεων. Ο καταγόμενος από την Κεφαλονιά Θεόδωρος Καρούσος εξελέγη βουλευτής στην 12η Ιόνιο Βουλή (1862) με το κόμμα των Ριζοσπαστών. Όπως είδαμε πιο πάνω η σύνθεση και η δράση της 12^{ης} Βουλής στάθηκε κρίσιμη για το ζήτημα της διένεξης μεταξύ των δύο ριζοσπαστικών τάσεων, αφού για πρώτη φορά οι ηγέτες τους αντιπαρατέθηκαν στο κοινοβούλιο τόσο για το εθνικό ζήτημα, όσο και για την εσωτερική κατάσταση του Ιονίου Κράτους. Όπως και ο Θεόδωρος Καρούσος, οι Ζερβός και Μομφεράτος είχαν εκλεγεί στην Κεφαλονιά. Η εκλογή τους είχε θορυβήσει το καθεστώς της Προστασίας που δεν είχε δει με καλό μάτι την απήχηση που εξακολουθούσαν να έχουν οι παλαιοί ηγέτες των ριζοσπαστών στο εκλογικό σώμα της γενέτειράς τους και σίγουρα δεν επιθυμούσε να τους δει να ανακτούν την επιρροή που είχαν απωλέσει κατά προηγούμενα χρόνια λόγω των εξοριών και των διώξεων που είχαν υποστεί. Στο

²⁶⁶ Παναγιώτης Πανάς, *Ριζοσπάσται και βελτιώσεις εν Επτανήσω*, εν Κεφαλληνία, 1880.

²⁶⁷ Ηλίας Ζερβός Ιακωβάτος, «Ιστορική συμπλήρωση», *Παρνασσός*, Έτος Γ', τεύχος 11 (Νοέμβριος 1879), σ. 950 – 953.

αποτέλεσμα της εκλογής Ζερβού και Μομφεράτου η Προστασία και ο τότε αρμοστής Storks (1859 - 1864) που είχε διαδεχθεί τον Gladstone (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1859) απάντησαν με τον διορισμό του ηγέτη των καταχθόνιων Δημήτριο Καρούσο στην προεδρία της Γερουσίας στις 3 Μαρτίου 1862, σε μια προσπάθεια να αντισταθμίσουν την εκλογή των δύο κεφαλληνών Ριζοσπαστών στο κοινοβούλιο με την τοποθέτηση ενός δραστήριου υποστηρικτή του καθεστώτος σε μια κομβική θέση στο επτανησιακό πολιτικό σύστημα. Ο διορισμός του Δημητρίου Καρούσου οδήγησε στην παραίτηση των Ζερβού και Μομφεράτου που θεώρησαν ως προσβολή εκ μέρους του αρμοστή τον διορισμό του ηγέτη των Καταχθόνιων στην προεδρία της Γερουσίας. Ωστόσο, στις 5 Μαρτίου η Βουλή εξέλεξε του δύο παλαιούς ριζοσπάστες ως πρόεδρο και αντιπρόεδρο της 12^{ης} Βουλής αντίστοιχα και αφού αποδέχθηκαν τις θέσεις τους, ο Storks επικύρωσε την εκλογή τους θέλοντας να αποφύγει περαιτέρω προστριβές.²⁶⁸

Οι ενωτιστές είχαν αντλήσει μέρος της επιχειρηματολογίας τους κατά του δημοκρατικού πυρήνα από τα γεγονότα που σχετίζονται με τη στάση που τήρησαν οι Ζερβός και Μομφεράτος στη 12η Βουλή στο ζήτημα της εθνικής αποκατάστασης των Επτανήσων. Ο Σπυρίδων Κ. Παπαγεωργίου συντάσσοντας τη βιογραφία του Θεόδωρου Καρούσου στην προσπάθεια του να εξάρει την - κατά την κρίση του - εθνικώς ορθή στάση²⁶⁹ που επέδειξε ο Θ. Καρούσος σε δύο φάσεις που θεωρούσε πως «διέτρεξε μέγαν κίνδυνον ο ριζοσπαστισμός»²⁷⁰ αμφισβήτησε την αφοσίωση στις αρχές του επτανησιακού ριζοσπαστισμού των παλαιών ριζοσπαστών και συγκεκριμένα των ηγετών τους, Ηλία Ζερβό Ιακωβάτο και Ιωσήφ Μομφεράτο. Με τις κατηγορίες που εξαπέλυσε ο συντάκτης του *Παρνασσού* πήρε τη σκυτάλη από τους ενωτιστές, οι οποίοι είχαν κατηγορήσει κατά τις συνεδρίες της 12^{ης} Βουλής τους τελευταίους ως υποστηρικτές των μεταρρυθμίσεων αμφισβητώντας για ακόμα μια φορά την προσήλωσή τους στον ριζοσπαστισμό και στην επίτευξη του εθνικού στόχου της Ένωσης. Η βασική κατηγορία του Παπαγεωργίου κατά των αληθών ριζοσπαστών ήταν ότι αποδεχόμενοι μεταρρυθμίσεις μεταλλάχθηκαν πολιτικά και απεμπόλησαν τη βασική ριζοσπαστική αρχή για ένωση των Επτανήσων με το ελεύθερο ελληνικό κράτος.²⁷¹ Η κατηγορία αυτή ήταν εξόχως βαριά, έστω κι αν είχαν περάσει αρκετά χρόνια από την πραγματοποίηση της Ένωσης και την κορύφωση του σχίσματος στο Ριζοσπαστικό κόμμα των Επτανήσων που προηγήθηκε μεταξύ των

---

²⁶⁸ Γιαννάτου, *Η ΙΒ' Ιόνιος Βουλή*, σ. 52.

²⁶⁹ Αναφέρεται στην αντίθεση του Καρούσου στις μεταρρυθμιστικές προτάσεις Gladstone στα 1859 και στη στάση του υπέρ της Ένωσης στη 12^η Βουλή.

²⁷⁰ Εννοεί τις προτάσεις Gladstone και τη 12^η Ιόνιο Βουλή.

²⁷¹ Κατά τις εργασίες της ΙΒ' Βουλής δεν είχε κατατεθεί από τον αρμοστή Storks οποιοδήποτε σχέδιο συνταγματικής μεταρρύθμισης, αλλά προτάσεις για βελτιώσεις.

ετών 1852 – 1864, γι' αυτό και προκάλεσε, όπως θα δούμε, τις απαντήσεις των Πανά, Μομφεράτου και Ζερβού. Πρέπει να σημειωθεί ότι ο Σπυρίδων Κ. Παπαγεωργίου δεν άφησε απλά αιχμές, αλλά έκρινε τη στάση των Ζερβού και Μομφεράτου ευθέως ως υποχωρητική. Η αντιπαράθεση των δημοκρατικών ριζοσπαστών με τους εθνικιστές ριζοσπάστες όπως έχει ήδη καταδειχθεί συντελέστηκε έχοντας ως κύριο ιδεολογικό επίδικο το αληθές περιεχόμενο του ριζοσπαστισμού. Οι ενωτιστές υποβάθμισαν τον δημοκρατικό χαρακτήρα του επτανησιακού ριζοσπαστισμού θεωρώντας ότι η δημοκρατική τάση ήταν υπόθεση ελάχιστων Κεφαλληνών και πως ο ριζοσπαστισμός ήταν ένα αμιγώς εθνικό κίνημα που δεν επιδίωκε κάτι πέραν της Ένωσης. Σε πολιτικό επίπεδο όμως οι ενωτιστές βασιζόμενοι στη στάση των παλαιών ριζοσπαστών κατά τις συνεδριάσεις της 12^{ης} Βουλής, πολέμησαν τους αληθείς ριζοσπάστες και με τους όρους που οι τελευταίοι είχαν αντιπαρατεθεί με τους παλιούς πολιτικούς τους αντιπάλους από το 1848 μέχρι το 1852.²⁷² Ο Παπαγεωργίου εκμεταλλεύτηκε την ευκαιρία της ανάθεσης να συντάξει τη βιογραφία του Θεόδωρου Καρούσου και συνέχισε να επαναλαμβάνει το ίδιο κατηγορητήριο κατά των αληθών ριζοσπαστών. Πρόκειται πράγματι για τον απόηχο της διένεξης εκείνης που δίχασε κατά τις δύο προηγούμενες δεκαετίες το Ριζοσπαστικό Κόμμα των Επτανήσων και κυρίως την ηγεσία του. Η Ένωση πραγματοποιήθηκε, αλλά η ενδοριζοσπαστική διένεξη απασχολούσε ακόμα. Το ζήτημα δεν είχε ξεχαστεί εντελώς.

Ο Παπαγεωργίου εύστοχα εστίαζε στις μεταρρυθμίσεις που είχαν προταθεί επί αρμοστείας Gladstone και όχι σε εκείνες του αρμοστή Seaton. Και αυτό γιατί στις τελευταίες, οι αληθείς ριζοσπάστες, πριν την ανάδυση του σχίσματος εντός της παράταξης, είχαν αντιταχθεί σθεναρά (1848 - 1851). Όπως έχει αναφερθεί, οι ριζοσπάστες δήλωναν ιδεολογικά αντίθετοι απέναντι σε κάθε προσπάθεια μεταρρύθμισης εκλαμβάνοντας κάθε τέτοια απόπειρα της Προστασίας ως τέχνασμα ή παγίδα της κυβέρνησης και των συμμάχων της προκειμένου να νομιμοποιείται το καθεστώς και να μην αμφισβητείται η αντιλαϊκή βάση του.²⁷³ Γράφει ο

---

²⁷² Γιαννάτου, *Η ΙΒ' Ιόνιος Βουλή*, σ. 20.

²⁷³ Η κατ' αρχήν αντίθεση των παλαιών ριζοσπαστών είχε εκφραστεί δημοσίως κατ' εξακολούθηση στις εφημερίδες τους, ιδιαίτερα από τον Ιωσήφ Μομφεράτο, όταν η κυρίαρχη πολιτική αντίθεση στο κράτος του Ιονίου ήταν εκείνη των ριζοσπαστών έναντι των μεταρρυθμιστών. Αν και η συζήτηση μεταξύ Παπαγεωργίου και Πανά αφορά στις βελτιωτικές προτάσεις των Gladstone και Storks, η κατ' αρχήν αντίθεση των παλαιών ριζοσπαστών στη μεταρρύθμιση ως πολιτική εκφράστηκε καλύτερα στην αρθρογραφία τους για τις μεταρρυθμίσεις Seaton. Βλ. ενδεικτικά «Το ζήτημα της ενώσεως και αι νέαι μεταρρυθμίσεις», *Ο Φιλελεύθερος*, 5 Αυγούστου 1850, «Αι περί νέων μεταρρυθμίσεων διαδοθείσαι φήμαι», *Ο Φιλελεύθερος*, 5 Αυγούστου 1851, «Αι παγίδες της προστασίας», *Αναγέννησις*, 30 Ιουνίου 1851, «Οι καρποί των μεταρρυθμίσεων», *Αναγέννησις*, 20 Ιουλίου 1851, «Αι διαθρυσλούμεναι

Παπαγεωργίου: «Ο ριζοσπαστισμός απέκρουε πάσαν ιδέαν μεταρρυθμίσεως και συμβιβασμού προς την Προστασίαν, και επιμόνως αντί πάσης θυσίας εζήτηει την Ένωσιν. Και εις των πρώτων και ενθερμοτέρων ριζοσπαστών ην και ο Θεοδ. Καρούσος»²⁷⁴. Το ζήτημα των μεταρρυθμίσεων στις Ηνωμένες Πολιτείες των Ιονίων Νήσων ήταν κορυφαίο για την πολιτική ζωή των Επτανήσων και έπαιξε σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του πολιτικού χάρτη από το 1848 και μετά. Καθόρισε σε μεγάλο βαθμό τα όρια μεταξύ των μεταρρυθμιστών φιλελευθέρων και των ριζοσπαστών φιλελευθέρων, συμβάλλοντας στη δημιουργία των δύο κομμάτων που είχαν διαμορφώσει τις πολιτικές τους ταυτότητες στη βάση της υποστήριξης και της αντίθεσης αντίστοιχα στις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες της κυβέρνησης Seaton. Οι πρώτοι ριζοσπάστες είχαν αντιταχθεί σθεναρά στις απόπειρες των κυβερνήσεων να μετασχηματίσουν το σύνταγμα Maitland (1817) και είχαν αντιπαρατεθεί με τους Μεταρρυθμιστές σε αυτό το πλαίσιο. Η 12^η Βουλή βέβαια δεν καθορίστηκε από την πολιτική αντίθεση μεταξύ μεταρρυθμίσεως και ένωσης όπως συνέβη στην 9^η Βουλή, αλλά αυτό δεν εμπόδισε τους ενωτιστές να επαναφέρουν το δίπολο μεταρρυθμιστών – ριζοσπαστών, σε επίπεδο λόγου κυρίως, προκειμένου να καταφέρουν πλήγματα στην αντίπαλη τάση των παλαιών ριζοσπαστών που δεν απέρριπτε συλλήβδην κάθε προσπάθεια βελτίωσης της εσωτερικής οικονομικής, κοινωνικής και δημόσιας κατάστασης στα Επτάνησα.

Με τις κατηγορίες του ενωτιστών που επανέλαβε ο Παπαγεωργίου εγείρεται το ζήτημα κατά πόσον ο επτανησιακός ριζοσπαστισμός μπορούσε κατ' αρχήν να συμβιβαστεί με μεταρρυθμίσεις και αν αυτό όντως έγινε εκ μέρους των Ζερβού και Μομφεράτου. Οι παλαιοί ριζοσπάστες δήλωναν βέβαια πάντοτε κατά των μεταρρυθμίσεων ωστόσο δεν είχαν ποτέ απορρίψει όπως υποστήριζαν εκείνο που ονόμαζαν «βελτιώσεις».²⁷⁵ Οι τελευταίες διέφεραν ουσιωδώς από τις συνταγματικές μεταρρυθμίσεις που ζητούσε το μεταρρυθμιστικό κόμμα των Επτανήσων και οι

νέαι μεταρρυθμίσεις», *Αναγέννησις*, 11 Αυγούστου 1851, «Το επίβουλον των μεταρρυθμίσεων», *Αναγέννησις*, 17 Αυγούστου 1851 και «Αι καταχθόνιοι εισηγήσεις», *Αναγέννησις*, 7 Σεπτεμβρίου 1851. Ο ίδιος ο Πανάς, γνωρίζοντας καλά τη ριζοσπαστική δημοσιολογία, προτού εμφανιστεί ο Λομβάρδος στο πολιτικό προσκήνιο, παραθέτει στη σειρά άρθρων του που συνέθεσαν το κείμενο «Ριζοσπάσται και βελτιώσεις εν Επτανήσω», αποσπάσματα από τα αντι – μεταρρυθμιστικά κείμενα των παλαιών ριζοσπαστών ακριβώς για να τονίσει την παλαιότητα της εναντίωσης των ριζοσπαστών της Κεφαλονιάς στην προσπάθεια της Προστασίας να μεταρρυθμίσει το σύνταγμα Maitland και να ανανεώσει τους όρους της κυριαρχίας της στα Επτάνησα.

²⁷⁴ Σπυρίδων Κ. Παπαγεωργίου, «Θεόδωρος Καρούσος», 30 Απριλίου 1877, *Παρνασσός*, Έτος Α', τεύχος 4, σ. 249.

²⁷⁵ Βλέπε πιο κάτω την επιχειρηματολογία των Πανά και Μομφεράτου σχετικά με τη διάκριση μεταξύ μεταρρυθμίσεων και βελτιώσεων.

οποίες νομιμοποιούσαν το καθεστώς της Προστασίας, ανανεώνοντας την πολιτειακή του σκευή, και μάλιστα σε εποχές που η σταθερότητά του είχε τεθεί εν αμφιβόλω από την ανάδυση του ριζοσπαστισμού και τις εξεγέρσεις του λαού στη Σκάλα και στον Σταυρό (1848 και 1849).

Στη βάση της διάκρισης μεταρρυθμίσεων – βελτιώσεων, ο Ηλίας Ζερβός Ιακωβάτος ως πρόεδρος της 12^{ης} Βουλής είχε ζητήσει την αναβολή της επίλυσης του εθνικού ζητήματος και αυτό ευνόησε τον Λομβάρδο και τους ενωτιστές επιτρέποντάς τους να κατηγορήσουν ως «μεταρρυθμιστές» τους Ζερβό και Μομφεράτο.²⁷⁶ Οι ενωτιστές δεν ήταν διατεθειμένοι να συζητήσουν οποιαδήποτε αναβολή του αιτήματος για ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα, πολλώ δε μάλλον να δώσουν προτεραιότητα σε εσωτερικά ζητήματα όπως αποσκοπούσε η Προστασία.²⁷⁷ Ο ενωτισμός ήταν ο μοναδικός ιδεολογικός άξονας των νέων ριζοσπαστών και η υλοποίηση της Ένωσης ο υπέρτατος σκοπός για τον οποίο πολιτεύονταν. Ο Παπαγεωργίου ενστερνίστηκε την άποψη αυτή και θέλοντας να πλέξει το εγκώμιο στον εσχάτως αποβιώσαντα Θεόδωρο Καρούσο για την ανυποχώρητη στάση του υπέρ της Ένωσης κατά τις εργασίες της 12^{ης} Ιονίου Βουλής την αντιπαρέβαλε με αυτό που θεωρούσε ως πολιτική μετατόπιση των παλαιών ριζοσπαστών στο μεταρρυθμιστικό στρατόπεδο. Γράφει για τον Καρούσο προκειμένου να καταδείξει την προσήλωσή του στον ριζοσπαστισμό και την αντίθεσή του στις μεταρρυθμίσεις Gladstone: «...Ο Καρούσος εν Κεφαλληνία προσήνεγκεν αυτώ υπόμνημα δι' ου εξεδήλου ότι ο λαός της Κεφαλληνίας και εν γένει οι Επτανήσιοι απωθούνται τας μεταρρυθμίσεις προσελκνόμενοι δια της εθνικής αγάπης εις το κέντρον του εθνισμού αυτών, τούτου δ' ένεκα πάσα μεταρρυθμίσεις είναι περιττή, επιβλαβής, ιατρικόν ως έλεγεν, άχρηστον.»²⁷⁸ Για τη στάση του κατά τις εργασίες της 12^{ης} Βουλής επί αρμοστέας Storcks έγραφε πως «εν τη Βουλή εκείνη εργάσθη ως αληθής πατριώτης και άκρος ριζοσπάστης» και «μη παρασυρθείς υπό της ιδέας του τοπικισμού συνετάχθη μετά του αιμινήστου Λιβαδά τοις εκ Ζακύνθου ριζοσπάσταις,

---

²⁷⁶ Αυτούσια η αγόρευση του Ηλία Ζερβού Ιακωβάτου από τα Πρακτικά της Ιονίου Βουλής παρατίθεται στο Αγγελική Γιαννάτου, *Η ΙΒ' Ιόνιος Βουλή*, σ. 60 – 64.

²⁷⁷ «Αν το εθνικόν ζήτημα δεν ημπορούσε να αναβληθή εις τα 1850, ουδέποτε δύναται να υποστηρίξη την αναβολήν του εις τα 1862 ο Ηλίας Ζερβός: ως γεροντώτερος πειράται μόνον να καταστείλη τας ορμάς του εθνουσιασμού της νεότητος, αλλ' ήδη έχει ενώπιόν του την απόδειξιν, ότι ημείς δεν σκοπεύομεν εμψήν' ακολουθήσωμεν την πορείαν, ήτις από την εννάτην Βουλήν και εδώ εχαράχθη.», Λόγος του Βουλευτού Δρος Κ. Λομβάρδου Εκφωνηθείς εν τω Βουλευτηρίω κατά την συνεδρίασιν της 20 Μαρτίου 1862, στο *Λόγοι εκφωνηθέντες παρά των Ζακυνθίων Βουλευτών Γ. Βερύκιου, Δρος Ι. Ιωαννόπουλου και Δρος Κ. Λομβάρδου*, εν Ζακύνθω, 1862, σ. 47 – 48.

²⁷⁸ Παπαγεωργίου, στο ίδιο.

εγκαταλείψας τους συμπολίτας αυτού Ζερβόν και Μομφερράτον.»²⁷⁹ Οι Ζερβός και Μομφεράτος κατά τον Παπαγεωργίου «*δια λόγους αγνώστους, υπεχώρουν ήδη εις τας μεταρρυθμίσεις, βελτιώσεις μετονομασθείσας*».²⁸⁰ Ο συντάκτης της βιογραφίας του Θεόδωρου Καρούσου και σε αυτά τα σημεία επαναλαμβάνει τη γραμμή των ενωτιστών. Για τους ενωτιστές δεν υπήρχε ζήτημα αν έπρεπε να βελτιωθεί η κατάσταση στα Επτάνησα οποιεσδήποτε κι αν ήταν οι προτάσεις. Ο διαχωρισμός που έκαναν οι αληθείς ριζοσπάστες μεταξύ συνταγματικής μεταρρύθμισης, την οποία πάντοτε απέρριπταν ως νομιμοποίηση του συντάγματος Maitland (1817) και ανανέωση των όρων του καθεστώτος και των προτάσεων που θα μπορούσαν να επιφέρουν κοινωνικές ή οικονομικές βελτιώσεις τους ήταν όχι απλά αδιάφορος, αλλά ψευδεπίγραφος. Επιπλέον, χρησιμοποιούσαν τη διάκριση αυτή προκειμένου να κατηγορήσουν τους αληθείς ριζοσπάστες ότι είχαν αποσκιρτήσει από τις εθνικές αρχές του ριζοσπαστισμού και αντί της εδώ και τώρα πραγματοποίησης της Ένωσης, επιζητούσαν μεταρρυθμίσεις και διαίωνιση της Προστασίας.

Ο προσωπικός φίλος του Μομφεράτου Παναγιώτης Πανάς²⁸¹ ανέλαβε τον ρόλο να υπερασπιστεί τους ηγέτες του αληθούς ριζοσπαστισμού, γιατί θεώρησε πως ο Παπαγεωργίου είχε εσκεμμένα προβάλει μια στρεβλή εικόνα για τη στάση που τήρησαν οι Ηλίας Ζερβός Ιακωβάτος και Ιωσήφ Μομφεράτος:

«Εν τω τεύχει το μηνός Απριλίου 1877 του εν Αθήναις περιοδικού συγγράμματος Παρνασσού κατεχωρίζετο βιογραφική έκθεσις του κ. Σπ. Παπαγεωργίου περί του αποβιώσαντος Θεόδωρου Καρούσου, [...] διαστρέφοντο τα πράγματα, και, εναντίον πάσης αληθείας, πικρά και βαρεία μομφή επεφέρετο κατά των κκ Ζερβού και Μομφερράτου, ότι δήθεν ούτοι, εν τη Βουλή εκείνη, υπεχώρουν εις τας μεταρρυθμίσεις, βελτιώσεις μετονομασθείσας».

Ο Πανάς με τη σειρά των άρθρων που δημοσίευσε επιχείρησε με κάθε τρόπο να αποδομήσει τα επιχειρήματα του Παπαγεωργίου, όχι μόνο παρουσιάζοντας τη δική του εκδοχή των ιστορικών γεγονότων και εκθέτοντας τις κατ' αυτόν αρχές του

---

²⁷⁹ Παπαγεωργίου, «Θεόδωρος Καρούσος», σ. 250.

²⁸⁰ Στο ίδιο.

²⁸¹ Ο Πανάς υπήρξε γνωστός Κεφαλλονίτης δημοσιογράφος, φιλελεύθερος πολιτικός και οξύς σατιρικός ποιητής. Παρά το νεαρό της ηλικίας του ήταν από τους πιο ένθερμους δημοκρατικούς ριζοσπάστες. Αναμείχθηκε με τη «Δημοτική Επιτροπή» και ανέλαβε να υπερασπιστεί τις δημοκρατικές αρχές του ριζοσπαστισμού εκδίδοντας την εφημερίδα *Κεραυνός*. Για τον Πανά Βλ. Ερασμία – Λουίζα Σταυροπούλου, *Παναγιώτης Πανάς (1832-1896) - Ένας ριζοσπάστης ρομαντικός*, Αθήνα: Επικαιρότητα 1987, Τσιτσελής, *Κεφαλλονιακά Σύμμικτα*, σ. 507 – 510, Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα*, σ. 139 – 144 και Λουκιανός Χασιώτης, *“Η ανατολική Ομοσπονδία: δύο ελληνικές φεντεραλιστικές κινήσεις του 19^{ου} αιώνα*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας, 2001.

αληθούς ριζοσπαστισμού, αλλά προβαίνοντας και σε προσωπικές επιθέσεις κατά του συντάκτη του *Παρνασσού*. Αξίζει να σημειωθεί πως ο Πανάς δεν απάντησε μόνο στις κατηγορίες του Παπαγεωργίου κατά των παλαιών ριζοσπαστών, αλλά διέτρεξε την ιστορία του επτανησιακού ριζοσπαστισμού συνολικά από το 1848 μέχρι τη 12^η Βουλή, προκειμένου να εισάγει τον αναγνώστη στο θέμα, αφού «το ελληνικό δημόσιον διατελεί εν πλήρει αγνοία του ριζοσπαστικού αγώνος».²⁸² Φαίνεται ότι η βιογραφία του Καρούσου αποτέλεσε την κατάλληλη αφορμή για τον Πανά να προκειμένου να επιχειρήσει μία ευρύτερη «απολογία» του ριζοσπαστισμού, ενός πολιτικού ρεύματος σαφώς περιθωριοποιημένου στην Ελλάδα της δεκαετίας του 1870.

Ο Πανάς αρχικά αμφισβήτησε το αυτόβουλο του Παπαγεωργίου θεωρώντας ότι οι αναφορές στους Ζερβό και Μομφεράτο έγιναν είτε καθ' υπαγόρευση, είτε εξέφραζαν όχι τη δική του γνώμη, αλλά τις γνωστές απόψεις του Κωνσταντίνου Λομβάρδου και του Παναγιώτη Χιώτη κατά των πολιτικών τους αντιπάλων:

«Ο κ. Παπαγεωργίου, γράψας, ή υπογράψας απλώς-τούθ' όπερ φαίνεται μοι και πιθανώτερον- την δημοσιευθείσαν διατριβήν [...], «δεν έχει καν την τιμήν της πρωτοβουλίας [...] δεν έπραξεν άλλο ή να επαναλάβη ως κύμβαλον αλαλάζον, όσα επληροφορήθη παρά του Λομβάρδου και του δήθεν επτανησιού ιστορικού Χιώτου».²⁸³

Ο αντικληρικός Πανάς δεν παρέλειψε επίσης να επιτεθεί επί προσωπικού στον Παπαγεωργίου προβάλλοντας την ιδιότητα του θεολόγου την οποία ο τελευταίος κατείχε και που κατά τον κεφαλλονίτη συγγραφέα αποτελούσε ανυπέρβλητο εμπόδιο για οποιαδήποτε αντικειμενική, καλόπιστη και εν τέλει ορθολογική προσέγγιση:

«Και ναι μεν ο κ. Παπαγεωργίου δεν είναι αγράμματος και παντελώς αγροίκος [...] αλλ' είναι τι χείρον, - είναι θεολόγος...- έκαστος γινώσκει ότι οι θεολόγοι ουδεμίαν έχουσι γνωριμίαν μετά της λογικής και της καλής πίστεως [...] Τα ιστορικά ζητήματα δεν συζητούνται και δεν κρίνονται ως το ζήτημα του χρώματος της γενειάδος του Αδάμ ή των βαθμίδων της κλίμακος του Ιακώβ. Ο δε κ. Παπαγεωργίου εφαρμόσας εν τη ιστορία την θεολογικήν μέθοδον, δεν δύναται να κινήση άλλο τι ή τον γέλωτα των αναγινωσκόντων.»²⁸⁴

---

²⁸² Πανάς, *Ριζοσπάσται και βελτιώσεις*, σ. 3.

²⁸³ Πανάς, *Ριζοσπάσται και βελτιώσεις εν Επτανήσω*, σ. 1 - 2.

²⁸⁴ Στο ίδιο, σ. 2.

Το κείμενο το Πανά είναι κατά πολύ εκτενέστερο των κειμένων του Παπαγεωργίου και επιβεβαιώνει την άποψη ότι ο Πανάς μετά την Ένωση δραττόταν κάθε αφορμής για να σχολιάσει υπέρ του δημοκρατικού ριζοσπαστισμού και πως επίσης ήταν εκείνος που περισσότερο από κάθε άλλον είχε δώσει τόσο μεγάλη δημοσιότητα στον επτανησιακό ριζοσπαστισμό.²⁸⁵ Όσο για τον τίτλο του κειμένου του Πανά είναι ενδεικτικός του θέματος αλλά και του σκοπού του, δηλαδή να αποδείξει πως οι αληθείς ριζοσπάστες δεν υπήρξαν ποτέ πολέμιοι των βελτιώσεων των συνθηκών του λαού των Επτανήσων, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι είχαν συνταχθεί ποτέ με τους μεταρρυθμιστές και την Προστασία.

Παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ότι ο Πανάς χρησιμοποιεί τον όρο «κεφαλληνιακός ριζοσπαστισμός»²⁸⁶ και «εν Κεφαλληνία ριζοσπαστικό κόμμα»²⁸⁷ θέλοντας να αποτυπώσει και τον γεωγραφικό διαχωρισμό που υπήρξε στον επτανησιακό ριζοσπαστισμό - ιδιαίτερα μετά την προσχώρηση των Καλλίνικου και Βερούκιου – στην τάση των ενωτιστών.²⁸⁸ Ο Πανάς εντυπωσιάζεται με την ισορροπημένη κρίση του, καθώς δεν μεγαλοποιεί την απήχηση του επτανησιακού ριζοσπαστισμού και αναγνωρίζει πως ήταν κυρίως κεφαλληνιακή υπόθεση.²⁸⁹ Τον τοπικό διχασμό του ριζοσπαστισμού αναγνώριζε και ο Παπαγεωργίου στη βιογραφία του Καρούσου όταν έγραφε πως ο Καρούσος μολονότι Κεφαλλονίτης είχε ταχθεί με τους Ζακυνθινούς και τον Γεράσιμο Λειβαδά, ο οποίος είχε επίσης προσχωρήσει στην τάση των ενωτιστών. Ας ληφθεί όμως υπόψη ότι ο τονισμός του τοπικού διαχωρισμού και η επιμονή του Πανά να ομιλεί περί κεφαλληνιακού ριζοσπαστισμού ενισχύει το παλαιοριζοσπαστικό επιχείρημα ότι οι μόνοι που εκπροσωπούσαν τον αληθή ριζοσπαστισμό ήταν οι κεφαλλονίτες ριζοσπάστες.

Το σημαντικότερο σημείο στο οποίο επέμεινε ο Πανάς στην αρχή του κειμένου του όταν διέτρεξε την ιστορία του ριζοσπαστισμού και απηχεί την ιδεολογική μάχη των δύο τάσεων που είχαν αναπτυχθεί στο ριζοσπαστικό κόμμα των Επτανήσων

---

²⁸⁵ Σταυροπούλου, *Παναγιώτης Πανάς*, σ. 52 – 53.

²⁸⁶ Πανάς, *Ριζοσπάσται και βελτιώσεις*, σ. 57.

²⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 26.

²⁸⁸ Για τη διαμάχη Καλλίνικου και Βερούκιου από τη μία και Λομβάρδου από την άλλη, που κατέληξε εν τέλει σε συνεργασία βλ. το προηγούμενο κεφάλαιο «Η ρήξη μεταξύ των δύο ριζοσπαστικών τάσεων 1852 - 1864».

²⁸⁹ «Ησπάσθη δ' αυτό πρώτον η μεγάλη πλειονότης του κεφαλληνιακού λαού. [...] Βραδύτερον ησπάσθη αυτό η Ζάκυνθος [...] εν ταις λοιπαίς νήσοι δεν εύρε μεγάλην υποστήριξιν – δεν λέγω παρά τω λαώ, διότι τούτο θα ήτο βλασφημία, - αλλά παρά ταις λεγομέναις ανεπτυγμέναις τάξεσιν, αίτινες, απέκλινον μάλλον εις τας μεταρρυθμιστικάς ιδέας», Πανάς, *Ριζοσπάσται και βελτιώσεις*, σ. 6.

είναι και πάλι εκείνο του δημοκρατικού χαρακτήρα του ριζοσπαστισμού.²⁹⁰ Παρέθεσε κάποια από τα αρχικά κείμενα των ριζοσπαστικών εφημερίδων (*Φιλελεύθερος, Αναγέννησις και Χωρικός*), στα οποία, όπως δείξαμε και σε προηγούμενο κεφάλαιο, ήταν εντόνως ιδεολογικά φορτισμένα, ακριβώς με σκοπό να καταδείξει πως ανέκαθεν ο ριζοσπαστισμός στα Ιόνια Νησιά εμφορούνταν από δημοκρατικές αρχές και δεν ήταν μόνο ένα κίνημα υπέρ της Ένωσης. Πρέπει να σημειωθεί ότι ο Πανάς ήταν καλός γνώστης της αντιπαράθεσης αφού είχε συμμετάσχει ενεργά στο σχίσμα ως δημοσιογράφος και μέλος του «Δημοτικού Καταστήματος» και είχε μάλιστα κυκλοφορήσει μια εφημερίδα υπό τον τίτλο *Κεραυνός* κατ' εντολή του όταν ο *Φιλελεύθερος* και η *Αναγέννησις* είχαν σταματήσει να εκδίδονται προκειμένου ο αληθής ριζοσπαστισμός να εξακολουθήσει να εκφράζεται μέχρι να επανεκδοθεί η *Αναγέννησις* (15 Νοεμβρίου 1858). Τα αποσπάσματα που επέλεξε ο Πανάς από τον *Κεραυνό*, δημοσιευμένα στα 1858, είχαν σκοπό να αντικρούσουν τους ισχυρισμούς του Παπαγεωργίου και να καταδείξουν πως οι αληθείς ριζοσπάστες δεν συνηγόρησαν υπέρ οποιωνδήποτε μεταρρυθμιστικών προτάσεων. Απευθυνόμενος στον λαό της Κεφαλονιάς έγραφε ο *Κεραυνός*:²⁹¹

«Την στιγμήν ταύτην, και μετά φρίκης το λέγομεν, πληροφορούμεθα μετά θετικότητος ότι, χθες την νύκτα, συνεδρίασις εγένετο εις την οικίαν τινός κυρίου, εν η οι παρευρεθέντες απεφάσισαν να ζητήσωσι παρά του κ. Γλάδστωνος μεταρρυθμίσεις, ήτοι νέαν συνθηκολόγησιν μετά της Προστασίας και διαιώνισιν των αλύσεων της πατρίδος των. Άθλιοι και χαμερπείς προδόται! Εις τοιούτον βαθμόν έφθασεν η δουλοφροσύνη και ο εξευτελισμός σας; Ενεργείτε, ενεργείτε ω τέκνα του σκότους, κατά των δικαιωμάτων της πατρίδος σας! σφάξατέ την! Αλλά τρέμετε! Η ημέρα της θείας τιμωρίας δεν είναι μακράν! Συ δε, ω δυστυχή της Κεφαλληνίας λαέ, έσο άγρυπνος!»

Οι αναφορές του Πανά φανερώνουν επίσης πως οι παλαιοί ριζοσπάστες είχαν επίγνωση του γεγονότος ότι το πολιτικό σκηνικό είχε αρχίσει να γίνεται θολό, καθώς το αίτημα για Ένωση που άλλοτε ήταν αποκλειστικότητα των δημοκρατικών ριζοσπαστών, είχαν πλέον αρχίσει να το υποστηρίζουν και άνθρωποι που υπήρξαν «της Προστασίας όργανα». Για τον Πανά, από μόνες τους οι διακηρύξεις των καινοφανών υποστηρικτών της Ένωσης δεν είχαν ιδιαίτερη βαρύτητα, γιατί έτσι κι

---

²⁹⁰ «Ας μοι επιτραπή να επιμείνω εις το ζήτημα τούτο του δημοκρατικού χαρακτήρος του ριζοσπαστισμού, διότι επ' αυτού τούτου εστήριξεν ο Λομβάρδος την υπό του αληθούς ριζοσπαστισμού αποστασίαν του, αρνούμενος αυτόν, και ισχυριζόμενος ότι ο ριζοσπαστισμός εξ αυτής της αρχής του μόνον την ένωσιν επεδίωκεν.» στο ίδιο.

²⁹¹ Πανάς, *Ριζοσπάσται και βελτιώσεις*, σ. 27.

αλλιώς η μεταστροφή της αγγλικής προστασίας στη διαλλακτικότητα επέτρεπε σε πολλούς να εκφράζονται χωρίς συνέπειες υπέρ του αιτήματος της εθνικής αποκατάστασης. Ανέφερε χαρακτηριστικά ότι ακόμα και οι αστυνομικοί κλητήρες που ως όργανα της Προστασίας είχαν εκτελέσει τις εντολές επί αρμοστείας Ward (1849 - 1855) στην προσπάθεια του να φιμώσει το Ριζοσπαστικό κόμμα, κατά εορτασμούς της 25ης Μαρτίου επί αρμοστείας Young (1855 - 1859) έφεραν στη στολή τους φύλλα δάφνης και τα αρχικά «Z.E» (Ζήτω η Ένωσις).²⁹² Η αναφορά αυτή έγινε με σκοπό να καταδείξει πως η Προστασία όχι απλά επέδειξε ανοχή στο αίτημα για εθνική αποκατάσταση στα χρόνια που ακολούθησαν την αρμοστεία Ward, αλλά κατά κάποιον τρόπο οι Άγγλοι και οι Καταχθόνιοι το είχαν σφετεριστεί, σε βαθμό που δεν αποτελούσε πια πειστήριο ριζοσπαστισμού. Υπονοώντας τον σφετερισμό της Ένωσης από τους άλλοτε εχθρούς της εννοούσε ότι οι Καταχθόνιοι ανέξοδα διακήρυτταν πλέον ότι την υποστηρίζουν - χωρίς να πιστεύουν ειλικρινώς ότι θα πραγματοποιηθεί - για να κρατηθεί στο προσκήνιο το εθνικό ζήτημα και να μην παραχωρηθούν «βελτιώσεις» ή μεταρρυθμίσεις που θα έπλητταν τη θέση τους. Η Προστασία από την άλλη μπορούσε να προφασίζεται ότι είναι προς συζήτηση η εθνική αποκατάσταση και να παρατείνει τις άσχημες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες στα νησιά.

Όσο για τον ηγέτη των ενωτιστών Κωνσταντίνο Λομβάρδο ο Πανάς γράφει ότι πολιτεύθηκε εκ του ασφαλούς, αφού εμφανίστηκε στο πολιτικό προσκήνιο με το πέρας της επίθεσης κατά των ριζοσπαστών που είχε εξαπολύσει η Προστασία και σε «εποχή, καθ' ην οιαδήποτε επίδειξις φιλοπατρίας ηδύνατο να γίνηται άνευ της ελαχίστης θυσίας ή δαπάνης».²⁹³ Αντιθέτως, οι παλαιοί ριζοσπάστες κατά τον Πανά είχαν δώσει διαπιστευτήρια αγωνιστικότητας όταν σε δύσκολους καιρούς εξέφρασαν το αίτημα για τερματισμό του καθεστώτος προστασίας, δημιουργία δημοκρατικής πολιτείας και την ένωση των νησιών με το ελεύθερο ελληνικό έθνος. Ο Πανάς εδώ συμμαρμίζει την άποψη των άλλων παλαιών ριζοσπαστών, αφού ενδεικτικά και ο Ηλίας Ζερβός Ιακωβάτος είχε να προσάψει στον Κωνσταντίνο Λομβάρδο ότι απουσίαζε από το Ριζοσπαστικό κόμμα όταν εκείνος και οι σύντροφοί του είχαν υποστεί διώξεις και επιθέσεις από το καθεστώς, αποκαλώντας τον υποτιμητικά «νεοφώτιστον».²⁹⁴ Στην επιχειρηματολογία των παλαιών ριζοσπαστών η λεγόμενη «ηρωική περίοδος»²⁹⁵ ήταν ένα ισχυρό επιχείρημα έναντι των ενωτιστών

---

²⁹² Στο ίδιο, σ. 22.

²⁹³ Στο ίδιο, σ. 8.

²⁹⁴ Ηλίας Ζερβός Ιακωβάτος, *Ο εν Ζακύνθω ριζοσπαστισμός*, 1888.

²⁹⁵ Κοτινά, *Το ριζοσπαστικό κίνημα.*, σ. 85 -99.

καθότι η ανυποχώρητη στάση που επέδειξαν οι ηγέτες των παλαιών ριζοσπαστών τα δύσκολα χρόνια των διώξεων (1849 - 1852) ήταν καθολικά παραδεκτή. Την παραδεχόταν ακόμα και αυτός ο Λομβάρδος, ο οποίος απευθυνόμενος στον Gladstone σε υπόμνημα που συνέταξε στις 23 Δεκεμβρίου 1858 και ανέλυε την κατάσταση στα Επτάνησα από το 1817, έγραφε για τους πολιτικούς του αντιπάλους Ζερβό και Μομφεράτο ότι «καθαρωτέρα των άλλων την περί παύσεως της Προστασίας φωνήν ανύψωσαν».²⁹⁶ Ο ίδιος ο Παπαγεωργίου κάπως απολογητικά προτού απαντήσει με νέα δημοσίευσή του στον «Παρνασσό» σε όσα ισχυρίστηκε αργότερα ο Μομφεράτος στην «ιστορική σημείωση» που απέστειλε στο περιοδικό ως απάντηση στους ισχυρισμούς του πρώτου, αναγνώρισε επίσης τους αγώνες τους κατά τη ριζοσπαστική τους περίοδο.²⁹⁷ Η τακτική αυτή του διαχωρισμού της πολιτικής σταδιοδρομίας των Ζερβού και Μομφεράτου εκ μέρους του Παπαγεωργίου σε μία ριζοσπαστική και μία ενδοτική περίοδο ήταν ιδιαίτερα έξυπνη. Αφενός, δηλώνοντας ότι αναγνώριζε τη ριζοσπαστικότητα της πρώτης περιόδου απέφυγε να αμφισβητήσει το κοινώς αποδεκτό και αφετέρου μετατόπιζε το ενδιαφέρον της συζήτησης από εκεί που εξυπηρετούσε τον Πανά, στη δεύτερη περίοδο όπου κατά την άποψή του οι Ζερβός και Μομφεράτος συμβιβάστηκαν και έθεσαν εαυτούς εκτός ριζοσπαστικού πλαισίου.

Ο δημοκρατικός ριζοσπαστισμός τον οποίο προασπίστηκε μετά την Ένωση ο Πανάς στο κείμενο του για τον ριζοσπαστισμό και τις βελτιώσεις συγκρούστηκε με τους ενωτιστές και ως προς τον τρόπο που πολιτεύτηκαν οι τελευταίοι στην προσπάθειά τους να επιτευχθεί η Ένωση. Κατά την 11^η Βουλή, τη νομιμότητα της οποίας οι παλαιοί ριζοσπάστες αμφισβητούσαν λόγω του γεγονότος ότι ίσχυσαν οι εκλογικοί κατάλογοι του 1852 που είχε συνθέσει ο καταχθόνιος Δημήτρης Καρούσος κατ' εντολή της Προστασίας, ο έκτακτος αρμοστής Gladstone διαμήνυσε στους βουλευτές ότι μόνο με ικετήρια αναφορά θα μπορούσε να μεταβιβάσει στη βασίλισσα τα αιτήματα της Ιονίου Βουλής «και οι νέοι ριζοσπάσται της ΙΑ' Βουλής έκυψαν την κεφαλήν εις την διαταγήν του εκτάκτου αρμοστού, και, αντί να διατρανώσωσιν, ως ώφειλον, τα απαραίγραπτα δικαιώματα του επτανησιακού λαού, αναγνωρίζοντες το σύνταγμα, όπερ εκήρυττον δήθεν επιβεβλημένον διά της λόγχης, συνέταξαν ικετήριον αναφοράν εις την άνασσαν της Μεγάλης Βρετανίας».²⁹⁸ Οι αληθείς ριζοσπάστες θεωρούσαν ότι η μια τέτοια αναφορά μετέβαλε το αίτημα της

²⁹⁶ Λομβάρδος, «Σκέψεις επί του Ιονίου ζητήματος», σ. 23.

²⁹⁷ «Τους κυρίους αείποτε εσεβάσθημεν δι' όσα χάριν του εθνικού αγώνος ως ριζοσπάσται υπέστησαν· ούτε είναι δυνατόν να λησμονήση τις τα Κύθηρα και Οθωνούς, τας εξορίας και στερήσεις ως υπέστησαν αυτοί τε και άλλοι ριζοσπάσται.», Παπαγεωργίου, «Ριζοσπάσται και βελτιώσεις», σ. 116.

²⁹⁸ Πανάς, *Ριζοσπάσται και βελτιώσεις*, σ. 33.

εθνικής αποκατάστασης από αίτημα του κυρίαρχου επτανησιακού λαού στη βάση της αρχής των εθνοτήτων σε ζήτημα που επαφίονταν στην καλή θέληση της διπλωματίας να επιλυθεί και συνάμα αποτελούσε έμμεση αναγνώριση του συντάγματος Maitland και του καθεστώτος της Προστασίας.

Εκτός από τον Παναγιώτη Πανά στη δημόσια αυτή αντιπαράθεση παρεμβλήθηκε και ο άμεσα εμπλεκόμενος Ιωσήφ Μομφεράτος. Ο παλαιός ριζοσπάστης απέστειλε στο περιοδικό *Παρνασσός* ένα σύντομο κείμενο προκειμένου να υπερασπιστεί τον εαυτό του και τον πυρήνα των αληθών ριζοσπαστών που με αφορμή τη σύνταξη μιας βιογραφίας βρέθηκαν στο στόχαστρο των πολιτικών τους αντιπάλων. Το κείμενο του Μομφεράτου δεν είναι τόσο εκτενές όσο η σειρά άρθρων του Πανά, ωστόσο είναι απαραίτητο να σχολιαστεί στο πλαίσιο αυτής της δημόσιας αντιπαράθεσης που απηχεί το σχίσμα μετά την Ένωση, γιατί αφενός μας δίνει την άποψη ενός εκ των πρωταγωνιστών του σχίσματος που προσπαθεί να σώσει την υστεροφημία του, και αφετέρου φανερώνει τη συγκριτικά μεγαλύτερη θέρμη του νεαρότερου Πανά να υπερασπιστεί τον ριζοσπαστισμό.

Ο Μομφεράτος θέλοντας να καταδείξει πως ο Παπαγεωργίου υπερέβαλε στην κρίση του για τη σχέση του Καρούσου με τον ριζοσπαστισμό θεωρούσε πως *«παρέστησεν αυτόν ως ένα των αρχαιότερων και ενθερμοτέρων ριζοσπαστών, ενώ κατά την αρχικήν και πλήρη ενεργείας και παθημάτων περίοδον του ριζοσπαστικού αγώνος, τουτέστιν υπό του 1848 και επί μακρόν χρονικόν διάστημα κατόπιν, ο Θ. Καρούσος εις τας συνήθεις του ενασχολήσεις, τας κοινωφελείς άλλως, καταγιγνώμενος, ούτε ενεργητικόν είχε λάβει μέρος εις τον περί ου ο λόγος αγώνα, ουδέ οιασδήποτε πολιτικής ενεργείας είχε δώσει σημεία, ειμή μόνον μετά ταύτα, κατ' ειδικάς τινάς περιπτώσεις και παροδικώς, ιδίως δε από του 1858 και εφεξής, ότε ρητώς υπέρ της εθνικής αποκαταστάσεως και αυτός εκηρύττετο».*²⁹⁹

Πράγματι, ο Παπαγεωργίου στη βιογραφία του Καρούσου, ενώ αναγνώριζε ότι ο Ηλίας Ζερβός Ιακωβάτος και ο Γεράσιμος Λειβαδάς ήταν από τους πρώτους σημαντικούς ριζοσπάστες είχε γράψει πως και ο Καρούσος είχε συνταχθεί με τους ριζοσπάστες εξ αρχής, δηλαδή από το 1848. Στην κυριότερη κατηγορία ότι οι παλαιοί ριζοσπάστες αποδέχονταν τις μεταρρυθμίσεις ο Μομφεράτος πρόβαλε, όπως και ο Πανάς, τη διάκριση μεταξύ βελτιώσεων και μεταρρυθμίσεων για την οποία έγινε ήδη λόγος: *«Αλλά οι τας μεταρρυθμίσεις ούτως αποκρούοντες, και την εθνικήν αποκατάστασιν επιδιώκοντες, δεν απέκρουαν και παν ό,τι μέχρι της πραγματοποιήσεως αυτής ηδύνατο εις ανακούφισιν των δεινών της Πατρίδος,*

---

²⁹⁹ Μομφεράτος, «Ιστορική σημείωσις», σ. 648.

τουτέστιν εις πάσαν εφικτήν βελτίωσιν της αθλίας καταστάσεως των πραγμάτων, να συντελέση.»³⁰⁰ Κάνοντας αυτή τη διάκριση ο Μομφεράτος δεν παρέλειψε να καταστήσει σαφές στον Παπαγεωργίου ότι οι παλαιοί ριζοσπάστες όχι μόνο δεν αποδέχτηκαν μεταρρυθμίσεις, αλλά στην πραγματικότητα ποτέ δεν είχε γίνει από την Προστασία πρόταση για συνταγματική μεταρρύθμιση.³⁰¹

Όσο για τους νέους ριζοσπάστες, εκείνοι είχαν εκφραστεί και κατά τις συνεδριάσεις της 12^{ης} Ιονίου Βουλής εναντίον των βελτιώσεων, θεωρώντας ότι δεν είναι θέμα που θα έπρεπε να απασχολεί τη Βουλή και ιδιαίτερα τους ριζοσπάστες. Όπως ανέφερε χαρακτηριστικά ο ενωτιστής Γεώργιος Βερούκιος: «Το ζήτημα λοιπόν της βελτιώσεως και της προόδου δεν είναι ζήτημα. Ζήτημα μόνον είναι δια την Προστασίαν, προς την οποίαν εκήρυξε πάντοτε ο ριζοσπαστισμός, ότι οιαδήποτε βελτίωσις υπ' αυτήν είναι ανέφικτος. [...] Τα δεινά μας προέρχονται, διότι αποσπώμεθα από το έθνος ημών, και ως εκ τούτου στερούμεθα όλων εκείνων των πλεονεκτημάτων, τα οποία μας εγγυάτο η εθνική ημών αποκατάστασις.»³⁰² Ο Μομφεράτος στην «ιστορική σημείωση» επανέλαβε τη θέση που είχε ήδη εκφράσει και στο κοινοβούλιο όταν είχε διακόψει την αγόρευση του Βερούκιου λέγοντας πως ο ριζοσπαστισμός «εργάσθη πάντοτε υπέρ της βελτιώσεως»³⁰³ για να αντικρούσει τον ισχυρισμό του τελευταίου ότι ο ριζοσπαστισμός απέρριπτε τις οικονομικές και κοινωνικές βελτιώσεις. Το ζήτημα της διάκρισης μεταρρυθμίσεων και βελτιώσεων διαχώρισε τις δύο ριζοσπαστικές τάσεις στη 12^η Βουλή. Οι ενωτιστές εκλάμβαναν οτιδήποτε αφορούσε τα εσωτερικά του κράτους και της κοινωνίας ως μεταρρύθμιση. Για τους παλαιούς ριζοσπάστες όμως η διάκριση ήταν ξεκάθαρη και ουσιώδης. Ο συμψηφισμός των δύο εννοιών θόλωνε σκόπιμα τα νερά εξυπηρετώντας τους ενωτιστές:

«Διότι τις ήθελε να δυνηθή να συγχύση δύο τόσον διαφέρουσας και διακεκριμένας απ' αλλήλων έννοιαις εν τη τότε θέσει των επτανησιακών πραγμάτων; Τις ηδύνατο να μη εννοή ότι άλλο μεταρρυθμίσεις, τουτέστι

---

³⁰⁰ Στο ίδιο.

³⁰¹ «Αλλ' εν πρώτοις, ο τα τοιαύτα γράψας ώφειλε ρητώς να αναφέρει οποίας τινάς ηνίτητο μεταρρυθμίσεις, προς ας έτεινεν η παρ' αυτού διαβεβαιούμενη υποψώρησις, ή διάθεσις υποχωρήσεως διότι, αν εν τη ΙΒ' Βουλή ουδεμία πρότασις συνταγματικής μεταρρυθμίσεως υπεβλήθη, ανακριβής εκ πρώτης αφετηρίας εξελέγχεται ο εν τη εις μεταρρυθμίσεις υποχώρησιν ή τοιαύτην τινά διάθεσιν δισχυριζόμενος.» Στο ίδιο.

³⁰² Λόγος του βουλευτού Κ.Γ Βερούκιου εκφωνηθείς εν τω Βουλευτηρίω κατά την συνεδριάσιν της 14 Μαρτίου 1862, στο Λόγοι εκφωνηθέντες παρά των Ζακυνθίων Βουλευτών Γ. Βερούκιου, Δρος Ι. Ιωαννόπουλου και Δρος Κ. Λομβάρδου, εν Ζακύνθω, 1862, σ. 13.

³⁰³ Στο ίδιο.

μεταβολή των υφιστάμενων συνταγματικών θεσμών, και άλλο βελτιώσεις, τουτέστιν επί το κρείττον τροπή των πραγμάτων εντός των ορίων των εν ισχύι θεσμών [...] Όλωσ άτοπον και εναντίον της αληθείας είναι λοιπόν το να λέγη τις ότι αι μεταρρυθμίσεις μετωνομάσθησαν βελτιώσεις, ενώ, ως προερρέθη, περί συνταγματικών ουδόλωσ επρόκειτο, αλλά μάλλον δύναται βασίμως να είπη τις ότι αι βελτιώσεις μετωνομάσθησαν μεταρρυθμίσεις προς αποπλάνησιν των απλουστέρων...». ³⁰⁴

Στο προηγούμενο κεφάλαιο παρατέθηκε η άποψη της Αγγελικής Γιαννάτου όπου χαρακτηρίζει «ανακάτεμα» τις μεταπηδήσεις κατά τις εργασίες της 12^{ης} Βουλής από τη μία πολιτική μερίδα στην άλλη σε βαθμό που δεν ήταν πια διακριτό ποιος είναι μεταρρυθμιστής, ποιος καταχθόνιος και ποιος ριζοσπάστης ή ψευδοριζοσπάστης. Οι μεν ενωτιστές κατηγορούσαν τους παλαιούς ριζοσπάστες ως μεταρρυθμιστές και οι τελευταίοι τους πρώτους ότι συμάχησαν με τους καταχθόνιους που δεν πίστευαν στην Ένωση και ζητώντας μόνο αυτήν σε συνέργεια με τους νέους ριζοσπάστες απέκρουαν τη βελτίωση της εσωτερικής κατάστασης: «επί καταχθονιότητι άλλοτε διακρινόμενοι, και όργανα του αποτρόπαιου συστήματος της Προστασίας χρηματίσαντες, οι οποίοι δεν εδυσκολεύοντο μεν να συμμαχώσι με τους υποστηρίζοντας την Ένωσιν, την οποίαν άλλως είχαν ενδομύχως την αδυναμίαν να θεωρώσιν ανέφικτον, αλλά πάσαν προσπάθειαν βελτιώσεως απεστρέφοντο, διότι εν τη βελτιώσει έβλεπαν, προσκόπτοντα τα ιδιαίτερα τέλη των...». ³⁰⁵ Ακριβώς αντίστροφος ήταν ο ισχυρισμός των νέων ριζοσπαστών και του Παπαγεωργίου που υποστήριζε την ορθότητα της στάσης τους, ο οποίος μετά την απάντηση του Μομφεράτου παραδέχτηκε πως πράγματι δεν κατατέθηκε ποτέ μεταρρυθμιστική πρόταση στη 12^η Βουλή, ωστόσο θεώρησε πως μέσω των βελτιώσεων αναπτυσσόταν νέα μεταρρυθμιστική τάση το κοινοβούλιο υπό τις ευλογίες της Προστασίας. ³⁰⁶ Όσο για την κατηγορία Μομφεράτου περί συνεργασίας Καταχθόνιων – ενωτιστών ο Παπαγεωργίου απλώς θεώρησε πως οι καταχθόνιοι και οι μεταρρυθμιστές που συντάχθηκαν με το στρατόπεδο των ενωτιστών «τούτο έπραττον διότι εποίουν την ανάγκην φιλοτιμίαν, όπως εν τη δωδεκάτη ώρα πωλήσωσιν εθνισμόν, ή οικτρώς ηπατώντο νομίζοντες ότι η υφιστάμενη κατάσταση ήθελεν ωφελήση τα σχέδια των.»

---

³⁰⁴ Μομφεράτος, «Ιστορική σημείωσις», σ. 650.

³⁰⁵ Στο ίδιο.

³⁰⁶ «Και αληθές μεν, ως ο κ. Μ. λέγει, ότι ρητώς πρότασις συνταγματικών μεταρρυθμίσεων δεν υπεβλήθη εν τη ΙΒ΄ Βουλή, αλλά τοιαύτη τάσις ανεπτύσσετο διά των βελτιώσεων του τόπου, τάσις πραγματική, ως πολλάκις οι ριζοσπάσται ηλίου φαεινότερον απέδειξαν, ουχί υποτιθέμεναι, ως ο κ. Μ λέγει», Παπαγεωργίου, «Ριζοσπάσται και βελτιώσεις», σ. 123.

Σύντομη υπήρξε και η δημόσια παρέμβαση του Ηλία Ζερβού Ιακωβάτου, η οποία ήταν η τελευταία χρονικά. Η δημοσίευση του δεύτερου κειμένου του Παπαγεωργίου ήταν εκείνη που ανάγκασε τον τότε «ερημίτη»³⁰⁷ Ζερβό, όπως σημειώνει γλαφυρά, να εξέλθει «εκ των δεσμών της κρύπτης» του.³⁰⁸ Σε αντίθεση με τη θέρμη του Πανά και τις αναφορές του Μομφεράτου για τη διάκριση βελτιώσεων – μεταρρυθμίσεων, ο Ζερβός δεν μπήκε στην ουσία της συζήτησης. Το ύφος του κειμένου του, αν και σε ορισμένα σημεία ήταν εμφανώς ειρωνικό,³⁰⁹ υποδηλώνει την παραίτηση του άλλοτε δραστήριου Ριζοσπάστη από τα πολιτικά πράγματα. Για την παραδοξότητα της πρότασης του στη 12^η Βουλή, τον Μάρτιο του 1862, να αναβληθεί το ζήτημα της Ένωσης, ενώ στην 9^η ζητούσε την άμεση επίλυσή του, αρκέστηκε σε αινιγματικές αναφορές όπως η πιο κάτω:

«Ίσως όσα, επανηλειμμένως προκληθείς, αναφέρει περί εαυτού ο πρόεδρος της άλλοτε 12^{ης} Βουλής της Επτανήσου και περί του Ενωτικού ζητήματος, φαίνονται παράδοξα και μυστηριώδη· αλλά και πού δεν υπάρχουν παράδοξα και μυστήρια; Ή τότε έλειψαν τοιαύτα μάλιστα εκ της πολιτικής; Και αυτός ο κατ' εμού λίβελλος δεν είναι μυστήριο;»

Εντούτοις, παρά την αποστασιοποίηση του από τα πολιτικά πράγματα, και τον γενικά αινιγματικό χαρακτήρα του κειμένου, έγγραφε πως αναγνώριζε ότι η στάση του στις δύο βουλές μοιάζει αντιφατική και θέλοντας προφανώς να περιορώσει ως ένα βαθμό την υστεροφημία του, δήλωνε πως «απέναντι τοιαύτης πασιφανούς αντιθέσεως, έμεινε και άλλος ανέκαθεν γνήσιος και σταθερός ριζοσπάστης, ως και χαρακτήρ απόρθητος και υπό αγνού και ατρώτου πατριωτισμού τεθωρακισμένος, και συντέλεσε μέχρι τούδε προς αποσόβησιν πολλών και κατά της πατρίδος κινδύνων».³¹⁰

Κλείνοντας τον σχολιασμό αυτών των κειμένων αξίζει να αναφέρουμε πως και στις δύο τάσεις ο εκ των πρωτεργατών του επτανησιακού ριζοσπαστισμού Γεράσιμος Λειβαδάς φαίνεται να έχαιρε της εκτίμησης και των δύο ριζοσπαστικών τάσεων. Και οι δύο δημοσιολόγοι επικαλέστηκαν στα κείμενά τους τον Λειβαδά προκειμένου να ενισχύσουν την επιχειρηματολογία τους. Ο μεν Παπαγεωργίου για

---

³⁰⁷ Ζερβός Ιακωβάτος, «Ιστορική συμπλήρωσις», σ. 951.

³⁰⁸ Στο ίδιο.

³⁰⁹ «Ας μοι επιτραπή δε να ελπίσω, ότι τότε ίσως τροπολογών την απόφασίν του, ως ανακοπέισαν, και ο κ. Παπαγεωργίου, θέλει εξακολουθήσει και μετά το 1861, να μας απονέμη τον πολύτιμον σεβασμόν του, και αν ποτέ νοστιμευθή να γράψη την ιστορίαν της Ενώσεως, θέλει κλείσει αυτήν και υπέρ ημών, αν ουχί μετά ενθουσιώδους, τουλάχιστον μετά χριστιανικού και αγαθοπίστου καλάμου», στο ίδιο, σ. 953.

³¹⁰ Στο ίδιο, σ. 952.

να καταδείξει πως αν ο πρωτεργάτης του ριζοσπαστισμού Λειβαδάς προσχώρησε στην τάση Λομβάρδου, τότε σήμαινε πως το δίκαιο ήταν με το μέρος των ενωτιστών και ο δε Πανάς για να αποδείξει πως οι βελτιώσεις ανέκαθεν γίνονταν αποδεκτές από το Ριζοσπαστικό κόμμα, συμπεριλαμβανομένου και του ίδιου του Λειβαδά. Ο Γεράσιμος Λειβαδάς που φαίνεται να συντάχθηκε κάπως αργοπορημένα με τους νέους ριζοσπάστες της Ζακύνθου (1862) - παρότι εκ Κεφαλονιάς – μοιάζει να αποτελεί ένα πρόσωπο που στέκει στο μέσο της ριζοσπαστικής αντιπαράθεσης ασχέτως αν στο τέλος της διένεξης είχε υποστηρίξει ξεκάθαρα τον νεοριζοσπαστικό πυρήνα και αντιτάχθηκε στους Ζερβό και Μομφεράτο. Είναι χαρακτηριστική η δήλωσή του στις 28 Φεβρουαρίου 1862 στη 12^η Βουλή όπου προβαίνοντας σε μια διακήρυξη αρχών δήλωνε και «ριζοσπάστης της προτεραίας» αναγνωρίζοντας την 9^η Βουλή, αλλά παράλληλα αποδεχόταν και τις διακηρύξεις της 11^{ης} Βουλής τις οποίες οι παλαιοί ριζοσπάστες δεν αναγνώριζαν, εκφράζοντας με αυτό τον τρόπο μια «τρίτη άποψη» που ήθελε να συγκεράσει την πορεία του Ριζοσπαστικού κόμματος αναγνωρίζοντας μια συνέχεια που οι ηγέτες των δύο τάσεων που έριζαν για το αληθές περιεχόμενο του ριζοσπαστισμού δεν ενστερνίζονταν.³¹¹

Αυτή ήταν μια χαρακτηριστική περίπτωση όπου ο απόηχος της ιδεολογικο – πολιτικής αντιπαράθεσης μεταξύ των δημοκρατικού ριζοσπαστισμού και του εθνικιστικού ριζοσπαστισμού «ακούστηκε» μετά την ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα και αφού οι δύο τάσεις είχαν πάψει να υφίστανται ως οργανωμένοι πυρήνες. Η δημόσια συζήτηση όμως των Παπαγεωργίου και Πανά, με την παρεμβολή των Μομφεράτου και Ζερβούς, ενισχύει την άποψη ότι η αντιπαράθεση ενωτιστών – αληθών ριζοσπαστών δεν ήταν απλά μια διαφωνία τακτικού χαρακτήρα ως προς την υλοποίηση του κοινού στόχου, αλλά μια βαθιά ιδεολογική αντιπαράθεση μεταξύ δύο αντιτιθέμενων θεωρήσεων για το τι συνιστούσε έθνος, πώς έπρεπε να συγκροτηθεί, να οργανώνεται και να κυβερνάται. Η βιογραφία του Θεόδωρου Καρούσου ήταν η αφορμή για να αποτυπωθεί ξανά η επιχειρηματολογία της κάθε τάσης σε χρόνο που τα ζητήματα για το οποία έριζαν είχαν, κατά τα φαινόμενα, διευθετηθεί. Κρίθηκε πως η παρουσίαση αυτών των κειμένων είναι κατάλληλη για να κλείσει τη μελέτη για το σχίσμα στο ριζοσπαστικό κόμμα των Επτανήσων, αφού συμπυκνώνει μερικά από τα βασικά σημεία τριβής μεταξύ των δύο τάσεων και συνοψίζει τα επιχειρήματα της κάθε πλευράς αναδεικνύοντας περαιτέρω το χάσμα μεταξύ τους. Οι μεν αληθείς ριζοσπάστες μέσα από τη φωνή του Πανά επικαλούνταν την παλαιότητα των απόψεων τους, μια που οι πρώτες διατυπωμένες αρχές του ριζοσπαστισμού

---

³¹¹ Βλ. «Βουλευτικά», *Φωνή του Ιονίου και Ρήγας*, 24 Μαρτίου 1862 και «Δήλωσις του Αντιπροσώπου Κυρίου Γερασίμου Α. Λιβαδά», στο Γιαννάτου, *Η 1Β' Ιόνιος Βουλή*, σ. 48 – 49.

εντοπίζονται στις εφημερίδες των ριζοσπαστών της Κεφαλονιάς. Στη δεξαμενή των επιχειρημάτων τους δεν έλειψε βεβαίως η επίκληση στις θυσίες που υπέστησαν οι ηγέτες της τάσης των αληθών ριζοσπαστών όταν εξορίστηκαν και απώλεσαν τα μέσα που είχαν για να δρουν και να εκφράζουν τις ιδέες τους με το κλείσιμο των λεσχών, των τυπογραφείων και των εφημερίδων τους. Διαφαίνεται επίσης, πως η επιμονή στο ιδεολογικό περιεχόμενο του ριζοσπαστισμού και ιδίως στη δημοκρατικότητα του χαρακτηρίζει περισσότερο την τάση των παλαιών ριζοσπαστών ακόμα και σε μεταγενέστερο στάδιο. Οι παλαιοί ριζοσπάστες είχαν επωμιστεί το βάρος της απόδειξης του δημοκρατικού χαρακτήρα του επτανησιακού ριζοσπαστισμού και Πανάς συνέχισε το έργο στη σειρά των άρθρων του που συνέθεσαν το κείμενο «Ριζοσπάσται και βελτιώσεις εν Επτανήσω». Από την άλλη, οι νέοι ριζοσπάστες χωρίς ιδιαίτερη δυσκολία υπερασπίστηκαν από τον ριζοσπαστισμό της πρώτης περιόδου μόνο την αρχή της εθνικής αποκατάστασης των Επτανήσων, προβάλλοντας την Ένωση ως το μοναδικό πρόταγμα του ριζοσπαστισμού, δημιουργώντας έτσι μια νέα τάση εθνικιστικού ριζοσπαστισμού που τελικά επικράτησε κατά των δημοκρατικών ριζοσπαστών. Έναντι των αντιπάλων τους εξαπέλυαν την βαριά κατηγορία της πολιτικής ασυνέπειας θεωρώντας ότι η στάση τους κατά την κρίσιμη περίοδο της πραγματοποίησης της Ένωσης τους έθετε εκτός ριζοσπαστικού πλαισίου, αφού είχαν μετακυλήσει σε μεταρρυθμιστικές θέσεις απεμπολώντας τον ενωτικό χαρακτήρα του ριζοσπαστισμού. Η δημόσια αντιπαράθεση Παπαγεωργίου και Πανά με την παρεμβολή των παλαιών ηγετών του κόμματος έκλεισε χωρίς κανείς να πείσει τον άλλον για την ορθότητα των επιχειρημάτων του. Εμμένοντας η κάθε πλευρά στη δική της ιστορική κρίση και τα δικά της επιχειρήματα ανέδειξε εκ νέου το ιδεολογικό – πολιτικό χάσμα που χαρακτήρισε τη διένεξη μεταξύ των παλαιών και των νέων ριζοσπαστών. Για τους παλαιούς ριζοσπάστες ο Παπαγεωργίου διαστρέβλωνε την ιστορική πραγματικότητα και επαναλάμβανε όσα ψευδή οι ενωτιστές είχαν να προσάψουν σε όσους εκπροσωπούσαν τον αληθή ριζοσπαστισμό. Από την άλλη, οι νέοι ριζοσπάστες μέσω του Παπαγεωργίου είχαν καταδικάσει τους παλαιούς ηγέτες του ριζοσπαστισμού Ζερβό και Μομφεράτο ως «αποστάτες» και αυτό δεν πρόκειται να αλλάξει έτσι που «η ιστορία της Ελλάδος δεν θα λαλήση μετά του αυτού ενθουσιασμού περί αυτών μέχρι της τελευταίας αυτής σελίδος».³¹²

---

³¹² Παπαγεωργίου, «Ριζοσπάσται και βελτιώσεις», σ. 123.

Συμπεράσματα

Ο επτανησιακός ριζοσπαστισμός, που αποτέλεσε την πιο προωθημένη φιλελεύθερη φωνή αντιπολίτευσης απέναντι στο καθεστώς της αγγλικής Προστασίας, πέρασε μια προπαρασκευαστική περίοδο, περίπου από το 1830 μέχρι το 1848, οπότε ζυμωνόταν σε λέσχες και αναγνωστήρια και εκδηλωνόταν μέσα από σποραδικά περιστατικά πολιτικής ανυπακοής. Με τις μεταρρυθμίσεις του αρμοστή Seaton όμως, στα 1848 ανοίχτηκαν νέα πεδία πολιτικής δραστηριότητας και ο ριζοσπαστισμός πέρασε έτσι σε ένα νέο στάδιο. Οι Ριζοσπάστες είχαν πια στη διάθεσή τους δύο σημαντικά μέσα για να διαδώσουν τις ιδέες τους, τον Τύπο και το κοινοβούλιο. Με καθοριστική την πρωτοβουλία των ηγετών τους, Ηλία Ζερβού Ιακωβάτου και Ιωσήφ Μομφεράτου, που εκμεταλλεύτηκαν την συγκυρία της φιλελεύθερης στροφής της Προστασίας, κατόρθωσαν να εξελίξουν το Ριζοσπαστικό κόμμα σε μια σημαντική πολιτική δύναμη. Το απαύγασμα της δράσης του ήταν το ενωτικό ψήφισμα της 26^{ης} Νοεμβρίου 1850 που διακήρυξε - έστω ανεπίσημα - την ένωση με την Ελλάδα, στο όνομα του κυρίαρχου επτανησιακού λαού.

Ο δημόσιος λόγος τους συνέβαλε δραστικά στη διαμόρφωση της επτανησιακής ριζοσπαστικής ιδεολογίας, που βασιζόταν σε σταθερές αρχές. Οι πολιτικοί αντίπαλοι του Ριζοσπαστικού κόμματος ήταν μέχρι το 1851 οι Μεταρρυθμιστές και οι Καταχθόνιοι. Οι πρώτοι προέκυψαν ως αντίπαλοι όταν το φιλελεύθερο στρατόπεδο διχάστηκε στη βάση της αντίθεσης μεταρρύθμιση ή ριζικές μεταβολές και οι τελευταίοι απλούστατα επειδή τάσσονταν υπέρ του καθεστώτος. Οι Ριζοσπάστες οικοδόμησαν τον χαρακτήρα του κόμματος τους στη βάση του διπόλου μεταρρύθμιση – ριζική μεταβολή, προκρίνοντας τόσο τη βελτίωση της κοινωνικής κατάστασης όσο και την απαλλαγή από την αγγλική Προστασία μέσω της Ένωσης.

Ο αρμοστής Ward και το καθεστώς απάντησαν στο ενωτικό ψήφισμα και στην εν γένει ενδυνάμωση του κόμματος με διωγμούς, εξορίες, διάλυση της βουλής και

κλείσιμο των εφημερίδων. Ενώσω η ηγεσία των Ριζοσπαστών βρισκόταν στην εξορία, μέσω επιστολών που αντάλλαζε ο Μομφεράτος στα 1852 με συντρόφους του, πληροφορούμαστε ότι στο Ριζοσπαστικό κόμμα φανερώνονται διαφωνίες, με επίκεντρο τον ζακυνθινό πυρήνα, που επιχειρούσε να φέρει αλλαγές στο κόμμα σε κάθε επίπεδο. Ο ηγέτης του πυρήνα αυτού, Κωνσταντίνος Λομβάρδος, εξελέγη μάλιστα για πρώτη φορά βουλευτής την ίδια χρονιά εκμεταλλευόμενος τις αναπληρωματικές εκλογές του Μαρτίου. Παρά τις εκκλήσεις του Μομφεράτου να επικρατήσει σύνεση και να αποφευχθεί ο διχασμός, ο Λομβάρδος δρομολογούσε πρακτικά τη διαδοχή στην ηγεσία του κόμματος και την αλλαγή της πορείας του.

Τη σκληρή αρμοστεία Ward, ακολούθησε από το 1855 μια πιο ήπια περίοδος υπό τον νέο αρμοστή Young, και ενώ οι Ζερβός και Μομφεράτος παρέμεναν στην εξορία. Η απουσία τους επέτρεψε στον χαρισματικό Λομβάρδο να ηγηθεί του κόμματος και να προωθήσει την ατζέντα του, κάτι που τον οδήγησε σε ευθεία σύγκρουση με την παλιά ηγεσία. Η δράση του ζακυνθινού γιατρού προκάλεσε ουσιαστικές αλλαγές στον χαρακτήρα, την ιδεολογία και τις τακτικές της παράταξης. Εγκαταλείφθηκε η τακτική της ευθείας σύγκρουσης με τη Βρετανία και προωθήθηκε η προσπάθεια συνεννόησης με την Προστασία, στη βάση του διαχωρισμού καθεστώτος - αυτοκρατορίας. Για τους νέους ριζοσπάστες η Προστασία έπρεπε να καταγγελθεί και να καταργηθεί, αλλά γι' αυτό έπρεπε να πειστεί πρώτα η Μεγάλη Βρετανία. Η τελευταία δεν καταδικαζόταν πια ως δύναμη αντίδρασης, αλλά αντιμετωπιζόταν ως δύναμη που μπορούσε να φέρει την αλλαγή και να παραχωρήσει τα Επτάνησα στην Ελλάδα. Οι νέοι ριζοσπάστες σε αυτή την προσπάθεια συνεννόησης ήταν δεκτικοί ακόμα και στην υποβολή ικετήριας αναφοράς προς τη βασίλισσα, όπως είχε ζητήσει στην 11^η Βουλή ο William Edward Gladstone, ο οποίος ήρθε ως έκτακτος απεσταλμένος και ανέλαβε σημαντικές πρωτοβουλίες για την επίλυση του ζητήματος της εθνικής αποκατάστασης των Επτανήσων. Η ενωτική διακήρυξη του 1857 στην 11^η Βουλή ήταν για τους ενωτιστές μια κοινοβουλευτική νίκη εφάμιλλη με αυτήν που είχαν πετύχει οι παλαιοί ριζοσπάστες στην 9^η Βουλή στα 1850.

Θα συνοψίζαμε τους λόγους της επικράτησης των νέων ριζοσπαστών στα εξής σημεία:

1. Η φυσική απουσία των παλαιών ηγετών που δημιούργησε κενό ηγεσίας μεταξύ των ετών 1851 - 1857.
2. Η ιδιομορφία του κόμματος που απαρτιζόταν από σχεδόν αυτόνομους πυρήνες και δεν αποτελούσε μια παράταξη με συγκροτημένη οργανωτική

δομή, όπως άλλωστε όλα τα πολιτικά κόμματα κατά τον 19^ο αιώνα, ήταν ένα στοιχείο που συντέλεσε στη διαμόρφωση μιας ιδιαιτέρως ρευστής κατάστασης. Η ρευστότητα αυτή άφησε περιθώριο στον δραστήριο Κωνσταντίνο Λομβάρδο από τη Ζάκυνθο να αναλάβει τα ηνία του κόμματος και να εκφράσει έναν διαφορετικό λόγο από εκείνον που είχαν οι Ηλίας Ζερβός Ιακωβάτος και Ιωσήφ Μομφεράτος.

3. Σύμπτωση ηπιότερης πολιτικής της Προστασίας, που ακολούθησε τη «σκληρή» στάση Ward κατά του ριζοσπαστισμού, και διαλλακτικής προσέγγισης των νέων ριζοσπαστών απέναντι στο καθεστώς και τη Βρετανία, γεγονός που έριξε γέφυρες μεταξύ νέων ριζοσπαστών – αρμοστείας.

4. Το νέο ιδεολόγημα, ο ενωτισμός, αποσύνδεσε το αίτημα της εθνικής αποκατάστασης από κοινωνικά και πολιτειακά αιτήματα, καθιστώντας το ελκυστικό στα άλλα κόμματα.

5. Ο διεθνικός πατριωτισμός και ο δημοκρατικός ριζοσπαστισμός, που εκπροσωπούσε ο κύκλος του Μομφεράτου, βρίσκονταν σε υποχώρηση και είχαν χάσει τη δυναμική τους ευρύτερα στην Ευρώπη, ακόμη και στη γειτονική Ιταλία όπου ο ματσινισμός υποχώρησε μπροστά στη ρεαλιστική πολιτική του Cavour.

6. Η ικανότητα του Λομβάρδου να πείθει συνέβαλε στον προσεταιρισμό μεγάλης μερίδας Ριζοσπαστών, με εξαίρεση τους εκ πεποιθήσεως ανένδοτους δημοκρατικούς της Κεφαλονιάς.

7. Η ρεαλιστική προσέγγιση του ηγέτη των ενωτιστών χάρισε μία σημαντική επικοινωνιακή νίκη εντός του κοινοβουλίου, μέσω της ενωτικής διακήρυξης του 1857, «ισοφαρίζοντας» την - προ επτά ετών - μεγάλη κοινοβουλευτική στιγμή των παλαιών ριζοσπαστών.

8. Η αδιαλλαξία των παλαιών ριζοσπαστών και η επιμονή τους στις δημοκρατικές αρχές τους απομόνωσε πολιτικά, με αποτέλεσμα να ταυτιστούν με μεταρρυθμιστικά προτάγματα και να αποστασιοποιηθούν από το αίτημα της Ένωσης.

Τον Φεβρουάριο του 1857 οι Ζερβός και Μομφεράτος γύρισαν από την εξορία και είχαν να αντιμετωπίσουν μια νέα κατάσταση. Το Ριζοσπαστικό κόμμα είχε πια αλλάξει και οι θιασώτες των δημοκρατικών ιδεών είχαν απωλέσει σε μεγάλο βαθμό την επιρροή τους. Για να την ανακτήσουν έπρεπε να δώσουν μία νέα μάχη και να επιδοθούν σε έναν αγώνα επαναπροσδιορισμού των αρχών του ριζοσπαστισμού. Το

σχίσμα ήταν πια γεγονός. Στο κόμμα υπήρχαν πλέον δύο τάσεις που εξέφραζαν δύο εκ διαμέτρου διαφορετικές αντιλήψεις. Αναπόφευκτα, αρχικές διαφορές εξελίχθηκαν σε μία οξεία σύγκρουση που εκδηλώθηκε πιο έντονα στον Τύπο και στο κοινοβούλιο. Υπήρχαν μέσα στο κόμμα δύο μερίδες που πολιτεύονταν υπό το ίδιο όνομα και είχαν τον ίδιο στρατηγικό στόχο, την Ένωση. Μολαταύτα, για τους νέους ριζοσπάστες η Ένωση ήταν σκοπός, ενώ για τους παλαιούς ριζοσπάστες το μέσο για να απαλλαγεί ο επτανησιακός λαός από τα κοινωνικά δεινά και να συνενωθεί με το έθνος σε μια δημοκρατικά οργανωμένη πολιτεία. Το όραμα των τελευταίων εκτεινόταν πέρα από τα στενά όρια της πολιτικής και συνδεόταν με υψηλούς ιδεαλιστικούς στόχους. Για τους νέους ριζοσπάστες, τα πράγματα ήταν πιο απλά. Ήταν διατεθειμένοι να χρησιμοποιήσουν τα μέσα που είχαν, έτσι ώστε να προωθήσουν την επίλυση του εθνικού ζητήματος μέσω της διπλωματικής οδού.

Το κυρίαρχο στοιχείο της σύγκρουσης στο Ριζοσπαστικό κόμμα υπήρξε αναμφίβολα η βαθιά ιδεολογική διαφορά μεταξύ των δύο τάσεων. Ο αληθής ριζοσπαστισμός που ήταν ουσιαστικά μια επτανησιακή εκδοχή δημοκρατισμού και ο ενωτισμός που ήταν μια επτανησιακή μορφή εθνικισμού. Η ιδεολογική σύνθεση του επτανησιακού ριζοσπαστισμού κατά την περίοδο 1848 – 1852 ήταν μια μείξη από στοιχεία διεθνικού πατριωτισμού, ελληνικού εθνικισμού και δημοκρατικού ρεπουμπλικανισμού. Ο Λομβάρδος κράτησε το δεύτερο στοιχείο της σύστασής του - το οποίο είχε εκφραστεί μέσω του αιτήματος για Ένωση- το απομόνωσε και διαμόρφωσε έτσι τον ενωτισμό του. Ο Μομφεράτος, στην προσπάθειά του να προσδιορίσει τον ριζοσπαστισμό επανατοποθετώντας τον στις δημοκρατικές του βάσεις, έδωσε εξ ανάγκης έμφαση στα κοινωνικά και πολιτειακά προτάγματα. Ο καίριος ρόλος των δύο ανδρών στην αντιπαράθεση και την ιδεολογική διαμόρφωση των δύο απολήξεων, καταδεικνύει και την κομβικότητα του υποκειμενικού παράγοντα στη σύγκρουση αυτή. Οι Λομβάρδος και Μομφεράτος αποδείχθηκαν οι πιο πρόθυμοι να συγκρουστούν και εξώθησαν αυτή την αντιπαράθεση στα άκρα.

Εφόσον το αίτημα για Ένωση είχε πρωτοδιατυπωθεί από τους Ριζοσπάστες, ήταν ευνόητο ότι ένας συνεπής εθνικιστής, όπως ο Λομβάρδος, θα αναζητούσε εκεί την πολιτική του στέγη. Η υπόθεση της δημοκρατίας αφορούσε πράγματι κυρίως το νησί της Κεφαλονιάς και αν και είναι δύσκολο να υπολογίσουμε την απήχηση του δημοκρατικού ρεπουμπλικανισμού στον λαό της Κεφαλονιάς, σίγουρα η προσήλωση σε αυτόν του «Δημοτικού Καταστήματος»/«Δημοτικής Επιτροπής» και του κεφαλληνιακού πυρήνα των Ριζοσπαστών ήταν αδιαμφισβήτητη. Για τους ενωτιστές, ωστόσο, η ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα με την έλευση Gladstone και τη δρομολόγηση της διπλωματικής λύσης μετά την έξωση του Όθωνα δεν

φάνταζε μια φαντασιοκοπία όπως τα μεγάλα συνθήματα της Γαλλικής Επανάστασης για ελευθερία – ισότητα – αδελφότητα.

Όσον αφορά το κατά πόσον είναι δόκιμο να χρησιμοποιείται ο όρος σχίσμα που υιοθέτησε ο Γιώργος Αλισανδράτος και χρησιμοποίησαν οι περισσότεροι μελετητές, και με τον οποίο διαφωνεί ο Πέτρος Πετράτος, πρέπει να επισημάνουμε ότι υιοθετήθηκε στην παρούσα μελέτη παρότι αναγνωρίσαμε ότι πρόκειται για κατ' αρχήν σύγκρουση και αντιπαράθεση και εστίασαμε στην ανάδειξη των αντιθέσεων μεταξύ των δύο τάσεων. Αφενός, διότι οι ίδιοι οι πρωταγωνιστές ομιλούν περί σχίσματος στο Ριζοσπαστικό κόμμα, κάτι που καταδεικνύει πως παρά τις διαφωνίες οι αληθείς ριζοσπάστες θεωρούσαν τον Λομβάρδο μέρος της παράταξης, και αφετέρου διότι κρίναμε τον επτανησιακό ριζοσπαστισμό στη δυναμική εξέλιξή του, αναγνωρίζοντας τον ενωτισμό ως απόληξη του ριζοσπαστισμού της πρώτης περιόδου. Επιπρόσθετα, άλλοι ριζοσπάστες που είχαν υποστηρίξει την πρώτη μορφή του δημοκρατικού ριζοσπαστισμού όπως οι Γεράσιμος Λιβαδάς, Γεώργιος Βερούκιος και Δημήτριος Καλλίνικος, με τους τελευταίους μάλιστα να έχουν αντιπαρατεθεί με τον συμπατριώτη τους Λομβάρδο με παρόμοιους όρους όπως αργότερα οι αληθείς ριζοσπάστες, είχαν προσχωρήσει στον πυρήνα του τελευταίου παρά την προγενέστερη συμπόρευσή τους με τους Ηλία Ζερβό Ιακωβάτο και Ιωσήφ Μομφεράτο. Επομένως, ακόμα κι αν εξαιρέσουμε τον Λομβάρδο και αποδεχτούμε ότι πρόκειται για έναν πολιτικό που εκμεταλλεύτηκε το έρεισμα που είχε Ριζοσπαστικό κόμμα στον επτανησιακό λαό, λόγω της πρότερης δράσης των δημοκρατικών ριζοσπαστών, η προσχώρηση των υπολοίπων δεν θα εξηγούνταν επαρκώς. Η ιδεολογία του, ο ενωτισμός παρουσίαζε μια ιδιομορφία. Ενώ κοινωνικά ήταν μια συντηρητική ιδεολογία, είχε ως πρόταγμα ένα ριζοσπαστικό αίτημα που ήταν η κατάργηση της Προστασίας και η Ένωση. Γιατί είτε μέσω διπλωματίας, είτε μέσω της εκστρατείας και των κομιτάτων δεν παύει να ήταν μια ριζική πολιτειακή μεταβολή.

Όσο για τον όρο που χρησιμοποιεί η Αγγελική Γιαννάτου περί «σφετερισμού των ριζοσπαστικών ιδεών», θεωρούμε πως αν είναι δόκιμο να μιλούμε περί σφετερισμού, τότε θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο σφετερισμός αφορά κυρίως το όνομα των Ριζοσπαστών και όχι τις ιδέες του ριζοσπαστισμού συνολικά. Εξάλλου, μπορεί ο Λομβάρδος να επιχείρησε να αποστερήσει από τον επτανησιακό ριζοσπαστισμό τα δημοκρατικά και κοινωνικά του χαρακτηριστικά, κράτησε ωστόσο τον έτερο ιδεολογικό του πυλώνα που ήταν ο πατριωτισμός/εθνικισμός τον οποίο μετέβαλε σε ακραιφνή ενωτισμό με εθνικά μόνο χαρακτηριστικά και αποκλειστικό πρόταγμα την ένωση των Επτανήσων με το ελληνικό βασίλειο. Ο ριζοσπαστισμός εν

γένει είναι ένας ελαστικός όρος και χαρακτηρίζεται από ιδεολογική σχετικότητα. Σίγουρα, ο ριζοσπαστισμός του 19^{ου} αιώνα στην Ευρώπη είχε κυρίως δημοκρατικά χαρακτηριστικά, όμως ένας εθνικιστικός ριζοσπαστισμός τύπου Λομβάρδου ακόμα και κοινωνικά συντηρητικός δεν ήταν εντελώς εκτός πλαισίου καθώς η κατάργηση της Προστασίας, ακόμα και μέσω της «συντηρητικής» οδού της διπλωματίας παρέμενε ένα αίτημα ριζικής αλλαγής. Γενικώς, θεωρούμε πως ο ριζοσπαστισμός των Επτανήσων λόγω του διφυούς του ιδεολογικού χαρακτήρα μπορούσε αν εξωθούνταν στα ιδεολογικά του όρια να εξελιχθεί είτε σε εθνικισμό, είτε σε δημοκρατισμό, πράγμα που ως ένα βαθμό συνέβη, ακόμα κι αν οι δύο τάσεις πολιτεύονταν υπό το ίδιο όνομα και διεκδικούσαν την ίδια κληρονομιά.

Στον απόηχο του σχίσματος στον δημόσιο λόγο εντοπίσαμε μια σύνοψη των επιχειρημάτων της κάθε τάσης, κυρίως στα κείμενα των Πανά και Παπαγεωργίου. Ο τελευταίος, ο οποίος άνοιξε τη συζήτηση, επανέλαβε την επιχειρηματολογία των ενωτιστών, θεωρώντας τους Ζερβό και Μομφεράτο ως αποστάτες που μεταλλάχθηκαν σε μεταρρυθμιστές απεμπολώντας την Ένωση. Ο Πανάς ήταν εκείνος που υπερασπίστηκε με θέρμη, τόσο τις δημοκρατικές αρχές του ριζοσπαστισμού, όσο και τη στάση των παλαιών ηγετών του. Ανέτρεξε στις εφημερίδες της πρώτης περιόδου για να καταδείξει πως ανέκαθεν ο ριζοσπαστισμός εμφορούνταν από δημοκρατικά και κοινωνικά φρονήματα και εξήγησε ότι η στάση των Ζερβού – Μομφεράτου δεν ήταν παρέκκλιση σε μεταρρυθμιστικές θέσεις, αλλά εκδήλωση του πάγιου ριζοσπαστικού αιτήματος για «βελτιώσεις». Στις παρεμβάσεις των Μομφεράτου και Ζερβού είδαμε δύο Ριζοσπάστες σε αποδρομή να υπερασπίζονται με σύντομα σημειώματα την υστεροφημία τους. Ο πρώτος εξέθεσε, όπως και ο Πανάς λίγο αργότερα, τη θέση του για τη διαφορά μεταξύ μεταρρύθμισης και βελτίωσης, ενώ ο δεύτερος αρκέστηκε σε μια απλή διακήρυξη για την προσήλωση του προς τις ριζοσπαστικές αρχές, αφήνοντας σκιές γύρω από τη στάση του στη 12^η Βουλή, χωρίς να δείξει ιδιαίτερη προθυμία να δώσει περαιτέρω εξηγήσεις. Η συζήτηση αυτή ανέδειξε το γεγονός ότι η ιστορία αυτής της αντιπαράθεσης που έλαβε χώρα στο Ριζοσπαστικό κόμμα άφησε πολλά ερωτηματικά, αφενός διότι ανακόπηκε απότομα μέσω της διευθέτησης του εθνικού ζητήματος και την κατάργηση του καθεστώτος, και αφετέρου γιατί οι πρωταγωνιστές είχαν ερμηνεύσει με εκ διαμέτρου αντιθετικό τρόπο τη στάση της αντίπαλης πλευράς.

Θα πρέπει πάντως να σημειωθεί καταληκτικά ότι οι δύο ριζοσπαστικές τάσεις είχαν κάνει τις πολιτικές επιλογές που αντιστοιχούσαν στις αντιλήψεις τους. Για τους ενωτιστές η άνευ όρων Ένωση ήταν ο μοναδικός σκοπός για τον οποίο πολιτεύονταν και έτσι δεν δίστασαν να λειτουργήσουν σε ένα εντελώς διαφορετικό

πλαίσιο από εκείνο του επτανησιακού ριζοσπαστισμού της πρώτης περιόδου. Από τη ρεαλιστική προσέγγισή τους αποκόμισαν σημαντικές νίκες και κατόρθωσαν να προωθήσουν τα αιτήματά τους. Οι αληθείς ριζοσπάστες έκαναν επίσης μια συνειδητή επιλογή και επωμίστηκαν το πολιτικό κόστος. Δεν υπέβαλαν υποψηφιότητα στις εκλογές για την ανάδειξη της τελευταίας Ιόνιας Βουλής και δήλωσαν απόντες από τη στιγμή που πραγματοποιούνταν το αίτημα που τους είχε στείλει στη μακρά εξορία, αφήνοντας με αυτό τον τρόπο σκιές γύρω από τη δράση τους κατά τα τελευταία χρόνια της ζωής του Ιονίου Κράτους. Σε μια εποχή που η διπλωματία έδινε λύσεις στα εθνικά ζητήματα και στα Επτάνησα έπνεε άνεμος εθνικής ενότητας προς επίτευξη της Ένωσης, η στάση τους προκάλεσε τη δυσπιστία έναντι των προθέσεών τους. Η επιλογή της προσκόλλησης στις αρχές του ριζοσπαστισμού που δεν νοούσε την εθνική αποκατάσταση χωρίς την κοινωνική αλλαγή και για τον οποίο το εθνικό περνούσε πάντα μέσα από το κοινωνικό στέρησε τις δάφνες από τους παλαιούς ριζοσπάστες.

Οι ριζοσπαστικές εφημερίδες αποτέλεσαν πολύτιμο πρωτογενές υλικό για να γίνει κατορθωτή η συγγραφή της παρούσας μελέτης. Κρίθηκε επομένως σκόπιμο να καταλήξει με ένα χωρίο από το «μανιφέστο» του αληθούς ριζοσπαστισμού, το οποίο αναδεικνύει ένα χαρακτηριστικό που σημάδεψε την αντιπαράθεση μεταξύ παλαιών και νέων ριζοσπαστών. Αναφερόμαστε στην ηθική αντίληψη των παλαιών ριζοσπαστών για την πολιτική. Έγραφε λοιπόν η εφημερίδα του Μομφεράτου, στα 1862 με έναν τόνο μελαγχολίας, σαν να διέβλεπε την έκβαση της σύγκρουσης και ενώ η αντιπαράθεση με τους ενωτιστές βρισκόταν ακόμα σε εξέλιξη:

«Οπωσδήποτε, η συναίσθησις ότι, εις τον ιερόν αγώνα του δικαίου, εις τον αγώνα της ελευθερίας και της προόδου μετά της προσηκούσης αφοσιώσεως και αυταπαρνήσεως επράξαμεν το κατά δύναμιν, και ότι δυνάμεθα εν καθαρά συνειδήσει να ειπώμεν: "τον αγώνα τον καλόν ηγώνισμαι, τον νόμον τετέλεκα, την πίστιν τετήρηκα,"³¹³ η συναίσθησις, λέγομεν, αυτή της πιστής εκπληρώσεως του προς την πατρίδα και την κοινωνίαν καθήκοντος θέλει δι' ημάς είσθαι αποχρώσα ικανοποίησις.»³¹⁴

³¹³ Πρόκειται για απόσπασμα από την Προς Τιμόθεον Β' επιστολή του Αποστόλου Παύλου (δ' 5-8).

³¹⁴ «Πρόγραμμα του Αληθούς Ριζοσπάστου», *Ο Αληθής Ριζοσπάστης*, 15 Σεπτεμβρίου 1862.

Πηγές:

Εφημερίδες:

Αλήθεια, Εφημερίς του Λαού, εν Κεφαλληνία (αρ. φ. 1 – 52, 16 Σεπτεμβρίου 1861 – 1 Σεπτεμβρίου 1862).

Αναγέννησις, Εφημερίς Εθνική και Δημοκρατική, εν Κεφαλληνία (αρ. φ. 1 - 60, 9 Απριλίου 1849 – 25 Μαΐου 1859).

Αναμόρφωσις, Εφημερίς Πολιτική, εν Κεφαλληνία (αρ. φ. 1 – 49, 9 Ιουλίου 1866 – 1 Ιουλίου 1867).

Ο Αληθής Ριζοσπάστης, Εφημερίς Πολιτική, εν Κεφαλληνία (αρ. φ. 1 – 48, 15/27 Σεπτεμβρίου 1862 – 24 Αυγούστου/5 Σεπτεμβρίου 1863).

Ο Φιλελεύθερος, Εφημερίς Πολιτική και Φιλολογική, εν Κεφαλληνία (αρ. φ. 1 - 56, 19 Φεβρουαρίου 1849 – 1 Οκτωβρίου 1851).

Ο Χωρικός, Εφημερίς Δημοτική, εν Κεφαλληνία (αρ. φ. 1 – 61, 16 Φεβρουαρίου 1850 – 22 Μαρτίου 1852).

Φωνή του Ιονίου, Εφημερίς Πολιτική και Φιλολογική, εν Ζακύνθω (αρ. φ. 8 - 50, 5 Ιουλίου 1858 – 5 Ιουνίου 1859).

Φωνή του Ιονίου και Ρήγας, Εφημερίς Πολιτική και Φιλολογική, εν Ζακύνθω (αρ. φ. 1 – 138, 3 Οκτωβρίου 1859 – 14 Μαΐου 1864).

Άλλες πρωτογενείς πηγές:

Αλισανδράτος, Γιώργος Γ., «Ανέκδοτα γράμματα του Ιωσήφ Μομφερράτου στους αδελφούς του», *Κείμενα για τον Επτανησιακό Ριζοσπαστισμό*, Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη, 2008, σ. 57 – 117.

Αλισανδράτος, Γιώργος Γ., «Ανέκδοτα γράμματα του Ιωσήφ Μομφερράτου», *Κείμενα για τον Επτανησιακό Ριζοσπαστισμό*, Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη, 2008, σ. 119 – 137.

Αλισανδράτος, Γιώργος Γ., «Ανέκδοτα Γράμματα του Ιωσήφ Μομφερράτου από τις εξορίες του», *Κείμενα για τον Επτανησιακό Ριζοσπαστισμό*, Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη, 2008, σ. 231 – 252.

Αλισανδράτος, Γιώργος Γ., «Ιωσήφ Μομφερράτου, Αυτοβιογραφικά Σημειώματα», *Κείμενα για τον Επτανησιακό Ριζοσπαστισμό*, Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη, 2008, σ. 15 – 44.

Αρσένης, Ιωάννης Α., *Ποικίλη Στοά – Εθνικόν Ημερολόγιον 1889*, Εν Αθήναις.

Βερούκιος, Γεώργιος, *Απομνημονεύματα περί της πρώην Ιονίου Πολιτείας*, Κεφαλληνία, 1870.

Βερούκιος, Γεώργιος, *Εγγραφα αναφερόμενα εις τον Ριζοσπαστισμόν*, Εν Ζακύνθω, 1889.

Ζερβός Ιακωβάτος, Ηλίας, «Ιστορική συμπλήρωσις», *Παρνασσός*, Έτος Γ', τεύχος 11, Νοέμβριος 1879, σ. 950 – 953.

Ζερβός, Ιακωβάτος Ηλίας, *Ο εν Ζακύνθω Ριζοσπαστισμός*, 1888.

Ζερβός, Ιακωβάτος Ηλίας, *Το Ενωτικόν Ζήτημα και η Αγυρτεία Αποκαλυπτόμενα*, 1879.

Ζερβός Ιακωβάτος, Ηλίας, *Βιογραφία Ηλία Ζερβού Ιακωβάτου - Συντεθείσα παρ' αυτού του ιδίου*, Χρίστος Σ. Θεοδωράτος, (επιμ.), Αθήνα: Φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός», 1974.

Λομβάρδος, Κωνσταντίνος, *Εγγραφα αναφερόμενα εις την εποχήν της εκτάκτου αποστολής του κυρίου Γλάδστωνος εις Επτάνησον*, Εν Ζακύνθω, 1859.

Μαλάκης, Σπυρίδων Γ., *Απομνημονεύματα επί της συγχρόνου ιστορίας ή ιστορικών επεισόδων επί των ενεργειών δρασάντων τινών προσώπων προς επίτευξιν της Μεγάλης Ιδέας*, Εν Αθήναις, 1895.

Μομφερράτος, Ιωσήφ, «Ιστορική σημείωσις», *Παρνασσός*, Έτος Α', τεύχος 11, 30.9.1877, σ. 647 – 651.

Μομφερράτος, Ιωσήφ, «Πρόγραμμα», Εν Αργοστολίω Κεφαλληνίας τη 22 Ιανουαρίου 1849.

Πανάς, Παναγιώτης, *Βιογραφία Ιωσήφ Μομφερράτου*, Εν Αθήναις, 1888.

Πανάς, Παναγιώτης, *Ριζοσπάσται και βελτιώσεις εν Επτανήσω*, εν Κεφαλληνία, 1880.

Παπαγεωργίου, Σπυρίδων Κ., «Θεόδωρος Καρούσος», *Παρνασσός*, Έτος Α', τεύχος 4, 30.4.1877 σ. 241 - 252.

Παπαγεωργίου, Σπυρίδων Κ., «Ριζοσπάσται και βελτιώσεις εν Επτανήσω», *Παρνασσός*, Έτος Γ', τεύχος 2, Φεβρουάριος 1879 σ. 115 - 123.

Σκόκος, Κωνσταντίνος, *Ημερολόγιον Σκόκου*, Αθήνα: Εκ του Τυπογραφείου των Καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου, 1889.

Τσιτσελής, Ηλίας Α., *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα – Συμβολαί εις την Ιστορίαν και Λαογραφίαν της νήσου Κεφαλληνίας εις τόμους τρεις*, Εν Αθήναις: Τύποις Μηνά Μυρτίδη, 1960.

Τυπάλδος – Ιακωβάτος, Γεώργιος, *Ιστορία της Ιόνιας Ακαδημίας*, έκδοση, εισαγωγή, σχόλια Σπύρος Ι. Ασδραχάς, Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 1982.

Χιώτης, Παναγιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους από συστάσεως αυτού μέχρι ενώσεως (1815 - 1864)*, τομ. Α', Ζάκυνθος, 1874.

Χιώτης, Παναγιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους από συστάσεως αυτού μέχρι ενώσεως (1815 - 1864)*, τομ. Β', Ζάκυνθος, 1877.

Χιώτης, Παναγιώτης, *Ιστορικά Απομνημονεύματα Επτανήσου*, τομ. Γ' , Κέρκυρα, 1863.

Βιβλιογραφία:

Βιβλία:

Αγγελομάτη - Τσουγκαράκη, Ελένη, *Η Ιόνιος Ακαδημία: το χρονικό της ίδρυσης του πρώτου ελληνικού Πανεπιστημίου (1811-1824)*, Αθήνα: Μικρός Ρωμηός, 1997.

Αλισανδράτος, Γιώργος Γ., *Κείμενα για τον Επτανησιακό Ριζοσπαστισμό*, Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη, 2008.

Αρβανιτάκης, Δημήτρης Δ., *Η αγωγή του πολίτη - Η γαλλική παρουσία στο Ιόνιο (1797 -1799) και το έθνος των Ελλήνων*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2020.

Αρβανιτάκης, Δημήτρης Δ., *Το ρεμπελιό των ποπολάρων (1628)*, Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη, 2001.

Βερούκιος, Σπύρος Χρ., *Ιστορία των "Ηνωμένων Κρατών" των Ιονίων Νήσων – η αποκληθείσα "βρεττανική Προστασία" και οι αγώνες των Επτανήσων δια την εθνικήν αποκατάστασιν 1815 - 1864*, Αθήνα 1964.

Βουρνάς, Τάσος, *Το ελληνικό 1848*, Αθήνα: Εκδόσεις Αδελφών Τολίδη, 1983.

- Γιαννάτου, Αγγελική Ν., *Επτανησιακός Ριζοσπαστισμός (1848 - 1865)*, Αθήνα: Εκδόσεις Περίπλους, 2019.
- Γιαννάτου, Αγγελική, *Η ΙΒ΄ Ιόνιος Βουλή και το Εθνικό Ζήτημα*, Αθήνα: Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, 2022.
- Γκέκας, Σάκης, *Ξενοκρατία*, Αθήνα: Εκδόσεις ΕΑΠ, 2021.
- Δημαράς, Κ.Θ, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα: Ερμής, 1989.
- Δρούλια, Λουκία – Κουτσοπανάγου, Γιούλα (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784 – 1974*, Τομ. Α΄ -Δ΄, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2008.
- Επιστημονικό συνέδριο, *Η ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα 1864 – 2004 Πρακτικά*, τόμοι Α΄ - Β΄, Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων – Ακαδημία Αθηνών, 2005.
- Ζάνου, Κωνσταντίνα, *Τραυλίζοντας το έθνος – διεθνικός πατριωτισμός στη Μεσόγειο 1800 - 1850*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2022.
- Καραφουλίδου, Βίκυ, *Η γλώσσα του σοσιαλισμού - Ταξική προοπτική και εθνική ιδεολογία στον ελληνικό 19ο αιώνα*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2011.
- Κοτινά, Μαρία Α., *Το ριζοσπαστικό κίνημα στα αγγλοκρατούμενα Επτάνησα (1848 - 1864)*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 2014.
- Κούκκου, Ελένη Ε., *Ιστορία των Επτανήσων, Ιστορία των Επτανήσων - Από το 1797 μέχρι την Αγγλοκρατία*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμα, 1999.
- Λιάκος, Αντώνης, *Η ιταλική ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα 1859 - 1862*, Αθήνα: Θεμέλιο, 1985.
- Μοσχονά, Παναγιώτα (επιμ.), *Το Ιόνιο Κράτος, 1815-1864*, Αθήνα 1997.
- Μπρέγιαννη, Κατερίνα Π., *Ιόνιο Κράτος 1814 – 1864 Θεσμοί και κοινωνική διάρθρωση*, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, 2017.
- Μυλωνάς, Σπύρος (εισαγ. – επιμ.), *Επτάνησος – Αφιέρωμα στα εκατόχρονα της Ενώσεως 1864 – 1964*, Αθήνα, 1964.
- Νούτσος, Παναγιώτης, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, τομ. Α΄, Αθήνα: Γνώση, 1990.
- Παναγιωτόπουλος, Βασίλης (επιμ.), *Ιστορία του Νέου ελληνισμού 1770 - 2000*, τομ. 4, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003.

Παπαξιμαδοπούλου - Σταυρινού, Μιράντα, *Οι εξεγέρσεις της Κεφαλληνίας κατά τα έτη 1848 και 1849*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 1980.

Πετρότος, Πέτρος, *Οι πολιτικές λέσχες στην Κεφαλονιά κατά την περίοδο της Αγγλοκρατίας*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2006.

Χασιώτης, Λουκιανός, *“Η ανατολική Ομοσπονδία: δύο ελληνικές φεντεραλιστικές κινήσεις του 19ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας, 2001.

Banti, Alberto Mario, *Risorgimento – Μια ιστορία της ιταλικής εθνικής ενοποίησης*, μτφρ. Δημήτρης Δ. Αρβανιτάκης, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2022.

Calligas, Eleni, *The “Rizospastai” (Radical - Unionists): Politics and nationalism in the British Protectorate of the Ionian Islands 1815-1864*, διδακτορική διατριβή, London School of Economics and Political Science, 1994.

Gallant, Thomas W., *Η εμπειρία της αποικιακής κυριαρχίας*, μτφρ. Πελαγία Μαρκέτου, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2014.

Hering, Gunnar, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, τ. Α, μτφρ. Θόδωρος Παρασκευόπουλος, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2004.

Hobsbawm, Eric – Ranger, Terence, *Η επινόηση της παράδοσης*, μτφρ. Θανάσης Αθανασίου, Αθήνα: Θεμέλιο, 2004.

Hobsbawm, Eric, *Η εποχή των επαναστάσεων 1789 - 1848*, μτφρ. Μαριέτα Οικονομοπούλου, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2015.

Pinkney, David H., *Decisive Years in France, 1840-1847*, Princeton: Princeton University Press, 1986.

Procyk, Anna, *Giuseppe Mazzini’s Young Europe and the Birth of Modern Nationalism in the Slavic World*, Toronto: University of Toronto Press, 2019.

Recchia, Stefano –Urbinati, Nadia, *A Cosmopolitanism of Nations. Giuseppe Mazzini’s Writings on Democracy, Nation Building, And International Relations*, Princeton: Princeton University Press, 2009.

Smith, Denis Mack, *Mazzini*, New Heaven and London: Yale University Press, 1994.

Sperber, Jonathan, *The European Revolutions, 1848 – 1851*, New York: Cambridge University Press, 2005.

Sullam, Simon Levis, *Giuseppe Mazzini and the origins of Fascism*, London: Palgrave Macmillan, 2015.

Αρθρα:

Αλισανδράτος, Γεώργιος Γ., «Οι πολιτικές σάτιρες του 1830 στην Κεφαλονιά και ο Παναγιώτης Βεργώτης», *Ο Ερανιστής*, 8 (1970), σ. 243-259.

Αρβανιτάκης, Δημήτρης Δ., «Ενωτιστές και Ριζοσπάστες στο Ιόνιο (1848 - 1864): Δρόμοι που άνοιξαν και δρόμοι που έκλεισαν για τις επτανησιακές κοινωνίες του 19ου αιώνα», *Τα Ιστορικά*, τεύχος 54 (2011), σ. 168 – 176.

Πετράτος, Πέτρος, «Η σύγκρουση μεταξύ ριζοσπαστών και ενωτιστών», *Κυμοθόη*, τεύχος 25 (2015), σ. 97 – 128.

Σκοπετέα, Έλλη, «1848: Ευρωπαϊκή επανάσταση και ελληνικές ιστοριογραφικές αδράνειες (με αφορμή δύο μελέτες)», *Μνήμων*, 11, (1987), σ. 287 – 310.